

RĪGAS TEHNISKĀ UNIVERSITĀTE
Humanitārais institūts
Filozofijas profesora grupa

Andris Zvejnieks

SOCIĀLĀS ATTĪSTĪBAS
MODEĻI

Lekciju konspekts

Rīgas Tehniskā universitāte
Rīga – 2003

UDK 316.32
Zv 286

Lekciju konspekts „Sociālās attīstības modeļi” ir autora viedoklis par programmā ietverto tēmu teorētiskajām nostādnēm, paredzot, ka aktuālie un situatīvie jautājumi tiks apskatīti auditorijas lekcijās un risināti praktiskajās nodarbībās. Jāuzsver, ka šajā lekciju konspektā atspoguļoti atšķirīgi, pat pretrunīgi uzskati par vieniem un tiem pašiem jautājumiem. Autors cer, ka tas stimulēs studentus veidot savu ieskatu par sabiedrībā un pasaulē notiekošajiem procesiem un rosinās līdzdarboties sociālās dzīves pilnveidošanā.

Recenzenti: Dr. Phil., asoc. Prof. E.Buceniece
Dr. Soc., asoc. Prof. G. Ozolzīle

Darbs iespiests saskaņā ar RTU Humanitārā institūta Padomes 2003. gada 22. aprīļa sēdes lēmumu, protokols Nr. 36.

© RTU Filozofijas profesora grupa 2003.g.

Satura rādītājs

1. Sabiedrība un tās izziņa	4. – 28. lpp.
1.1. Sabiedrības izpratņu daudzveidība	4. lpp.
1.2. Sabiedrības pastāvēšanas nosacījumi	17. lpp.
1.3. Sabiedrības izziņas īpatnības	21. lpp.
2. Sociālās izmaiņas un attīstība	29. – 48. lpp.
2.1. Sociālās izmaiņas, attīstība, progress un regress	29. lpp.
2.2. Sabiedrības attīstības teorijas	35. lpp.
2.3. Globalizācija	45. lpp.
3. Sabiedrību modeļi	49. – 71. lpp.
3.1. Utopijas	49. lpp.
3.2. Vēsturisko un lokālo sabiedrību modeļi	53. lpp.
3.3. Futuroloģija un sabiedrības nākotnes modelēšana	67. lpp.
4. Latvijas attīstības perspektīvas	72. – 92. lpp.
4.1. Sociālisma sistēmas sabrukums	72. lpp.
4.2. Latvija pārejas periodā un attīstības alternatīvas	78. lpp.
4.3. Latvijas attīstības novērtējums un iekļaušanās ES	85. lpp.

IEVADA VIETĀ

Sociālisma sistēma sabrūkot atstājusi milzīgas drupas, no kurām mums jāraušas ārā. Mēs ceram uz palīdzību, meklējam skaidrus orientierus, alkstam pēc droša padoma. Bet saņemam izvairīgas atbildes, dažādus viedokļus, pretrunīgas norādes un neviennozīmīgus paraugus. Mums paveras dažādi ceļi un alternatīvi risinājumi. Tas rada apmulsumu, nedrošību, neizpratni un nepacietību. Izrādās, ka pašiem jāveic izvēle, jāpieņem lēmumi un jāuzņemas atbildība. Vai tiešām pasaules gudrie nav izveidojuši vienu mācību, vienu vispārīgu, drošticamu teoriju sabiedrības izprašanai, nepārprotamu darbības programmu tās uzlabošanai? Šādu jautājumu nereti nākas dzirdēt ne tikai studentu auditorijās. Manuprāt, pār šādi formulētu jautājumu gulstas marksistiskās ideoloģijas ēna. Precīzāk, tās totalitārisma ideoloģijas ēna, kura sludināja vienīgo pareizo, “patiesi zinātnisko mācību par sabiedrību, tās likumsakarībām un nākotnes perspektīvām”. Rietumos pastāv liela viedokļu, koncepciju un teoriju dažādība – plurālistisks sabiedrības un tās attīstības skatījums. Mūsu domāšanai jāorientējas uz to, ka līdzās pastāv dažādi, nereti viens otru izslēdzoši, viedokļi, ka līdzās Rietumu sabiedrību idealizācijai un glorifikācijai pastāv asa un nesaudzīga to kritika. Veltīgi Rietumu sociālajās zinātnēs meklēt teoriju – panaceju. Tāda nav izstrādāta ne Rietumu sabiedrībām, ne mūsu – postsociālisma sabiedrībām – sabiedrībām, kurām, kā uzskata daudzi teorētiķi un politiķi, nav precedenta cilvēces vēsturē. Manuprāt, jāņem vērā, ka postsociālisma sabiedrību unikalitāte nav absolūta, tā ir relatīva. Tā ietver situācijas, stāvokļus, elementus, parādības, kuras daudzšķautnaini un vispusīgi jau atspoguļotas Rietumu teorētiskajā domā. Protams, mums pašiem jātiek skaidrībā, no kurienes mēs nākam, kur atrodamies un kurp virzāties. Bet mums nav jāsāk no nulles punkta – varam izmantot Rietumu pieredzi un teorētisko mantojumu. Pie tam mums vienlīdz svarīgas ir gan tās teorijas (atziņas), kuras palīdz arvien dziļāk izprast un adekvāti atveidot sabiedrību, gan tās teorijas, kuras iezīmē teorētisko meklējumu un izpratņu strupceļus. Ceru, ka lekciju konspektā iekļautais materiāls palīdzēs studentiem izveidot savu viedokli par sabiedrību, tās attīstības modeļiem un perspektīvām.

A. Zvejnieks

1. Sabiedrība un tās izzīna

1.1. Sabiedrības izpratņu daudzveidība. Termins sabiedrība (society, gesellschaft, общество) cēlies no latīņu vārda societās – kopība, savienība, sabiedrība. Vārda sakne socius atklāj saistību starp cilvēkiem: sabiedrotais, dalībnieks, biedrs. Sabiedrības jēdzienu lieto daudzas humanitārās un sociālās zinātnes, bet to vidū nav vienprātības par šī jēdziena saturu, apjomu un lietojumu.

Pastāv viedoklis, ka jēdziens “sabiedrība” pieļauj dažādas spekulācijas, jo tas ir pārāk neskaidrs, nenoteikts, izplūdis un daudznozīmīgs, ka tam nav sava atbilstoša objekta – sabiedrības kā tādas, un tāpēc to nevar lietot zinātniskos darbos un mācību literatūrā. Šāda nostāja atspoguļojas arī vārdnīcās un enciklopēdijās, kurās „sabiedrība” dažreiz netiek iekļauta skaidrojamo šķirķļu skaitā. Piemēram, 1995. gadā Kembridžā izdotajā Filosofijas enciklopēdijā, kuras galvenais redaktors ir Roberts Audi, šķirķļa “sabiedrība” nav [56]. Turpretim Oksfordā izdotajā vārdnīcā šāds šķirķlis ir [58]. Lielākā daļa filozofu un sociologu savos darbos tomēr lieto sabiedrības terminu, tiesa, bieži vien nenorādot kā konkrētājā gadījumā sabiedrība tiek izprasta.

Priekšstati par sabiedrību laika gaitā ir mainījušies. Dažādi domātāji ir atšķirīgi uztvēruši un skaidrojuši tās būtību, izcelšanos un pamatnosacījumus. Sociālās attīstības agrīnajās stadijās sabiedrība kā tāda netika uztverta un apzināta. Priekšstati par sabiedrību veidojās saistībā ar dihotomiju [no gr. *diche* divas daļas + *tomē* griešana – veselā sadalīšana divās daļās] “Es – mēs”, “mēs – viņi” uztveri un apzināšanos. Tas bija ilgs un sarežģīts process, kurā radās sākumā neskaidra, bet vēlāk arvien izteiktāka apjausma par to, ka pastāv īpaša, cilvēku indivīdiem un grupām pāri stāvoša vienība, kura, piemēram, seno Austrumu cilvēku apziņā asociējas ar nomu vai pilsētvalsti.

Pirmatnējai sabiedrībai bija raksturīga indivīda pilnīga integrēšana kopībā. “Individuālajam “Es” sociālās attīstības agrīnajās stadijās nav patstāvīgas nozīmes un vērtības, tāpēc, ka indivīds ir kopienā integrēts nevis kā autonomš tās loceklis, bet kā organiska veseluma daļiņa, kas atsevišķi no tā nav domājama. Šī ietvertība reizē ir **sinhroniska** – cilvēka liktenis nav šķirams no viņa novadnieku, ciltsbrāļu likteņa, no viņa biedru likteņa tai vecuma grupā, kurā viņš tiek audzināts, - un diahroniska: viņš sevi jūt kā daļiņu no daudzām senču paaudzēm, sākot ar vecākiem un beidzot ar mītiskiem ciltstēviem”[26]. Šajā stadijā indivīds organiski saplūst ar kopienu. Viņš vēl neapzinās ne savu kontinuitāti, ne pašu “saistījumu” ar kopību [26]. Saplūšana ar “mēs”, piederība šim “mēs” ir objektīvs cilvēka eksistences nosacījums. Vienības “Es – mēs” izjaukšana, saraušana tiek uztverta kā ļaunums, kā viena no lielākajām nelaimēm [65]. Pagāja ilgs laiks, līdz “Es” izdalījās no cilvēku kopības, un tam sekoja vēl ilgāks un sarežģītāks posms, kurā indivīds nonāca līdz šā fakta apzināšanai [65]. Ilgajā, pakāpeniskajā individualizācijas procesā, kā

partikularizējoši [lat. *particularis* – atsevišķs, nošķirts] faktori jāmin gan individuāli dabiskās, gan sociālās atšķirības, kuras noteica darba dalīšana, sociālo funkciju diferenciacija, kā arī abstraktās domāšanas attīstība, kultūrai raksturīgās simbolu sistēmas veidošanās u.c. Jāpiebilst, ka cilvēks izdalās no kopienas ne tik daudz ar savām fiziskajām īpašībām, ar emocijām, kaislībām, netikumiem u.tml., cik ar savu intelektu, iemaņām, prasmēm un panākumiem. “Mēs” galvenā forma šajā stadijā ir ģimenes – ģints mikrogrupa, kas pastāvēja kā noturīga starppaaudžu cilvēku kopums. Laika gaitā, līdzās šai grupai un vēl vecākajai dzimumu grupai, radās lokālās, profesionālās un citas grupas, kuras kā “mēs” sākumā gan tika uztvertas caur ģimenes – ģints grupas prizmu, bet vēlāk ieguva stingri noteiktu patstāvību (mēs – no akmens ciema, mēs – priesteri, mēs – rakstveži utt.) [65]. Pastāv viedoklis, ka cilvēka “Es” ciešā saistība ar šīm stingri noformētajām mikrogrupām traucēja viņam uztvert daudz mazāk skaidro un mazāk kompakto makrogrupu – sabiedrību kā tādu [65]. Jāņem vērā, ka antropologu un kultūrvēsturnieku vidū nav vienprātības par to, kā (vienlaicīgi – paralēli – secīgi) veidojās dihotomija “Es – mēs”, “Es – viņi”, “mēs – viņi”. Tā, piemēram, pastāv uzskats, ka “Es – mēs” izpratne veidojās vienlaicīgi, bet varbūt arī vēlāk par “mēs – viņi” izpratni. Iespējams, ka “viņi” ir vēl senatnīgāki nekā “mēs”, jo tikai sajūta, ka ir “viņi” rada vēlēšanos pašnoteikties attiecībā pret “viņiem”, norobežoties no “viņiem” kā “mēs”[65].

Arī daudziem sengrieķu domātājiem sabiedrība ir identa valstij. Viedokļi atšķīrās galvenokārt jautājumā par sabiedrības (valsts) rašanos. **Protagora** uzskatos atrodami **sabiedriskā līguma** aizmetņi: nerakstītie dabas likumi nevienam negarantē iztikšanu un izdzīvošanu. Katrs rīkojas pēc saviem ieskatiem. Cilvēki viens otru apkaro. Lai izdzīvotu, cilvēki vienojas par to, kas ir labs un kas ir slikts – iedibina likumus un morāles normas, kas ir sabiedrības (valsts) pamats. **Platons** izcēlis **darba dalīšanas** nozīmi sabiedrības tapšanā, jo uzskatīja, ka cilvēki apvienojas, lai palīdzētu cits citam - atkarībā no dvēseles spējām (prāta, gribas, dziņām un jūtām), katram (filozofiem, karavīriem, ražotājiem) ir jāveic savs uzdevums. **Aristotelis** izvirzīja ideju par to, ka **sabiedrības pamats un sākums ir ģimene. Viņš** nodalīja valsti no sabiedrības, jo valsts ir sabiedrības attīstības augstākā forma. Sabiedrība ir kopība, kurā “cilvēki apvienojas, lai gūtu labumu un sagādātu to, kas nepieciešams dzīvei”[1]. Kopības formu attīstība: ģimene (saime) – ciemats – polisa.

A.Rubenis raksta: “Homēra laikā (XI-IX gs.p.m.ē.) vārds **polisa** apzīmēja vienkārši norobežotu, aizsargātu vietu (varētu teikt – pilskalnu), kas pamazām kļuva par administratīvu centru. Arhaikā (VIII –VI gs.p.m.ē.) par polisu dēvē daudz plašāku apmetni, kas izauga senā pilskalna aizsardzībā, pašam pārvēršoties par “augšējo pilsētu” – akropoli. Akropole kopā ar izaugušo priekšpilsētu veidoja pilsētu, t.i., centrālo apmetni. Vienlaicīgi ar vārdu **polisa** apzīmēja valsti, kas praktiski sakrita ar pilsētu un tās kontrolēto teritoriju, kā arī – un tas no grieķu viedokļa bija izšķirošais – pilsoņu kolektīvu, kas respektēja šo valsti”[51].

Aristotelim polisa ir augstākā iespējamā cilvēces kopības forma un valstī noslēdzas cilvēku politiskās dabas ģenēze. Īpašu vērību Aristotelis pievērš valsts iekārtu veidiem, pamatojot, kāpēc vieni ir labāki, bet citi sliktāki.

Aristotelis raksta: „**Pastāv trīs valsts iekārtu veidi**, un tikpat daudz ir novirzes variantu, kas uzlūkojami kā attiecīgo valsts iekārtu izkropļojumi. Šīs valsts iekārtas ir: ķēniņa valsts, aristokrātija un trešā, kurā liela nozīme ir pilsoņu cenzam, - tai vispiemērotākais apzīmējums šķiet timokrātija, taču parasti to mēdz saukt par politiju. No šīm iekārtām vislabākā ir ķēniņa valsts, vissliktākā – timokrātija. Ķēniņa valsts izkropļots variants ir

tirānija, abas ir monarhijas, bet atšķirība ir liela: tirāns skatās tikai uz savu labumu, ķēniņš – uz pavalstnieku labumu, jo par ķēniņu var būt tikai tas, kuram pašam visa kā ir diezgan un kurš ir pārāks salīdzinājumā ar visiem citiem.

...Tirānija šajā ziņā ir pilnīgi pretēja, jo tirāns domā tikai par savu labumu. Ļoti skaidri redzams, ka tieši tirānija ir vissliktākā valsts iekārta no visām, jo vissliktākais ir tas, kas pretējs vislabākajam. Tātad no ķēniņa varas ir iespējama pāreja uz tirāniju, kas ir monarhijas izkropļojums, un nekrietns ķēniņš kļūst par tirānu.

Amatpersonu nekrietnība ir par pamatu tam, ka aristokrātija pamazām kļūst par oligarhiju, kurā valdītāji sadala to visu, kas pieder valstij, neatbilstoši katra cieņai: visu vai lielāko labumu daļu iedala sev, amatus piešķir vienmēr vieniem un tiem pašiem un par visaugstāko vērtību atzīst bagātību. Rezultātā krietnāko cilvēku vietā valda nedaudzi un nekrietni.

Timokrātija pāriet demokrātijā, - šīs iekārtas ir savstarpēji tuvas. Arī timokrātijā ir tendence valdīt vairākumam, un tie visi, kas pieder pie noteiktas kārtas, ir savstarpēji vienlīdzīgi. Demokrātija kā novirzes variants salīdzinājumā ar politiju ir vismazākais izkropļojums.

Tādā veidā valsts iekārtas visbiežāk pāriet no vienas otrā (jo šādas pārejas ir pašas vienkāršākās un vieglākās)”[1].

Senās Romas domātāji tikai atkārtoja vai papildināja sengrieķu atziņas. Tā, piemēram, Lukrēcijs Kārs domāja, ka cilvēki apvienojas sabiedrībā, meklējot sev labumu, jo kopā ir drošāk, vairāk var paveikt, iegūt vairāk zināšanu[39]. Vislielāko ieguldījumu sabiedrības izpratnē romieši deva ar savu tiesību teoriju.

Patristikas un sholastikas domātājiem nav īpašas intereses par sabiedrību. Tajā laikā, t.i., viduslaikos ar sabiedrību saprata cilvēku kopību, kuras vienojošais pamats ir kristietība (Societas Christiana).

Līdzīgs viedoklis atrodams mūsdienu kristīgajā sabiedrības mācībā. Ā.Brumanis raksta: “Visdziļāko vienību cilvēku starpā īsteno iesaistīšanās Kristus miesā, saņemot kristību un tādā veidā nonākot Dieva Vissvētās Trīsvienības kopībā. Vienīgais un trīsvienīgais Dievs ir radījis cilvēku pēc savas līdzības. Tādā veidā paša Dieva sabiedriskums, kas slēpjas trīs dievišķo personu – Tēva, Dēla un Svētā Gara vienībā, ja tā drīkstētu teikt, atspoguļojas cilvēku sabiedriskumā. [...] Kādi tad spēki, kas veicina sabiedriskās saites, ir atrodami cilvēkā? Ar šādiem spēkiem, piemēram, dzimuminstinktu, patstāvības, agresivitātes, spēļu un citiem instinktiem, nepietiek, lai nodrošinātu patstāvīgas saites sabiedrības iestādījumos. Ar tiem nepietiek arī tad, kad šie spēki darbojas kopā. Tie ir tikai vērā ņemami faktori, nekas vairāk. Sabiedriskās saites uztur galvenokārt divi spēki – tieksme atdarināt un mīlestība. Atdarināšana parādās vecāku un viņu bērnu, kā arī audzinātāju un audzēkņu attiecībās. Sabiedriskās saites pieprasa atbildību, personīgu izšķiršanos, jūtu vienību un dažkārt arī nesavtīgu mīlestību, kas kļūst par uzpurēšanos. [...] Cilvēks jau no pašiem pirmsākumiem ir bijusi sabiedriska būtne. Jau Bībelē radīšanas stāstā ir atklāts, ka Dievs nav gribējis, lai cilvēks būtu viens, un tāpēc tam par dzīvesbiedri radījis sievieti. Tādējādi ģimene ir pirmā sabiedrības šūniņa. Cilvēkam ir vajadzīgs palīgs, tāpat viņam vajadzīga sabiedrība un sakari ar citiem. Sabiedrība plašākā nozīmē ir patstāvīga atsevišķu cilvēku grupa, kuri tiecas sasniegt kopēju mērķi. Ja sabiedrību uztver šādi, tad to var dēvēt par kopienu. Pāvestu sociālajās enciklikās abi šie termini tiek uzskatīti par sinonīmiem, par sabiedrību dēvējot ikvienu sabiedrības organismu – kā ģimeni, tā valsti. Arī II Vatikāna dokuments Gaudium et Spes nešķir abus šos terminus. Cilvēks kā neatkarīga, ar prātu apveltīta un brīva būtne ir dzīvs sabiedrības loceklis, kas aicināts īstenot savu būtību saskaņā ar apkārtējo vidi. Cilvēka personību raksturo sabiedriskums. Bez

saskarsmes ar citiem cilvēkiem viņš nespēs attīstīties. Tāpēc var apgalvot, ka sabiedrība ir personu kopiena, kas sasniedz savus mērķus ar visu cilvēku aktīvu un atbildīgu līdzdalību”[8].

Filozofs Maija Kūle, rakstot par kopības veidošanos un komunikāciju, atzīmē reliģijas filozofa Karola Vojtilas (Romans pāvesta Jāņa Pāvila II) uzskatu, ka spēja dzīvot sabiedrībā rodas no dvēseles transcendēšanas spējām (transcendēt – pacelties pāri). M.Kūle citē Jāņa Pāvila II runā Latvijas Universitātē uzsvērtās atziņas: “No cilvēka vērtības izriet sabiedrības vērtība, nevis otrādi. [...] No šāda skatījuma uz cilvēku rodas pareizs skatījums uz sabiedrību. Tā kā tās centrā ir persona ar tai raksturīgo relacionalitāti, tad uz sabiedrību nevar raudzīties kā uz bezveidīgu masu, ko beigu beigās absorbē valsts; sabiedrība jāatzīst par organismu, ko veido daudzi locekļi un kas, sākot ar ģimeni un beidzot ar ekonomiskām, sociālām, politiskām un kulturālām vienībām, pastāv kā dažādas intermediāras (starpnieku – M.K.) grupas, kuras sakņojas vienā un tajā pašā cilvēciskajā dabā un kurām – kopējā labuma dēļ – piemīt sava autonomija.” Tālāk M. Kūle raksta, ka “pēc Vojtilas domām, īsta sociālā kopība veidojas participācijā (no angļu vārda participation – piedalīšanās), kas balstīta uz tikumisku kopdarbību. Participācija jeb piedalīšanās ir personas struktūra, kas konstituē (veido) kopību. Cilvēks ir ievirzīts būt kopā ar citiem, piedalīties kopējos notikumos un darbībā. Piedalīšanās izpaužas personas transcendencē. Transcendence nozīmē to, ka persona sociālajā kopdarbībā netiek absorbēta (“uzsūkta” un pazaudēta) un līdz ar to pakļauta apstākļiem, bet pati realizē savu izvēles un rīcības brīvību, paceļoties pāri apstākļiem. Izvēles brīvība ir īstenas piedalīšanās pamats. Piedalīšanās nosaka kopdarbības cilvēciskās vērtības, piemēram, tiešanos uz labo, brīvību, zināšanām utt”[28].

Sv.Aurēlija Augustīna pamatotais pretstats: Dieva valstība (Civitas Dei) un zemes valstība (Civitas terrena) tiek atzīts daudzus gadsimtus.

Latviešu filozofs **Visvaldis Varnesis Klīve**, rakstot par šīm divām valstībām, atzīmē, ka to “pamatā ir divējādas mīlestības (Dieva mīlestība un šīs pasaules mīlestība)” un tām ir “divējādi mērķi (Dieva valdīšana un šīs pasaules miers)”. Pašreiz šīs abas valstības pastāv kopā un atrodas spriegumā. Dieva izredzētie pieder pie Dieva valstības, bet pagaidām tiem ir jādzīvo šīs pasaules valstībā. Sabiedriskos iestādījumus, piemēram, valsti, radījis Dievs, lai ierobežotu cilvēka grēcīgo izturēšanos. Dieva valstības pilsoņi ir līdzīgi svētceļniekiem, kuri izlieto šīs pasaules iestādījumus, lai sasniegtu savus mērķus. Viņiem nav jābaidās tos izmantot, bet vienmēr jāatceras, ka šādi iestādījumi nav mūžīgi. Augustīns norāda, ka: 1) Dieva valstība nav tas pats, kas kristīgā draudze jeb baznīca, un 2) šīs pasaules valstība nav tas pats, kas valsts (politiska vienība). 1. Augustīns izceļ, ka Dieva valstība ir daudz plašāka nekā kristīgā draudze. No vienas puses, pie tās pieder arī daudzi cilvēki, kuri nav pieredzējuši Kristu, kā Mozus un pravieši. Arī daudzi pagāni, kā Sokrāts, kas dzīvojuši taisnīgu dzīvi, pieder pie Dieva valstības. Tāpat pie tās pieder daudzi, kuri vēl nav dzimuši. No otras puses, baznīcā ir vesela virkne locekļu, kas ar savu izturēšanos pierāda, ka tie nav Dieva valstības dalībnieki. Dieva valstība ir garīga vienība (“mistiska vienība”), un piederība pie draudzes vēl neko negarantē. 2. Valsts ir tikai viens no šīs pasaules valstības “iemiesojumiem”. Tur ir arī citas struktūras, kā sabiedrības šķiras, nodarbošanās utt. Pilsonība pati par sevi neko nenorāda. Jautājums ir, kam cilvēks ir visvairāk pieķēries, t.i., ko tas visvairāk mīl”[25].

Renesanses laikmetā plaukstošās šaubas par pasaulē valdošās kārtības nemainīgumu un dievišķo iedabu atjaunoja interesi par sabiedrību un tajā valdošo kārtību, par attiecībām starp cilvēkiem un valsti.

Viena no spilgtākajām Renesanses laika personībām, kas interesējās par sabiedrības dzīvi ir **Nikolo Makjavelli** (1469-1527). Viņš sociālo problēmu skaidrošanai iedvesmu smēlās antīko domātāju darbos. Viņš centās uzlūkot valsti ar laicīga cilvēka acīm un atvasināt valsts likumus no saprāta un pieredzes, nevis no teoloģijas. Makjavelli nepētīja sabiedrību

kopumā, bet interesējās par valsti un politikas mākslu. Vēstures attīstības pamatā ir materiālās intereses un spēks. Politiskos notikumus viņš skaidroja ar cilvēka psihiskajām īpašībām un apstākļu sakrītību.

Renesanses laikmetā aizsākās turpmākajos gadsimtos ļoti populārā dažādu utopiju sacerēšana: Tomasa Mora "Utopija" (1516), F.Bēkona "Jaunā Atlantīda" (1627), Tomazo Kampanellas "Saules pilsēta" (1623) u.c.

Jaunākajiem laikiem sākoties, interese par sabiedrību vēršas plašumā. Veidojas dažādas teorijas par sabiedrības būtību, tās rašanās nosacījumiem. Kā vienojošo elementu šajā daudzveidībā var izcelt atziņu, ka sabiedrība ir cilvēku kopība, kas cēlusies no dabiskā stāvokļa. Tā rodas:

- augot, izplešoties ģimenei.

Piemēram, **Žans Bodēns** (1530-1569) līdzīgi Aristotelim uzskatīja, ka sabiedrība rodas no dabiskā stāvokļa, augot ģimenei. Sabiedrība ir radniecisku ģimeņu – saimniecisku vienību kopums, kura ietvaros notiek ražošana, tirdzniecība, reliģiskie rituāli. Sabiedrība veidojas neatkarīgi no cilvēku vēlmēm vai kādas citas gribas. Tā veidojusies vides, klimata u.c. faktoru ietekmē, stiprākajām ģimenēm vai to apvienībām pakļaujot vājākās.

- Noslēdzot sabiedrisko līgumu.

Tomass Hobss (1588-1679) bija pārliecināts, ka valsts ir nevis dievišķs, bet dabisks veidojums. Lai noskaidrotu valsts dabu un lomu, viņš pievērsās sabiedrības izpētei. Pēc Hobsa domām, nepieciešams atšķirt divus sabiedrības stāvokļus: dabisko un pilsonisko. Priekšstats par dabisko stāvokli radīsies, ja no cilvēku attiecībām atdalīs visu, ko tajā ieviesusi valsts. Dabiskā stāvoklī cilvēki rīkojas, vadoties vienīgi no dabiskā pašsaglabāšanās likuma. Šajā stāvoklī ikvienam ir tiesības uz visu, ko vien viņš spēj iegūt. Tiesības šeit sakrīt ar spēku, un tāpēc dabiskais stāvoklis ir "visu karš ar visiem". Taču šis karš ir pretrunā ar tieksanos pēc pašsaglabāšanās. Tāpēc jāmeklē miers. Šajā nolūkā ikvienam ir jāatsakās no tiesībām uz visu un tādējādi daļa savu tiesību jānodod citiem. Visi noslēdz nerakstītu savstarpēju līgumu, un līdz ar to izbeidzas dabiskais stāvoklis un sākas pilsoniski sabiedriskais stāvoklis. Miera un kopēju mērķu labad nepieciešama vienotas gribas valsts. Tāpēc ikvienam sava atsevišķā griba jāpakļauj kādai personai vai personu grupai, kuru griba jāuzskata par visu gribu. Tā rodas valsts. Tā kā Hobsa skaidrojumā cilvēks ir ļauns un egoistisks, tad pilsoniskā sabiedrība un valsts to padara labāku un cēlāku.

Džons Loks (1632-1704) sabiedrību skatīja, veidojot savu dabisko tiesību teoriju. Dabiskā stāvoklī visi cilvēki ir brīvi, vienlīdzīgi un viņiem ir tiesības uz īpašumu. Sākotnējā stāvoklī cilvēki dzīvoja saskaņā ar "dabiskajiem likumiem", bet ar laiku sāka tos pārkāpt un tad "dabiskais stāvoklis" pārvērtās par "karastāvokli". Baiļu pārņemti un visu laiku apdraudēti, cilvēki savstarpēji vienojās, lai saglabātu dzīvību, brīvību un mantu. Valsts izveidošanas nolūks ir brīvības un īpašuma saglabāšana. Valsts vara nevar dibināties uz patvaļu, tāpēc tā izdod likumus, soda tiesību pārkāpējus un aizsargā pilsoņus pret uzbrukumiem no ārienes. Valsts vara iedalās likumdevēja varā, izpildvarā un savienības jeb federatīvajā varā. Likumdevēja varai un izpildvarai ir jābūt stingri norobežotai. Ļaunprātību gadījumā likumdevēja varai var atņemt mandātu, bet, ja izpildvara kļūst despotiska, patvaļīga, tad tauta pret to var sacēlies.

Žans Žaks Ruso (1712-1778) dedzīgi aizstāvēja domu, ka vienlīdzība ir augstākā vērtība. Cilvēks pēc savas dabas ir labs, un dabiskajā stāvoklī cilvēku starpā valdīja draudzība un harmonija. Pilnveidojoties darba rīkiem un paņēmieniem, radās privātpašums un līdz ar to mantiskā nevienlīdzība. Apstākļu spiesti cilvēki atsvešinājās no brīvības, nododot valstij kontroli pār savu darbību. Valsts rada politisko nevienlīdzību, kas augstāko pakāpi sasniedza despotiskā valstī, kurā visvarenā despota priekšā visi ir vienlīdz bezspēcīgi. Nokratot despota

jūgu, paliek problēma: kā būt brīvam un vienlaicīgi radīt savienību? Problēmu var atrisināt, noslēdzot sabiedrības līgumu, kurā paredzēts, ka katrs savu personību un visu savu varu pakļauj kopīgai gribai. Rezultātā rodas “morāla un kolektīva vienība” – sabiedrība, valsts un tauta, kurai pieder augstākā vara, suverenitāte. (Ruso atziņa par tautas suverēno necedējamo un nedalāmo varu spēcīgi ietekmēja Lielās franču revolūcijas ideologus.) Ar lēmumu, ko pieņem visa sabiedrība, jānosaka nepieciešamās tiesības (ticības, morāles, īpašuma), ņemot vērā, ka kopīgas intereses ir svarīgākas par tās atsevišķo daļu interesēm. Ruso bija tiešās demokrātijas piekritējs.

- Darba dalīšanas rezultātā (Ā.Fergusons).

Ādams Fergusons (1728-1816) savā darbā “Apcerējums par sabiedrības vēsturi” mēģināja periodizēt vēsturi, izdalot trīs posmus: mežonību, barbarismu, civilizāciju. Cilvēka sociālā daba veidojās jau mežonībā un šeit ievērojama loma bija dabiskai darba dalīšanai (pēc dzimuma un vecuma), kas stimulēja kooperatīvo un solidaritātes saišu veidošanos. Vēlākā sabiedriskā darba dalīšana, kuras pamatā bija darba veidu un procesu nodalīšanās, diferencēšanās, vienlaikus veicināja sabiedrības dzīves dažādu sfēru savstarpējo mijiedarbību, kombinēšanos, savstarpējo atkarību utt., tātad sabiedrības integrēšanos. Darba dalīšanas īpašo lomu sabiedrības attīstībā uzsvēra E.Dirkems.

19. gadsimtā pieaug viedokļu dažādība. Tos grupējot, var izcelt šādas pieejas:

- **mehānicisms**, kas sabiedrību un tās dzīvi skaidro, izmantojot dabas pētniecībā uzkrātās atziņas un paņēmienus.

Mehānicisms sevišķi populārs bija 18.– 19. gs., kaut arī atsevišķi spilgti piemēri atrodami jau 17. gs. filosofiskajā domā (Dekarta cilvēks – mašīna). Visbiežāk mehānicisms izpaudās kā centieni sabiedrības dzīvi skaidrot ar fizikāliem procesiem, fizikas likumiem (pievilksnās un atgrūšanās, inerces sakarībām, potenciālās enerģijas pāreju kinētiskajā utt.). Viens no šā virziena pārstāvjiem ir **H.Č.Kerijis** (1793-1878), kurš savā grāmatā “Sociālās zinātnes pamati” mēģināja pierādīt, ka vieni un tie paši likumi valda pār visām matērijas formām, tostarp arī pār cilvēkiem. Cilvēks ir sabiedrības molekula, un to apvienošanās notiek, pateicoties pievilksnās un atgrūšanās spēku darbībai. **Vilhelms Osvalds** (1853-1932) sabiedrību skatīja kā savdabīgu agregātu enerģijas pārveidošanai. Sabiedrībā apvienotie indivīdi darba procesā pārstrādā dabā esošo, cilvēkiem tieši neizmantojamo, “jēlenerģiju” derīgā, izmantojamā enerģijā.

- **Sabiedrības bioloģizācija** – sociālās parādības tiek skaidrotas ar organiskās pasaules likumsakarībām.

Herberts Spensers (1820-1903) ir konsekvents sabiedrības un organisma līdzības atzinējs. Atšķirībā no O.Konta viņam sabiedrība balstās uz jūtām. Sabiedrības pamatā ir sadarbība, atsaucība, atbalsts. Sabiedrības rašanos nosaka universālais evolūcijas likums. Herberta Spensera viltās paralēles starp sabiedrību un organismu labi atklāj Roberts Vipera: “Spensers uzskatīja organismu par neskaitāmi daudzu atsevišķu daļiņu jeb šūniņu sakopojumu, pie kam šīs daļiņas pašas savukārt ir mikroorganismi. Pirmatnējā sabiedrība ir līdzīga polipu kolonijai. Starp atsevišķām daļiņām, šai gadījumā starp cilvēkiem, sakarība ir ļoti vāja. Jo vairāk šāds organismu apvienojums pieaug un komplicējas, jo ciešāka top atsevišķo daļu sakarība, līdz beidzot mazās daļiņas nonāk pilnīgā un vispusīgā atkarībā no veselās vienības. Sabiedrības iekšējā iekārtā noslāņojumi veidojas tāpat, kā dzīvnieku organismā šūniņu grupējums sasaistās ciešos audos. Dzīvnieku organisms izdala vienu ārējo šūniņu kārtu, **ektodermu**; ektodermas uzdevums ir vai nu ļaut iedarboties uz organismu ārējai apkārtni – ūdenim, gaisam un tā joprojām, vai arī

pasargāt no tā organismu. Tai pašā laikā cita šūniņu kārtā, iekšējā, **entoderma**, uzsūc un pārstrādā organisma dzīvei nepieciešamās vielas. Spensers šādu sadalījumu atrod jau pirmatnējā cilvēku sabiedrībā, klejojošu baru organizācijā. Tur pirmo šūniņu kārtu reprezentē kareivīgā brīvo ļaužu grupa, kas atvairā ārējos uzbrukumus. Otrā kārtā ietilpst sievietes, karagūstekņi, vergi, viņi veic tos darbus, kas nepieciešami, lai sagādātu uzturu. Augstāko dzīvnieku organismos no ektodermas, šūniņu ārējās kārtas, izveidojas regulētāja nervu sistēma, tāpat arī sabiedrības organismā no karotāju šķiras izveidojas valdītāju kārtā, valdība. Analogijas sniedzas vēl tālāk: starp ektodermu un entodermu pamazām izveidojās vidējs slāņojums – **mezoderma**. Šī kārtā izaug par sistēmu, kas kalpo šķidruma sadalījumam organismā, tā izvēršas par asinsvadiem. Tāpat arī sabiedrībā starp valdītāju un ražotāju šķiru izvirzās jauna starpnieku kārtā, kas kalpo tirdzniecībai, uztur sakarus un izdala produktus [66].

H.Spensers nenogurstoši meklē un atrod paralēles starp dzīvo organismu un sabiedrību. Tā, piemēram, organisma veselīgai augšanai nepieciešams, lai vielmaiņai uzņemtie produkti pārsniegtu to, kas par tiem atdots. Tas, kas dzīvā miesā nozīmē absorbējamo vielu pārsvaru pār spēka patēriņu, tas sabiedrībā ir no tirdzniecības iegūstamā peļņa. Vai arī citādi: jo pilnīgāks top dzīvais organisms, jo uzņemamās barības vielas kvalitāte top labāka un jo lielāka kļūst dažādība sastāva ziņā. Beidzot šai masai organismā pievienojas elements, kas pats par sevi nebaro, bet nepieciešams barošanas procesam. Dzīvnieku organismā tāda loma pieder asins ķermenīšiem, sabiedrībā tiem atbilst nauda. Dzīvnieku organisma asinsvadiem sabiedrībā atbilst kanāli un dzelzceļi [66].

• **Psihologisms**, kas sabiedrisko parādību izskaidrojumu meklē indivīdu vai kolektīva psihē.

Jau H.Spensera laikabiedrs Džons Stjuarts Mills norādīja uz nepieciešamību sabiedrību skaidrot pēc indivīdu psihes īpatnībām, jo sabiedrībā apvienotiem cilvēkiem nav nekādu citu īpašību, kā tikai tās, kas izriet no indivīdu psihes. Šāds viedokļa konsekvents piekritējs bija **Gabriēls Tards** (1843-1904). Viņš sabiedrību salīdzināja ar smadzenēm, kuru atsevišķa šūna ir indivīda apziņa. Sabiedrības pastāvēšanas pamats ir individuālo apziņu mijiedarbība, kurā notiek ticējumu, pārliecību, tieksmju, vēlmju nodošana, apgūšana, apmaiņa. Galvenā tomēr ir atdarināšana, tostarp mode un tradīcijas. Atdarināšana ir vispārīga pasaules likuma – atkārtotības likuma – sociāla forma. “Sabiedrība ir atdarināšana, bet atdarināšana – hipnozes veids”. Pateicoties atdarināšanai, rodas grupu un visas sabiedrības vērtības un normas. Procesa avots ir atklājumi un izgudrojumi, kas rodas, pateicoties atsevišķu personu oriģinalitātei, iniciatīvai. Atdarināšanas rezultātā jaunatklājumi un jaunievedumi tiek atkārtoti un tādējādi iekļaujas sabiedrības struktūrā. Ikviens jauninājums izsauc atdarināšanas vilni. Šādu vilņu ir daudz. Tiem saduroties, spēcīgākais var apslāpēt vājāko, bet var arī caurstrāvēt viens otru, radot vēl vienu jauninājumu (uzvedības paraugu), kas atkal kļūst par atdarināšanas paraugu.

Viljams Mak-Daugols (1871-1938) sociālās parādības skaidroja ar instinktu starpniecību. Instinkti viņa izpratnē ir pārmantota vai iedzimta sliecība (tieksme), kuras nesējs pievērs uzmanību noteikta veida lietām, jūt emocionālu pacēlumu, ieraugot šo lietu, un noteiktā veidā uz to reaģē. Viņš izšķir vairīšanās instinktu un ar to saistītās baiļu emocijas; ziņkārības instinktu un izbrīna emocijas; cīņas instinktu un dusmu emocijas; pašpazemošanas un sevis apliecināšanas instinktus un ar tiem saistītās padevības (paklausības) un augstprātības (uzpūtības) emocijas; vecāku instinktu un maiguma emocijas, kā arī grupēšanās (grupā apvienošanās) instinktu. Galvenie instinkti var dažādi savienoties un tas ļauj izskaidrot visas sabiedrības parādības.

19. gs. veidojas **socioloģija**, kas mēģina atrast savu pieeju sabiedrībai. Tradicionāli **par socioloģijas pamatlicēju uzskata Ogistu Kontu** (1798-1857).

Sabiedrība viņa izpratnē ir sarežģīts veselums – **sistēma**, kas līdzīga organismam. Tā jāpēta ar dabaszinātniskām metodēm zinātnei, kuru sauc par sociālo fiziku jeb socioloģiju. Sabiedrības elementi nav atsevišķi indivīdi, bet dažādi sociāli veidojumi, kurus saliedē ideju un uzskatu kopība. Sabiedrības pamatelements ir ģimene. Tā ir cilvēka socialitātes dabisks stāvoklis, un tajā valdošās attiecības var uzskatīt par visu sabiedrībā pastāvošo attiecību pamatu. No ģimenes sabiedrība rodas, pateicoties vispārējam likumam, kurš nosaka, ka attīstības gaitā rodas arvien sarežģītākas un harmoniskākas sistēmas.

Kārlis Markss (1818-1883) sabiedrības izpratni veido uz materiālisma pamatiem. Viņaprāt sabiedrība nav reducējama uz indivīdu summu. Sabiedrības pamats nav rodams cilvēku apziņā vai jūtās, bet gan viņu sabiedriskajā esamībā – materiālo labumu ražošanas noteiktajās cilvēku attiecībās ar dabu un citiem ar citu. Darbs un saskare darba procesā radīja sabiedrību.

K.Markss raksta: “Savas dzīves sabiedriskajā ražošanā cilvēki stājas noteiktās, nepieciešamās, no viņu gribas neatkarīgās attiecībās – ražošanas attiecībās, kas atbilst viņu materiālo ražotāj spēku noteiktai attīstības pakāpei. Šo ražošanas attiecību kopums veido sabiedrības ekonomisko struktūru, reālo bāzi, uz kuras paceļas juridiskā un politiskā virsbūve un kurai atbilst noteiktas sabiedriskās apziņas formas. Materiālās dzīves ražošanas veids nosaka sociālo, politisko un garīgo dzīves procesu vispār. Nevis cilvēku apziņa noteic viņu esamību, bet gan otrādi – viņu sabiedriskā esamība noteic viņu apziņu. Savas attīstības zināmā pakāpē sabiedrības materiālie ražotāj spēki nonāk pretrunā ar pastāvošajām ražošanas attiecībām jeb – kas ir šo attiecību juridiskā izteiksme – ar īpašuma attiecībām, kurās tie līdz šim attīstījušies. No ražotāj spēku attīstības formām šīs attiecības pārvēršas to važās. Tad iestājas sociālās revolūcijas laikmets”[40].

Emīls Dirkems (1858-1917) pauž viedokli, ka sabiedrība ir īpaša realitāte, kuras būtība ir kolektīvo priekšstatu kopība. Atzīdams darba dalīšanas lomu sabiedrības tapšanā, E.Dirkems tomēr izšķirošu nozīmi sociālajā integrācijā atvēl ideāliem un ticējumiem (kolektīviem priekšstatiem), kas no individuāliem uzskatiem rodas, pateicoties “radošai sintēzei”.

Sabiedrību Emīls Dirkems uzskata par **sui generis** – īpašu realitāti. Tā atšķiras ne vien no fizikālās, ķīmiskās un bioloģiskās, bet arī no psiholoģiskās realitātes. Kāda ir sabiedrības specifika? E.Dirkema skatījumā sabiedrība ir kolektīva (visiem kopīgs) apziņa – kolektīvu priekšstatu kopums, kas izstrādājas, indivīdiem savā starpā mijiedarbojoties. Tātad sabiedrība ir savdabīga kopēja būtne, kas aptver visus atsevišķos indivīdus, bet no tiem nesastāv. Socioloģijas pētījumu priekšmets jeb sociālie fakti ir šie kolektīvie priekšstati. Sociālos faktus nevar izskaidrot nedz bioloģija, kas, piemēram, ar priekšstatiem nenodarbojas, nedz arī individuālā psiholoģija, jo kolektīvie priekšstati ir kaut kas vairāk un kaut kas cits nekā individuālie priekšstati. Kolektīvais kvalitatīvi atšķiras no individuālā, lai gan ārpus tā neeksistē. Kā šis kolektīvais rodas? Tas izskaidrojams ar “radošo sintēzi”: daba, nemitīgi attīstīdamās, no vienkāršākām sistēmām veido arvien sarežģītākas. No individuālajiem priekšstatiem šajā sintēzē top kolektīvā apziņa – jauna realitāte. Tajā gan ietilpst individuālie psihiskie fenomenī, taču kopums no sastāvdaļām atšķiras [12].

Ferdinands Tennīss (1855-1936) sociālo dzīvi pamato ar vienotību, saskaņu, ko rada kopīga griba.

F.Tennīss visas sociālās parādības skatīja kā noteiktas gribas izpausmes. Viņš nodalīja divu veidu gribu: dabisko (instinktīvo) gribu, kuras piemērs ir mātes mīlestība, un saprātīgo,

apdomīgo gribu, kura ietver izvēles iespējas, apzināti izvirzītu mērķi, ko labi reprezentē tirdzniecība. Atkarībā no gribas rakstura pastāv divi attiecību veidi: kopienas tipa (Gemeinschaft) attiecības, kuras balstās uz kopīgām vērtībām, tuvību, draudzību, jūtu kopību, uzticēšanos utt., un kopsabiedriskās (Gesellschaft) attiecības, kurām raksturīga indivīdu atsvešinātība, aprēķins, formalitāte. Pirmās attiecības saistās ar pavardu, ģimeni, tradicionālo kopienu. Otrās – ar svešo, konvenciālo, savtīgo – ar sabiedrību. Pēc Tennīsa domām, vēstures gaitā kopienas solidaritāti arvien vairāk izspiež sabiedriskā socialitāte.

Uz 19. un 20. gs. robežas vērojama atteikšanās no dabas likumību attiecināšanas uz cilvēkiem un viņu kopībām, jo te valda teoloģiskas sakarības, kas nav saistītas ar stingru nepieciešamību un cēlonību. Iezīmējas centieni novilkt robežu starp dabu un sociālo (kultūras) realitāti. Sabiedrību iesaka skatīt nevis kā organismu, bet kā garīgu realitāti, kas dota cilvēku apziņā. Citiem vārdiem, sabiedrībai vairs netiek piešķirta ontoloģiska patstāvība. Sabiedrība nav objektīva, bet gan subjektīva realitāte, kura atklājas intuitīvi apjaušot (saprotot) cilvēku radītās un uzturētās, kultūrvēsturiski nosacītās vērtības, nozīmes, jēgas, attiecības, kopsakarības utt. Sabiedrība pastāv indivīda pieredzē – pārdzīvojumā – dvēseles dzīvē. Liela nozīme šīs paradigmas veidošanā bija **Vilhelmam Diltejam** (1833-1911) un **Georgam Zimmelam** (1855-1936) kā arī visai dzīves filosofijai kopumā.

V.Diltejs uzskatīja, ka sabiedrība nav ne empīriski izpētāma, ne racionāli izskaidrojama. Tā atklājas mūsu dvēseles dzīvē – pieredzē, kas sevī ietver visu daudzveidīgo cilvēcisko attiecību apzināšanos. Dvēseles dzīve cilvēkam ir dota kā pārdzīvojums. Tā ir realitāte, kura pieejama refleksijā, iekšējā vērojumā, sevis paša saprašanas procesā. Pārdzīvojumā apvienojas gan jūtas, gan prāts, gan intuitīvs pasaules redzējums, t.i., visi tie elementi, kuri raksturo cilvēku kā dzīves attiecībās iekļautu būtni [28]. “Viss, kas atklājas pārdzīvojumā arī ir dzīves plūdums visā tā daudzveidībā” [28]. “Mēs saprotam paši sevi, jo gara sfēra cilvēkam ir iekšēji, organiski piemītoša. Gara pasaule, pārdzīvojums kā tieši dota vienība atšķiras no priekšmetiskās realitātes vispirms ar to, ka mēs paši esam šīs gara pasaules (dzīves) elementi, kas zina, saprot tieši dotās attiecības, jo mēs paši tās radām. Tas mums ļauj saprast arī citam citu, tas paver iespējas cilvēciskajai komunikācijai” [28]. Dzīve vienmēr ir dzīve ar citiem. “Dzīves ar citiem” struktūru sapratni nosaka iekšēja kopsakara izpratne mūsos pašos. V.Diltejs raksta: “...tāpat kā sabiedrības ārējā organizācija – ģimenes, kopienas, baznīcas, valsts savienība – radās no cilvēciskās dvēseles dzīvē kopsakara, tā arī visi šie elementi galarezultātā nevar tikt izprasti citādi kā vien no tā paša avota. Psihiskie fakti veido šo elementu svarīgāko sastāvdaļu, un tāpēc tie nevar tikt aplūkoti bez psihiskās analīzes. Tie ietver saistību sevī, jo dvēseles dzīve ir kopsakars. Tādēļ to izziņu visnotaļ nosaka iekšējā kopsakara izpratne mūsos pašos” [28].

Georgs Zimmels uzskatīja, ka sabiedrības pamats ir indivīdu savstarpēja iedarbība (mijiedarbība). To izsauc dažādas tieksmes un noteikti mērķi. Erotiskie instinkti, lietišķas intereses, reliģiski impulsi, spēle un daudzi citi motīvi rosina cilvēkus vērst savu darbību uz citiem. Darbība var notikt: dēļ, ar un pret citiem. Savstarpēju iedarbību rezultātā veidojas vienība, ko sauc par sabiedrību. Jebkurā sabiedrībā var nodalīt formu un saturu. Saturu veido gluži tas pats, kas ir individuāls (tieksmes, intereses, mērķi utt.) un kas izraisa iedarbību uz citiem. Šis saturs pats par sevi nav sociāls. Bads, mīlestība, darbs, reliģiozitāte, tehnika, prāta darbības rezultāti kā tādi nav sociāli, ja tie ir nepastarpināti. Tas viss kļūst sociāls tad un tiktāl, ciktāl izraisa savstarpēju iedarbību un indivīdu izolētu eksistēšanu pārvērš noteiktās kopīgas pastāvēšanas formās. Sabiedrība var realizēties dažādās formās un šīs formas var atrasties no

tās dzīves, kas šīs formas rada. E.Buceniece, analizējot G.Zimmela domas par sabiedrību, atzīmē, ka: „ Zimmelam sabiedrība nav sastingušu formu realizēšanās vai šī atsevišķu indivīdu mijiedarbība pēc formas: pakalpojums un ekvivalents. Šie momenti, protams, veido sabiedrības kā veseluma audumu, tīklu, taču arī tīkla acis ir jāaizpilda. Šo funkciju veic it kā neredzami, bet cieši un noturīgi plīvuri un šīs funkcijas formula ir – Vairāk – nekā: vairāk nekā došana, vairāk – nekā ņemšana jeb kā saka Zimmels, „vairāk – nekā dzīve”.Bet šīs funkcijas mērķis ir sabiedrības līdzsvars un solidaritāte. Viena no tādām solidaritātes neredzamajām saitēm, ko skata Zimmels, ir piemēram, pateicība.[...] Pateicības enerģija darbojas arī tad, kad pati darbība jau sen ir izbeigusies. Pateicība stiprina sabiedrības horizontālo un arī vertikālo līniju, tā intensificē mūsu aktuālo uzvedību un nostiprina saikni ar pagātni.

Sabiedrība, tāpat kā nauda, visu laiku ir kustībā, aprītē, tāpēc to nevar uzlūkot un pieņemt kā dotu un pabeigtu, un Zimmelam būtiskākais jautājums ir „Kā ir iespējama sabiedrība?” Sabiedrībai, atšķirībā no dabas [...] nav patstāvīgas substances, kuras uztvērumi saprātam pēc tam būtu tikai jāsakārto. Indivīdi ir gan sabiedrības matērija, gan arī sapratnes principu likumdevēji, un sapratne kā indivīdu apziņa vienlaikus gan formē, gan arī formējas un veidojas kā indivīdu savstarpējie uztvērumi, papildinājumi, novērtējumi, korelācijas. Indivīds kā fragments nav sabiedriskais veselais, to veido arī Cita skats kā papildinājums, kā indivīda sociāli nozīmīga daļa. Bet sabiedrība nav tikai sociālā esamība, tā ir dzīves forma un to veido arī indivīda nesabiedriskotā daļa, ko apliecina tādi esamības tipi kā svešais, ienaidnieks, noziedznieks, nabagais u.c. Cilvēku esamību sabiedrībā Zimmels precīzi nosaucis ne par sabiedrisko esamību, bet par esamību-ar sabiedrību [...]. Sabiedrība vienmēr ir tikai iespējamība katram un visiem. Tā ir kvalitatīva sabiedrības izpratne, kuras pamatā ir stils un redzējums [...] kā metode. Zimmels veido atvērtas sabiedrības modeļi, kuras apriorais nosacījums ir pati sabiedrība kā maiņa un pārmaiņa, kā nemitīga jaunu identitāšu veidošanās” [11].

Dzīves filosofijas aizsākto ievirzi, tiesa, savdabīgā skatījumā 20. gs. turpina **eksistenciālisms**. Tā, piemēram, **Žans Pols Sartrs** uzskatīja, ka sociālās attiecības, no vienas puses, ir važas, kas sagūsta cilvēkus un iepin viņus nepanesamā attiecību tīklā. No otras puses, sabiedrība, t.i., citi ir cilvēka eksistences nosacījums. Lai cilvēks iegūtu jebkādu patiesu atziņu par sevi, viņam ir nepieciešams izprast citu cilvēku uztveri [28]. Izprast sevi un citus palīdz intersubjektivitāte, kuras mācību izstrādā fenomenoloģija. **Fenomenoloģija** interesējas par mūsu apziņas pasauli, nevis par ārpasauli. Ārpasaule, protams, pastāv, bet par tik, par cik tā nozīmju un jēgu piepildīta ir dota mūsu apziņā. M.Kūle atzīmē:“Mēs paši radām savu jēgpilno pasauli un pārdzīvojot atpazīstam to”[28]. Var teikt, ka mums katram apziņā ir sava ar jēgu un nozīmi piepildīta sabiedrība”, t.i., mēs vai nu saprotam, vai arī nesaprotam, kas ir sabiedrība. “Nozīmes konstituējas mūsu apziņā, tās vai nu top skaidras un saprotamas, vai netop nemaz” [28]. Tātad fenomenoloģija sabiedrību skata kā indivīdu apziņā strukturētu nozīmju pasauli.

M.Kūle raksta: “Cilvēka apziņa ir vērsta ne tikai uz kaut ko priekšmetisku, bet pirmām kārtām uz citu apziņu. Intersubjektivitāte ir apziņas struktūra, kas atbilst apziņu individuālai daudzskaitlībai un veido cilvēku kopības un komunikācijas pamatu. Apziņa nepastāv tikai sev, tā ir komunikācija ar citām apziņām. *Es* pastāv tāpēc, ka tas ir atšķirts no cita *Es*, jo *Es* sevi apzinos attiecībā pret *Citiem*. Sākotnēji interpretācija ir saistīta ar *Cita* saprašānu, un, uz

to balstoties, tiek saprasts savs *Es*. Pēc E.Huserla domām, *Es* un *Citi* ir sākotnējs pāris un tā pieredze, kas vērsta uz *Citu*, padziļina *Es* iekšējo pieredzi. Cilvēku savstarpējās attiecībās visam ir noteiktas formas: ķermeņi runā savu valodu, domas tiek izteiktas vārdos, nodomi – īstenoti darbībā. Tādējādi *Es* iekšējā pieredze tiek pavēstīta un kļūst saprotama *Citiem*. ...Attiecības starp *Es* un *Citu* veido sociāli akti, kuros konstituējas jēga. Jēga ir saprotama ne tikai vienai apziņai – tā var saistīt sociālā kopībā arī daudzas apziņas, kļūstot par intersubjektīvu – visu saprotošu - jēgu” [28].

No paleoantropoloģijas pozīcijām uz sabiedrību skatās pasaulē pazīstamais amerikāņu zinātnieks **Ričards Līkijis**. Viņa viedoklis ir tuvs sociobiologu viedoklim, ka sabiedrības avots ir mūsu senčiem – primātiem piemītošā pamatdziņa veidot sabiedriskus grupējumus un kopdarboties. “Savā būtībā mēs esam kulturāli dzīvnieki, kas spēj formulēt dažādus sabiedrisko struktūru principus, taču šo struktūru mugurkaulu veido bioloģiski saskaņota dziņa pēc sadarbības, pēc grupas kopdarbības” [38].

R.Līkijis atzīmē: “Protams mēs netaisāties apgalvot, ka visu cilvēka izturēšanos caurvij akls sadarbīgums; ar to pašu mēs noliegtu, ka cilvēka psihe ir elastīga un neatkarīga. Nē, mūsos ir vienīgi ļoti aktīva tieksme pēc kopības ar grupu, pēc līdzdalības tās pasākumos. Gandrīz visām kopienām ir sabiedriski likumi un paražas (kultūras pamatmeti), kas indivīdam dod iespēju ar atbilstošu rīcību paust savu piederību pie grupas. Tādējādi kopienām šie likumi un paražas var būt dažādas, bet mērķis visur ir viens: gūt apziņu, ka tu piederi pie grupas un tāpēc darbojies tai līdzī” [38].

Sabiedrisko grupu pamats ir “saites starp māti un bērnu. Šīs saites veido sabiedrības pirmvienības, uz kuru bāzes organizējas visu augstāko līmeņu sabiedriskie veidojumi” [38]. Pēc R.Līkija domām, sabiedriskums ir evolucionāri izdevīga īpašība, jo “jebkurš faktors, kas tiecas vienot indivīdus vēl ciešākām saitēm, galarezultātā ir veicinājis sugas panākumus [38].

„Cēlonis, kāpēc augstākie primāti sliecas kļūt sabiedriski dzīvnieki, ir tas apstāklis, ka grupveida dzīve ļauj bērībā ilgāk mācīties; un mācīšanās ir laika pavadīšanas veids, kuram primāti nododas daudz vairāk nekā jebkurš cits dzīvnieks. Mācīšanās ir laika kavēklis ar īpašu jēgu, un, proti, – tā dod grupas indivīdiem efektīvākas zināšanas par vidi, kurā viņiem ir jādzīvo. Bērības un jaunības periodā indivīds mācās divējādas gudrības: pirmkārt, grupas kopdzīves likumus un, otrkārt, iemaņas, kas indivīdam vajadzīgas, lai viņš kā grupas loceklis izdzīvotu ārpusaulē, kura sola ne tikai barību, bet arī briesmas, un kuras īpašības ir jāiepazīst. Jo ilgāks ir šis brieduma periods, jo vairāk zināšanu iespējams iegūt. Jo vairāk indivīdam zināšanu, jo lielākas viņam izredzes palikt dzīvam – un tas ir vienīgais kritērijs, no kura vadās evolūcija. Lai indivīds varētu efektīvi pārņemt vairāk pieredzējušo indivīdu zināšanas par vidi, viņam jābūt kādas grupas loceklim, un šī grupa nevar ilgu laiku sekmīgi dzīvot un darboties, ja tās locekļi netiek galā ar sabiedriskajiem konfliktiem; tāpēc jāmacās šo konfliktu likumi. Kopā ar sabiedrisko mācīšanās procesu, kultūras sākumu pārstāv arī otrs nozīmīgais grupveida dzīves auglis – “grupas gudrība”. Sabiedrības kopumam ir lielāks zināšanu fonds, nekā varētu būt iekrājis jebkurš atsevišķs indivīds. Šīs zināšanas ir pieejamas ikvienam kopas loceklim” [38].

Pēc R.Līkija domām, sabiedrības veidošanos un attīstību visdziļāk ir ietekmējuši divi faktori:

- pāreja uz organizētu medīšanu un vākšanu, kas radīja paradumu dalīties vienam ar otru gan darbā, gan pārtikā.

Šajā sakarībā R.Līkijs raksta: “Gandrīz visas cilvēciskumu veidojošās īpašības mums piemīt tāpēc, ka savā laikā mums attīstījās vienreizīga ieraža vākt augu un dzīvnieku produktus un dalīties tajos ar citiem”. Pāreja uz organizētu medīšanu un vākšanu un ar to saistītā dalīšanās paraduma piesavināšanās ar dziļu bezdibeni nošķīra cilvēkus no viņu tuvākajiem radniekiem. Dalīšanās vienam ar otru gan darbā, gan pārtikā bija viens no tiem atribūtiem, “kuri līdzās citiem faktoriem, darīja mūsu cilvēcisko senču dzīvesveidu arvien elastīgāku. Tieši šī elastīguma dēļ cilvēku suga faktiski spēj zelt jebkurā zemeslodes nostūrī. Vispārīgos vilcienos varam pieņemt, ka mūsu senčiem esot medījošām un vācošām būtnēm, radās šāds sabiedriskās dzīves atribūtu kopums: par svarīgu dzīves centru kļuva bāzes nometne, kur varēja gādāt par mazuļiem, kā arī sanest gaļu (samedīto vai uzieto) un augu produktus; iedibinājās darba dalīšana, kad tēviņi medīja, bet mātītes rūpējās par mazuļiem un vāca augu produktus; izveidojās ārkārtīga nepieciešamība sadarboties un savaldīties, katram indivīdam kļūstot tik atkarīgam no citu grupas locekļu rīcības un uzticības kā vēl nekad visā primātu pasaulē”. Tas savukārt ļāva izveidoties cieši sakļautai sabiedriskajai grupai, kurā varēja ilgāk skolot mazuļus, tādējādi ieaudzīnot indivīdos prasmes, kas bija nepieciešamas, lai viņi spētu ieņemt vietu sarežģītajā vidē un ar medīšanu vai vākšanu piedalīties grupas ekonomikā”. Pateicoties grupveida sadarbībai un organizācijai, “dzīvē vislabāk klājās tiem hominīdiem, kuri spēja apvaldīt savas acumirkīgās iegribas un reizē mācēja citu iegribas novirzīt kopdarbības gultnē”. [...] Sabiedrisko vienotību pastiprināja uguns. “Tā ne tikai deva siltumu, bet arī pavēra sabiedriskajām attiecībām tumsas stundu laiku, kad grupas sadzīves centrs bija pavards. Liesmas nelaida tuvumā plēsīgos zvērus un reizē vilka cilvēkus kopā, sagādādamas iespēju stāstīt stāstus, radīt mītus un rituālus, kā arī lietišķi pārspriest, kas ko darīs nākamajā dienā. Liekas nevar būt šaubu cik svarīga nozīme te bija runātai valodai” [38].

• Pāreja no medniecības un vākšanas uz lauksaimniecību, kas radīja iespēju uzkrāt mantu un vajadzību to sargāt, bet tas ir cilvēku nesaticības pirmšpamats.

“Visspējākais un visdramatiskākais pavērsiens mūsu senču gājumā pa cilvēka evolūcijas ceļu bija lauksaimniecības izgudrošana pirms desmittūkstoš gadiem. Šī pārlēgšanās no principā vietmainīgā mednieku un vācēju dzīvesveida uz principā vietsēdīgo lauksaimniecību satricināja iedibinājušos dzīves sistēmu un faktiski radīja tagad pastāvošās cilvēcības pamatus. Jebkura lauksaimnieciska kultūra gandrīz ikvienā aspektā ir tiešs mednieciskās kultūras pretmets. Tā kā sējumi un stādījumi ir kopjami un uz ražu jāgaida, zemnieki ir spiesti dzīvot uz vietas. Bet neklejojoša dzīve savukārt pirmo reizi dāvā iespēju krāt mantu, radīdama pavisam jaunu cilvēka izturēšanās kompleksu, ko mēs varam nosaukt par psihomateriālismu. Zeme, kas nes ražu, un tāpat arī uzkrātā manta ir jāsargā. Uz zemes kopšanu balstītā saimniecība var vienuviet paēdināt daudz vairāk cilvēku, tāpēc sāk rasties ciemati un pilsētas – kopienas, kur, iedzīvotāju skaitam pieaugot, visi ar visiem vairs nevar būt pazīstami. Veidojoties arvien lielākiem un lielākiem iedzīvotāju kopumiem, kas tirdzniecības dēļ kļuva cits no cita atkarīgi, pavērās iespēja iegūt varu pār plašām cilvēku masām, turklāt mērogā, kāds medniekiem un vācējiem nebija pazīstams. Un līdz ar iespēju paplašināt savus īpašumus un varu radās arī dzinulis iekrāt vēl vairāk, vienlaikus sargājot jau sakrāto” [38].

Arī socioloģija 20. gs. piedāvā dažādus konceptus sabiedrības skaidrošanai. Liela vērtība tiek pievērsta cilvēka saskarei un mijiedarbībai, saistot to ar:

- komunikāciju, kur cilvēki viens uz otru iedarbojas izmantojot simbolus (simboliskais interakcionisms - Dž.H.Mīds, H.Blūmers);
- sociālo statusu un sociālo lomu (lomu teorija – Dž.H.Mīds, R.Mērtons);

- apmaiņas procesu, kurā dalībnieki tiecas pēc maksimāla izdevīguma un minimāliem zaudējumiem vai “taisnīga” rezultāta (apmaiņas teorija – Dž.K.Houmanss, Dž.Adamss, Dž.Volsters);

- mācīšanos, atdarināšanu, identificēšanos (sociālās mācīšanās teorija – Dž.Roters);

- prezentēšanos, centieniem atstāt vēlamo iespaidu uz citiem (dramaturģiskā pieeja – Ē.Gofmanis) [12].

Ar šīm un citām teorijām iepazīstinās socioloģijas lekciju kurss. (Pašmācībai izmantojama grāmata: Cilvēks un dzīve socioloģijas skatījumā. - R., 1996.)

No vispārsocioloģiskām doktrīnām jāpiemin **Tolkota Parsonsa** (1902-1979) veidotā sociālās darbības teorija. Tās ietvaros sabiedrība tiek traktēta kā sarežģīti strukturēta sistēma (organisms), kas no citām sociālām sistēmām atšķiras ar to, ka tā sasniegusi visaugstāko pašpietiekamības līmeni attiecībā pret savu apkārtni. Arī T.Parsonss sabiedrību raksturo ar indivīdu mijiedarbību, kas tiek saskaņota, apgūstot un pārvēršot par iekšējiem darbības motīviem vispār pieņemtas normas un standartus. Sabiedrības dzīvi nodrošina dažādu tās apakšsistēmu saskaņota funkcionēšana, bet tās attīstību (evolūciju) – sistēmas iekšēja diferencēšanās, kas pastiprina tās pielāgošanās spējas [29].

Neofunkcionālisti, sekodami laika garam, kā alternatīvu vienkāršotai sabiedrības un organisma analogijai piedāvā sabiedrības kibernetiskos modeļus. Tā, piemēram, Nikolass Lumans uzskata, ka sabiedrība ir pašatrazojoša sistēma, kas spēj pati sevi atšķirt no apkārtējās vides, uzturēt šo robežu, kā arī attēlot sevi, reproducējot sevi šajā aprakstā. No apkārtējās pasaules sabiedrību atšķir komunikācija. Tā ir sabiedrības pamats, jo viss, kas nav komunikācija, nav arī sabiedrība (piem., daba). Komunikācija nav vienkārša informācijas nodošana, bet gan jēgpilns, pašreferatīvs process – informācijas, ziņojumu un nozīmju atšķiršana [72].

Sabiedrības - sistēmas modelim kā alternatīva veidojas koncepcija, kas mēģina pārvarēt sociālās statikas un dinamikas dihotomiju, veidojot **sabiedrības procesuālo modeli**. Sabiedrība nav statisks, stabils veidojums, bet nepārtraukts, nerimstošs process – bezgalīga notikumu plūsma. Tā nav objekts, bet gan dinamisks sociāls lauks. Tā ir savdabīga sociāla totalitāte, ko veido visdažādākās attiecības, mijiedarbības, kā arī saites, kas vieno un attālina cilvēkus. Tradicionālie izpētes objekti: grupas, organizācijas, valsts u.c. ir ilūzija. Tie reāli nepastāv, bet rodas izziņas gaitā, “materializējot” attiecību mezgla punktus, mijiedarbību kompleksus utt. Poļu sociologs P.Štompka raksta: „Reāli ir nepārtraukti grupēšanās un pārgrupēšanās procesi, nevis grupas; organizēšanās procesi, nevis stabilas organizācijas; “strukturēšanās” procesi, nevis struktūras; formēšanās, nevis formas; mainīgas “figūras, bet ne sastinguši modeļi” [75]

Apkopojot dažādos viedokļus, var secināt, ka mūsdienās sabiedrības jēdzienu lieto šaurākā un plašākā nozīmē un vismaz divos abstrahēšanās līmeņos. Šaurākā nozīmē sabiedrības aprises ir ekvivalentas mūsdienu nācijām –

valstīm. Ikdienas apziņā tā asociējas ar sarežģītu organismu. Zinātniskajā literatūrā tā eksplicējas (tiek skatīta) kā sarežģīta sistēma, kuras pamatus veido attiecības un mijiedarbības, kas atklājas stabilās, jēgpilnās, no paaudzes uz paaudzi reproducējamās formās. Socioloģijā tās sauc par sociāliem institūtiem, sociālām struktūrām, organizācijām, stratifikāciju, kontroli, kultūru. Plašākā nozīmē sabiedrība ir visa cilvēku sociālā dzīve, kas visā plašajā spektrā ir atšķirīga no nedzīvās dabas un dzīvnieku pasaules. Šādā nozīmē sabiedrība ir plašākā cilvēku kopība – civilizācija, visa cilvēce. Tajā pašā laikā sabiedrība ir nemitīgas izmaiņas, pārvērtības – nepārtraukta notikumu plūsma. Kā uzsver Eduards Šilss, sabiedrība ir laikam pāri stāvošs (translaika) fenomēns. Tā atrodas nepārtrauktā kustībā no pagātnes uz nākotni. Tās tagadne ir tikai fāze starp to, kas bijis (noticis), un to, kas būs (notiks). Tagadnē ir pagātnes pēdu zīmes atbalsis un nākotnes potenciālie asni [54].

Pēc E.Šilsa domām, par sabiedrību atzīstama apvienība, kura atbilst šādiem kritērijiem: 1) tā nav kādas citas lielākas sistēmas daļa; 2) laulības tiek slēgtas starp šīs apvienības locekļiem; 3) tā galvenokārt papildinās ar to cilvēku bērniem, kas jau ir šīs apvienības locekļi; 4) apvienībai ir teritorija, ko tā uzskata par savējo; 5) tai ir savs nosaukums un sava vēsture; 6) tai ir sava pārvaldes sistēma; 7) apvienības pastāvēšanas ilgums ir garāks par atsevišķu indivīdu vidējo dzīves garumu; 8) to vieno kopēja vērtību sistēma (paražas, tradīcijas, normas, likumi, tikumi), ko sauc par kultūru.

Kā jūs izprotat sabiedrību?

1.2. Sabiedrības pastāvēšanas nosacījumi. Sabiedrības dzīvi nosaka dabas, ekonomiskie un kultūras faktori. Dabas faktori aptver sociālās dzīves bioloģiskos, ģeogrāfiskos, demogrāfiskos priekšnosacījumus.

Bioloģiskos priekšnosacījumus veido cilvēka anatomiskās, bioloģiskās un fizioloģiskās īpatnības. Kā dabas daļa un dzīva būtne cilvēks ir pakļauts biosfēras vispārējiem likumiem. Apmēram 15-20% no cilvēka rīcības aktiem ir bioloģiska rakstura (izsalkums, slāpes, dzimumtieksme utt.). Bioloģiski noteikta ir iedzimtība, instinkti, dzimums, spējas, talanti, apdāvinātība, nervu sistēmas īpatnības, tieksmes, temperaments, atmiņa, sajūtu, uztveres, jūtu, gribas izpausmes utt. Bioloģiskie dotumi, iedzimtās bioloģiskās iezīmes un nervu sistēmas īpatnības būtiski ietekmē cilvēka reakciju uz dažādām ārējām iedarbībām, viņa rīcību un uzvedību konkrētā situācijā.

Ģeogrāfiskie priekšnosacījumi: klimats, augsnes tips, hidrosfēra, gaiss, augu un dzīvnieku valsts, izrakteņi, enerģijas resursi, apvidus reljefs u.c. arī būtiski ietekmē sociālo dzīvi.

Līdzekļus savu vajadzību apmierināšanai cilvēki atrod ģeogrāfiskajā vidē, kurā tie dzīvo. Sabiedrības attīstības sākumposmā cilvēki bija ļoti atkarīgi no klimata un dzīves līdzekļu dabiskajiem avotiem (savvaļas augiem, augļiem, dzīvniekiem). Tāpēc attīstības agrīnajās stadijās cilvēki sekmīgāk attīstījās vietās, kur bija maigāks klimats, bagātāka augu un dzīvnieku valsts. Turpretī mazauglīgi apvidi ar bargu klimatu palika neapdzīvoti. Iemācījušies audzēt kultūraugus un mājdzīvniekus, būvēt siltus mitekļus, cilvēki kļuva neatkarīgi no dabiskajiem avotiem, toties pieauga atkarība no augsnes auglības, derīgajiem izrakteņiem, enerģijas resursiem, satiksmes ceļiem.

Ģeogrāfiskie apstākļi ietekmē cilvēku izvietojumu uz Zemes, to dzimstību, veselības stāvokli, kā arī dažādu slimību un parazītu izplatību. Arī tādi faktori kā atmosfēras spiediens, gaisa mitrums, vēju stiprums un biežums atstāj iespaidu uz veselību un dzīvesveidu. Klimats ietekmē cilvēka aktivitāti – pārāk karsts – paralizē enerģiju, pārāk auksts – daudz enerģijas novirza eksistences saglabāšanai. Mērens klimats ir optimāls cilvēku attīstībai.

Ūdeņiem, purviem, kalniem, tuksnešiem u.c. var būt aizsardzības faktora nozīme un tie var ietekmēt valsts veidošanos un tās pārvaldes formas.

Kaut arī zinātnes un tehnikas attīstība palielina cilvēka neatkarību no ģeogrāfiskajiem apstākļiem, tomēr to ietekmi arī mūsdienās nevar noliegt. Kaut vai tāpēc, ka ģeogrāfisko apstākļu radīto grūtību un problēmu pārvarēšanai patērētā enerģija ietekmē sociālo dzīvi. Diskusijas zinātnieku vidū, galvenokārt, risinās par to, cik liela ir ģeogrāfisko faktoru nozīme sociālajā dzīvē – vai ir vieta “**ģeogrāfiskajam determinismam**” – nepieciešamai, noteicošai un izšķirīgai sociālās dzīves atkarībai no ģeogrāfiskās vides.

Par vienu no ģeogrāfiskā determinisma aizsācējiem un spilgtākajiem pārstāvjiem tiek atzīts **Šarls Luijs Monteskjē** (1689-1755). Pētīdams dažādu laikmetu un tautu dzīvesveidus, kultūras, valsts formas un politisko režīmu rašanās cēloņus. Š.L.Monteskjē secināja, ka pastāv šo formu atkarība no tautu eksistences fiziskajiem apstākļiem. To faktoru vidū, kas noteic sabiedrisko iekārtu un sabiedrībā valdošos likumus, viņš sevišķu nozīmi piešķir ģeogrāfiskajai videi: klimatam, augsnei, zemes reljefam utt. Pēc Š.L.Monteskjē domām, despotiskās pārvaldes formas visbiežāk rodas zemēs ar auglīgu augsni, jo šo zemju iedzīvotājiem nav aktuāla cīņa par savu politisko brīvību. Pārvaldes formas, kuras mēs šodien sauktu par demokrātiskām, visbiežāk veidojas zemēs, kur nav auglīgas zemes, kur cilvēki izceļas ar centību, peticību, atturību, apvaldītību, vienkāršību. Tāpat politiskā iekārta ir atkarīga no valsts teritorijas lieluma. Lielām valstīm – impērijām vairāk atbilst despotija, valstīm ar vidēji lielu teritoriju – monarhija, bet nelielām teritorijām – republika.

(Novērtējiet ģeogrāfisko faktoru lomu latviešu tautas vēsturē un mūsdienās).

Sabiedrības dzīvi ietekmē arī **demogrāfiskie priekšnosacījumi**: iedzīvotāju dabiskā kustība (dzimstība, mirstība, laulības), mehāniskā kustība (migrācija), iedzīvotāju struktūra (dzimuma, vecuma, etniskā u.c. struktūras). Cilvēku populācijas stāvokli raksturo demogrāfiskā situācija, kas veidojas iedzīvotāju galveno procesu (dzimstības, mirstības, imigrācijas, emigrācijas) ietekmē. Demogrāfisko situāciju raksturo iedzīvotāju skaits un struktūra, vidējais apdzīvojuma blīvums, lauku un pilsētu apdzīvotība, iedzīvotāju atražošana u.c. rādītāji. Demogrāfiskā situācija būtiski ietekmē visas sabiedrības dzīves jomas. Tā, piemēram, apdzīvojuma blīvums, iedzīvotāju ģeogrāfiskais izvietojums ietekmē ražošanu, darbaspēka piedāvājumu, nodarbinātības struktūru utt. Iedzīvotāju blīvums un izvietojums ietekmē arī konkurenci, sekmē vai kavē komunikāciju, ideju un informācijas izplatīšanos, izgudrojumu ieviešanas intensitāti.

Iedzīvotāju skaits un struktūra (piem., vecuma un ģimenes struktūras) ietekmē patēriņu, tā struktūru un dzīves līmeni kopumā.

Demogrāfiskā situācija var būt labvēlīga vai nelabvēlīga, pat kritiska sabiedrības tālākai attīstībai. Iedzīvotāju skaita “eksplōzīvs” pieaugums var izraisīt pārtikas, dzīvokļu, nodarbinātības, ekoloģiskās u.c. krīzes.

Sprīžot par apdzīvotības problēmām, parasti piemin **Tomasu Robertu Maltusu** (1766-1834). Viņš 1798. gadā publicēja darbu “Esejas par apdzīvotības likumu”, kurā formulēja šādu sakarību: dzimumu savstarpējas pievilksnās dēļ dzimstības līmenis tiecas uz maksimumu un cilvēki vairojas ģeometriskā progresijā, dubultojoši savu skaitu ik pēc 25 gadiem. Turpretī, saskaņā ar zemes auglības samazināšanās likumu, iztikas līdzekļu daudzums

palielinās tikai aritmētiskā progresijā. Lai pārvarētu šo pretrunu, T.R.Maltuss rosināja ierobežot iedzīvotāju pieaugumu, reglamentējot laulības un regulējot dzimstību, jo iedzīvotāju skaita dabiskie regulatori: bads, epidēmijas, kari līdz ar civilizācijas sasniegumu izplatīšanos vairs nav pietiekoši efektīvi. Ja atmet ideoloģiskās spekulācijas ar T.R.Maltusa idejām, tad redzams, ka viņš jau 18. gs. beigās pievērsa uzmanību pārapdzīvotības problēmai, kura mūsdienās sevišķi aktuāla ir jaunattīstības valstīm. Vai Maltusam taisnība? Viela pārdomām: 80. gados Āfrikas iedzīvotāju pieaugums bija 2,8%, bet pārtikas produktu ražošana palielinājās tikai par 1,5%. 70. gados Āfrikā badu cieta 80 miljoni cilvēku, 80. gadu vidū – vairāk nekā 100 miljoni, bet 90. gadu sākumā to skaits jau tuvojās 140 miljoniem.

Maza dzimstība un augsta mirstība, mirstības pārsvars pār dzimstību rada **depopulāciju** – iedzīvotāju skaita samazināšanos, kā arī būtiskas izmaiņas vecuma struktūrā. Šāds stāvoklis pašlaik ir Latvijā.

Demogrāfisko situāciju nosaka gan ekonomiskais stāvoklis, medicīnas un sanitārijas panākumi vai trūkumi, gan nacionālās tradīcijas, attiecīgās tautas kultūra, dažādi vēsturiski notikumi: revolūcijas, kari, deportācijas utt.

Lai ietekmētu demogrāfiskos procesus, valsts realizē demogrāfisko politiku – sociāli ekonomisko, juridisko un ideoloģisko pasākumu kompleksu, kas veicina vēlamā (optimālā) iedzīvotāju atražošanas tipa izveidošanos un noteiktas intensitātes demogrāfisko procesu norisi. Kādas demogrāfiskās problēmas Jūs saskatāt mūsdienu Latvijā?

Sociologu vidū dažādi tiek vērtēta **ekonomisko priekšnosacījumu** loma sabiedrības dzīvē: vieni tos uzskata par galvenajiem un noteicošiem sociālās dzīves faktoriem, citi tiem piešķir otršķirīgu, pakārtotu lomu. Pirmā viedokļa piekritēji uzsver, ka ekonomika un tās pamats materiālā ražošana ir obligāts un pastāvīgs sociālās dzīves priekšnosacījums. Argumentācijai tiek minēts, ka savas eksistences nodrošināšanai (pārtikas, apģērba, mājokļa sagādei) cilvēkam ir mērķtiecīgi jādarbojas, izmantojot un pilnveidojot darba priekšmetus. Ražošanas procesā cilvēki stājas cits ar citu noteiktos sakaros un attiecībās – ražošanas attiecībās, kas caurauž un nosaka visas citas attiecības (K.Markss).

Šī viedokļa oponenti norāda, ka reālajā dzīvē cilvēku darbība ir daudzveidīga (ģimenes, sadzīves, ražošanas, politiskā, zinātniskā, reliģiskā, militārā, pedagoģiskā, sporta, rekreatīvā u.c. darbība) un nevar vienu darbības veidu (konkrēti – ražošanu) uzskatīt par galveno un pārējo darbības veidu pamatu. Šāda pieeja neizslēdz to, ka ekonomika ietekmē, un daudzos aspektos pat nosaka, sociālo dzīvi:

- sabiedrības un vides mijiedarbības veidu un līmeni;
- pārmaiņas darba sfērā un cilvēku dzīves apstākļos, dzīves kvalitāti;
- sadales veidu, patēriņa modeļus;
- iekšējo un ārējo politiku;
- cilvēku sakarus ar sociālajiem institūtiem;
- mērķu sasniegšanai nepieciešamo juridisko nodrošinājumu, likumu īpatnības;
- valsts pārvaldes formas;
- sociālo statusu, lomas, motivācijas;
- sabiedrībā dominējošo sociālo ievirzi, vērtību, hierarhiju;

- kultūras un izglītības attīstību;
- veselības aizsardzību un sociālo nodrošinājumu;
- sociālo grupu un indivīdu psiholoģiju utt.

Kāda nozīme, pēc Jūsu domām, ekonomikai ir mūsdienu Latvijā?

Šķiet, ka pats būtiskākais sabiedrības faktors ir **kultūra**. Kaut gan pastāv visai atšķirīgas kultūras interpretācijas, vairums autoru kultūru atzīst par svarīgāko cilvēcības formu radīšanas un uzturēšanas veidu. Etimoloģiski kultūra ir cieši saistīta ar darbu, ar subjekta (cilvēka, sabiedrības) aktivitāti, jēgpilnu pārveidojošu darbību. Jēdziens “kultūra” veidojies no vārdiem “colo”, “colers” (audzēt, iekopt zemi, nodarboties ar zemkopību), “cultus” (kopšana, apstrādāšana, godināšana) un sākotnēji apzīmēja zemes, augsnes apstrādāšanu. Vēlāk to sāka lietot cilvēku izglītības, audzināšanas, garīgas attīstības (izkoptības) apzīmēšanai.

Zinātniska jēdziena statusu kultūra ieguva tikai 18. gs. Franču apgaismībā un vācu klasiskajā filozofijā rodami aizsākumi kultūras izpratnei, kas pamatojas uz pretstatu “daba - kultūra”. Kultūra tika uzskatīta par audzināšanas pamatu un avotu pretstatā dzīves skolai, kurā cilvēks veidojas stihiski, apkārtējo apstākļu ietekmē. Kultūra ir viss, ko cilvēks radījis savas eksistences cilvēciskošanas aspektā. Šis viedoklis zināmā mērā saglabājies līdz pat mūsdienām. Tas atspoguļojas koncepcijās, kas uzsver, ka kultūra ir cilvēciskotā pasaule, kurā konkrēti vēsturiskās cilvēcības formās, eksistences veidos un tehnoloģijās atklājas cilvēka būtība un sūtība. Jebkuri priekšmeti, parādības, attiecības utt. iekļaujas kultūrā tad un tiklīdz, kad un ciktāl tie iegūst cilvēcības formas, t.i., cilvēki tiem piešķir cilvēcisku nozīmību un jēgu.

Kultūra kā polimorfa un polifunkcionāla parādība ir daudzu zinātņu interešu objekts. Katra no tām atbilstoši izvirzītajiem mērķiem un uzdevumiem veido savu ideālu (abstraktu) kultūras modeli, pēta to noteiktā aspektā: akcentē konkrētas iezīmes, struktūras īpatnības, funkcionēšanas likumsakarības. Rezultātā veidojas dažādas kultūras koncepcijas: priekšmetiski aprakstošā, aksioloģiskā, funkcionālā, dinamiskā u.c. **Priekšmetiski aprakstošās** izpratnes ietvaros kultūra ir līdzīga milzu krātuvei, kurā savākts viss, ko radījusi cilvēce savas pastāvēšanas laikā. Izskatās, ka kultūra ir kaut kas nenoteikts, nepārskatāms, pretrunīgs. Problēmas rada cilvēku pārveidotā daba – vai tā arī ir kultūra? Ja ir, tad šī koncepcija nonāk pretrunā ar savu pretnostatījumu “natura-cultura”. Nedaudz citu pieeju piedāvā tā saucamā **aksioloģiskā** kultūras koncepcija: kultūras jomu neveido jebkuri cilvēces radīti produkti, bet tikai tie, kam ir pozitīva vērtība sabiedrības dzīvē. Problēma: vai iespējams visu un visos laikos atzīt kritērijs, kas ļautu cilvēces radīto sadalīt kultūrā un antikultūrā, kas nekļūdīgi uzrādītu humāno, nepieciešamo, vajadzīgo, nozīmīgo un noderīgo cilvēku dzīvē, atšķeļot visu, kas atraisa cietsirdību, barbarismu, netaisnību, fanātismu un tumsonību? Subjektīvi traktējot “vērtības”, neizbēgamas ir galējības. **Funkcionālā** koncepcija kultūru interpretē kā specifiski cilvēcisku darbības realizēšanas veidu, kas aptver nebioloģiskā ceļā radītos līdzekļus un mehānismus, ar kuru palīdzību cilvēki kooperatīvas eksistences procesā risina tiem izvirzītās daudzveidīgās problēmas. Kultūra šajā aspektā ir tehnoloģiska šī vārda visplašākajā nozīmē, jo tā aptver ne tikai līdzekļus mijiedarbībai ar dabu, bet arī uzvedības regulācijas, komunikācijas u.c. līdzekļus. Kultūras funkcionālai koncepcijai tuva ir pieeja, kas kultūru skata kā cilvēces vēsturiskās pieredzes akumulācijas procesu, kā pāraindividuālu (transindividuālu) cilvēces atmiņas glabāšanas, uzturēšanas un nodošanas veidu, ko pastāvīgi atdzīvina cilvēku aktīva darbība. **Dinamiskās** kultūras ietvaros kultūra tiek skatīta kā radoša, aktīva cilvēku (grupu, visas sabiedrības) darbība, apgūstot pasauli, kuras gaitā tiek radītas,

saglabātas, sadalītas un patērētas sociālās vērtības un normas, kā arī šo vērtību un normu kopums kā priekšmetiskota radoša darbība. Šīs koncepcijas adepti uzsver, ka kultūra tagad tiek aplūkota kā process. Radošā darbībā, no vienas puses, notiek indivīdu socializācija, sabiedrības pieredzes interiorizācija un, no otras puses, indivīda iekšējo, garīgo bagātību eksteriorizācija – realizācija sabiedrības dzīvē. Tā ir cilvēces bagātību apgūšana un radoša atjaunošana vienlaikus kā individam un kā personībai. Personība ir saistposms starp pagātni un nākotni, ar tās starpniecību notiek pārmantojamība, pēctecība, novācija.

Radošu darbību no cilvēku darbības kopumā iespējams izdalīt, noskaidrojot tai piemītošo specifiku un būtību, atklājot tās dziļākās sakarības. No darbības apjoma – kvantitātes nav atkarīgs, vai darbībai ir jaunrades vai reproduktīvs raksturs. Kvalitatīvais raksturojums ir noteicošais, iekļaujot kultūrā cilvēku darbības dažādus veidus, līdzekļus un rezultātus: darbarīkus, darbības standartus, uzvedības normas, priekšstatus par labo un ļauno, skaisto un neglīto, komunikācijas līdzekļus, sadzīves priekšmetus, paražas utt. Visu šo veidojumu saistība ar kultūru izpaužas spriedumos par to pilnības, izkoptības pakāpi, izceļot kvalitatīvo pusi un apejot kvantitatīvo. Izvērtējot un salīdzinot dažādu laikmetu kultūras, tiek ņemta vērā darbarīku pilnība, nevis to skaits, zinātnes izstrādņu, mākslas darbu satura un formas vērtība, ideju novitāte un nozīmība, nevis šo darbu tirāža. No šejienes tiek secināts, ka radošas darbības noteicošā pazīme ir tās kvalitāte. Kultūra tādā gadījumā ir darbības kvalitatīvs raksturojums (sistēmīpašība). Taču darbība nepastāv atsevišķi no subjekta, tā ir cilvēka būtības izpausme. Radoša darbība un cilvēks dziļākajā būtībā ir vienība, kurā noteicošais ir cilvēks. Kultūra ir cilvēka attīstības, tā cilvēciskuma sintētisks raksturojums, attālināšanās mērs no dzīvnieciskuma. Līdz ar to jēdziens “kultūra” atgūst savu etimoloģisko nozīmi: pilnveidots, apstrādāts, attīstīts.

Filosofiski dziļāku kultūras interpretāciju var atrast M.Kūles un R.Kūļa grāmatā “Filosofija”. Pēc viņu domām, “kultūru varētu interpretēt kā cilvēcības formu, eksistences veidu un tehnoloģiju, kas realizējas noteiktās mentalitātes formām, eksistenciālajos arhetipos (cilvēka darbības un pasaules skatījuma pirmtēlos) un visā to lietu un parādību kopumā, kuru varētu saukt par konkrēti vēsturisko “cilvēcisko pasauli”. [..] Kultūra izteic noturīgu un reizē vēsturiski mainīgu humanitātes mēru, vēsturiski radušos eksistences veidu, kuram atbilstoši realizējas noteikta pieredzes un iemaņu iedzīvināšana cilvēciskās darbības rezultātos. [..] Kultūra pastāv kā simbolisku formu kopums. [..] Dabas objekti, naturālie procesi, sabiedriskās attiecības kļūst par “cilvēciskās pasaules” elementiem tikai tad, kad tās gūst “simbolisku formu” [28].

Kultūras ietekme ir visaptveroša, jo tā caurstrāvo visas cilvēciskās esamības jomas. Tas notiek, pateicoties cilvēku darbībai, un realizējas dažādās lietās, sabiedrības institūtos, cilvēku attiecībās utt. Cilvēks rada kultūru, un kultūra rada cilvēku. Cilvēka socializācija notiek internalizējot kultūru: apgūstot valodu, simbolus, ideālus, vērtības, attiecību un saskarsmes kodus, normas, tradīcijas, ticējumus utt. Uzturēdams, kopdams, kultivēdams šīs cilvēcības formas, cilvēks nodrošina kultūras nepārtrauktību. Vai mūsdienu Latvijā kultūra nosaka sabiedrības dzīvi?

1.3. Sabiedrības izzinas īpatnības.

Ikviens no mums zina, cik grūti saprast, kas notiek mums apkārt – sabiedrības dzīvē. Šāda izjūta nav sveša arī pētniekiem un domātājiem. To apliecina joprojām nerimstošās diskusijas par sabiedrības izzīni. Cilvēku rīcība ir tik savdabīga, neatkārtojama; attiecības, darbības un pretdarbības tā savijušas,

cita citu nosaka un savstarpēji ir tik atkarīgas, ka liekas neiespējami atrast pavediena galu, kuru satverot varētu atšķetināt visu kamolu. **Vai sabiedrības dzīvē vispār pastāv kādas likumsakarības?** Sabiedrības pētniekiem ir **trejādi viedokļi**, no kuriem divi pauž diametrāli pretējus uzskatus.

Vieni sliecas atzīt sabiedrības izzināmību, jo tās dzīvē saskata stingru kārtību, striktas likumsakarības, cēlonības principa valdīšanu. Šajās pozīcijās stāv stingrs **determinisms**, kura piekritēji atzīst visu parādību vispārīgu, likumsakarīgu saistību, cēlonisku nosacītību. Jebkuru sabiedrības dzīves notikumu nosaka gara cēloņseku ķēde, kurā katrs iepriekšējais posms viennozīmīgi nosaka nākošo. Cēloņseku linearitāte nepieļauj nekādas variācijas. Cilvēka brīva griba ir fikcija.

Determinismam ir vairāki veidi. **Mehāniskais determinisms** apgalvo, ka visu Visuma daļiņu koordinātes un impulsi vienā laika momentā pilnīgi viennozīmīgi noteic tā (Visuma) stāvokli jebkurā pagātnes vai nākotnes momentā (P.S.Laplass). **Ģeogrāfiskais determinisms** – koncepcija par vides faktoru noteicošo lomu sabiedrības dzīvē un attīstībā (Š.L.Monteskjē). **Ekonomiskais determinisms** – viedoklis un pārliecība par to, ka ekonomiskās likumsakarības galarezultātā nosaka visu sabiedrības un atsevišķu cilvēku dzīvi (K.Markss).

Konsekventi attīstīts, šāds viedoklis noved pie **fatālisma**, t.i., uzskata, ka visus notikumus pasaulē ir iepriekš noteicis liktenis vai pārdabisks, visvarens, bezpersonisks spēks. Likteni nevar izzināt, to var tikai pārdzīvot (A.Špenglers). No fatālisma jāatšķir **providenciālisms** – teoloģiska vēstures procesa izpratne, kurā vēsture tiek skaidrota kā personas – Dieva nodomu īstenošanās sabiedrības dzīvē. Cilvēks šos nodomus, “dievišķo plānu” nevar ne atcelt ne izmainīt (ietekmēt), bet var mēģināt to izprast.

Otra viedokļa piekritēji – likumsakarību noliedzēji – akcentu liek uz cilvēka brīvu gribu. Sabiedrību veido cilvēki, kuriem ir savi mērķi un ideāli, kā arī atšķirīgas tieksmes, vēlmes, iegribas un pat kaprīzes. Tāpēc sabiedrības dzīve ir sporādiska, tur valda stihija un tajā nekas neatkārtojas. Tā ir nejaušību valstība, kurā nav likumsakarību. Pārspīlējot, absolutizējot individuālās gribas nozīmi, rodas **voluntārisms**, kas nerēķinās ar objektīviem nosacījumiem un reāliem apstākļiem. Tiesa, voluntārisms ir maz piekritēju, jo sabiedrības pētnieku lielākā daļa uzskata, ka sociālās realitātes plastiskums ir relatīvs – nevar pagriezt vēsturi atpakaļ un notikušo pārvērst par nebijušu. Ne viss, ko cilvēks grib realizējas, un, ja arī realizējas, tad ne tā, kā sākumā iecerēts.

Trešais viedoklis mēģina pārvarēt abu iepriekšējo viedokļu ierobežotību. Sabiedrības parādību savdabīgums nav absolūts. Nav tik unikālu, vienreizīgu parādību, notikumu, kuriem nebūtu nekādu, ar citiem kopīgu elementu, īpašību, pazīmju. Nepieciešamība nav neizbēgamība, tā paredz nejaušību. Tā kā sabiedrībā darbojas daudzu cilvēku gribas, tad notikumu iestāšanās ir varbūtīga, bet nepieciešama. Sabiedrība ir atvērta sistēma un tajā ir spēkā statistiskās likumsakarības.

Šie trīs dažādie viedokļi ir cieši saistīti ar gandrīz divus gadsimtus ilgstošajām diskusijām par sociālās izziņas specifiku [3].

Doma par to, ka sociālās un humanitārās zinātnes atšķiras, radās visai vēlā filosofiskās domas attīstības stadijā. Interese par cilvēku un sabiedrību, ja arī laika ziņā neradās pirms intereses par dabu (plašāk – Kosmosu), tad katrā ziņā radās sinhroni tai. Taču jautājums par sociālās izziņas savdabību antīkajā pasaulē un Viduslaikos netika izvirzīts. To nedarīja arī sekojošās Renesanses domātāji N.Makjavelli un Ž.Bodēns. Jauno laiku domātāji F.Bēkons, R.Dekarts, kas daudz nodarbojās ar zinātnes metodoloģijas jautājumiem, šim aspektam nepievērsa uzmanību. Arī I.Kants, V.G.Hēgelis, J.Herders neizvirzīja jautājumu par sociālo un dabaszinātņu salīdzinošu analīzi un to specifikas noteikšanu. Tiesa, pēc Ernesta Kasīrera domām, vēsturiskās domāšanas specifika nobriedušā formā pirmo reizi jau sastopama J.Herdera darbos [21]. Tomēr, šķiet, tieši Jauno laiku racionālisms un it sevišķi franču apgaismība ar savu optimismu (ticību prāta visvarenībai, pārliecībai, ka pēc prāta konstrukcijām jāpārkārto sabiedrības dzīve), kas cieta sakāvi franču revolūcijā, briedināja jaunas, uz prāta spekulācijām nebalstītas pieejas veidošanos.

Tās meklējumu sākumu parasti saista ar **pozitīvisma** rašanos. 19. gs sākumā daudzus domātājus neapmierināja spekulatīvā filozofija, kas nodarbojās ar prāta radītiem, ļoti abstraktiem, uz faktiem nebalstītiem, apgalvojumiem, kas empīriskā ceļā nav ne atrisināmi, ne pārbaudāmi. Viens no pozitīvisma pamatlicējiem bija franču domātājs **Ogists Konts** (1798-1857). Viņaprāt, metafiziskas spekulācijas ir neauglīgas un bezjēdzīgas. Laikmetīgai zinātnei nav jānodarbojas ar pirmcēloņu meklēšanu un izskaidrošanu, bet tikai jāapraksta fakti un jānoskaidro šo faktu secība. Tā dara dabaszinātnes. Tāpēc arī vēstures, sabiedrības un kultūras pētīšanā jārada metodes, kas dotu tikpat acīmredzamus un drošus rezultātus kā fizika, kas pēta dabu. Sabiedrības pētīšana, pēc O.Konta domām, ir jāuztic sociālai fizikai, t.i., socioloģijai, kuru viņš mēģināja izveidot.

Socioloģija O.Kontam ir zinātne par sabiedrības struktūru un tās attīstību. Tai ir divas daļas: **1) sociālā statika, 2) sociālā dinamika**. Abus šos jēdzienus O.Konts ieviesa, domādams, ka sabiedrība ir līdzīga dzīvam organismam. Sociālā statika un dinamika ir savdabīga sociālā organisma “anatomija” un “fizioloģija”. Sociālā statika pētī sabiedrības uzbūvi, aplūko to miera stāvoklī, vēro, kādi spēki, kādas mijiedarbības to līdzsvaro, kā arī nodrošina kārtību un harmoniju. Statika noteic koeksistences likumu, dažādo sabiedrības dzīves elementu savstarpējo sakarību. Dinamika pētī sabiedrības dzīves procesus, sabiedrības enerģijas izpausmes, nosaka progresā veidus, motīvus, attīstības posmu maiņas likumsakarības. Sabiedrības statiskajam un dinamiskajam stāvoklim atbilst jēdzieni “kārtība” un “progress”.

20. gs. dažus, pozitīvistu aizsāktos meklējumus turpina **analītiskā filozofija**.

Analītiskajā filozofijā nav izstrādāta vienota sociālo zinātņu koncepcija. Neopozitīvist F.Kaufmans kritizē V.Vindelbandu un H.Rikertu par dabas un sociālo zinātņu krasu pretstatīšanu un cenšas parādīt šo zinātņu līdzību. Pēc viņa domām, gan vienās, gan otrās var izmantot verifikācijas un falsifikācijas procedūras. Empīriskie likumi tiek formulēti sintētisko teikumu formā, bet universālie pārveidošanas likumi – analītisko teikumu formā. Gan vienās, gan otrās zinātnēs izmanto formalizāciju un matemātiku. Gan fizikas, gan ekonomikas likumus izmanto izskaidrošanai un prognozēšanai. Rūpīga izpēte parāda, ka šie likumi ir

nedeterminiski, varbūtīgi utt. Ar vārdu sakot, F.Kaufmans nonāk pie slēdziena, ka dabas un sociālās zinātnes arī strukturāli ir identiskas.

Analītiskās filosofijas ietvaros sastopami arī citi viedokļi. Tā piemēram, vitgenšteinietis P.Vinčs uzskata, ka sociālā izziņa ir pilnīgi patstāvīgs, no dabas izziņas principiāli atšķirīgs izziņas veids, jo: 1) sociālā realitāte savā sarežģītībā pārspēj jebkuras dabas sistēmas un procesus; 2) sociālā izziņa nevar apmierināties ar cilvēku un sabiedrības darbības ārējām (verificējamām) izpausmēm, jo tās neatklāj sociālā būtību. Sociālajai izziņai jātiek aiz ārējā, t.i., iekšējā, garīgā, intelektuāli emotīvā slānī. Šajā sakarībā P.Vinčs “sapludina” pozitīvismu ar hermeneitiku. Viņš orientē ne tikai uz Es, bet arī uz “sabiedrības dzīves”, “sabiedrības struktūras”, “sabiedrības darbības” saprašānu. Šāda saprašāna iespējama pateicoties tam, ka sociālās attiecības ir principiāli tādas pašas kā ideju attiecības (sociālās attiecības ir ideju caurstrāvētas attiecības) [69].

19. gs. beigās neopozitīvīskā pieeja sociālām zinātnēm sastapās ar spēcīgu opozīciju, ko veidoja dzīves filozofija un neokantieši – Bādenes skolas pārstāvji.

Neokantieši no Bādenes skolas **Vilhelms Vindelbands** (1848-1915) un **Heinrihs Rikerts** (1863-1936) izvirzīja jautājumu par vēstures zinātnes specifiku un metodoloģiju. Savā runā “Vēsture un dabaszinātne”, kuru V.Vindelbands teica 1894. gadā, stājoties Strasburgas universitātes rektora amatā, viņš norādīja uz vēstures (sociālo jeb kultūras) zinātņu un dabaszinātņu stingru dihotomiju un principiālu atšķirību. Abas zinātnes ir pieredzes zinātnes, bet empīriskos faktus izmanto principiāli atšķirīgi.

Pēc V.Vindelbanda domām, dabas pētnieks saskata novērojumā atsevišķā objektā vienīgi zināma likuma specifisku gadījumu. Atsevišķā un īpašā konstatējums viņam noder tikai par līdzekli viņa īstās atziņas mērķa sasniegšanai, proti, vispārīgu attiecību izprašanai un likumu atskāršanai. Vēsturnieks turpretim paliek pie īpatnējā, vienreizīgā, uzskatāmā; par savu uzdevumu viņš saskata no jauna atdzīvināt ideālā klātesamībā pagātnes tēlus visā to individuālajā savdabībā. Dabas zinātnieks mēģina abstrahēties no uzskatāmi dotajām atsevišķajām jutekliskajām lietām, kas rodas un iznīkst, lai izprastu likumus, kas valda visā notiekošajā. Vēsturnieks turpretim ar mīlestību iedziļinās konkrētajā un laicīgajā, un tas, ko viņš sniedz, ir cilvēku dzīves ainas visā viņu savdabīgo izveidojumu bagātībā, uzglabātas viņu pilnajā individuālajā dzīvē [42].

Citādi jautājumu par zinātnes faktiem risina E.Kasīrers. Viņš uzskata, ka starp fizikas faktiem un vēstures faktiem pastāv atšķirība: “Kas nosaka fizikas faktu un vēstures faktu atšķirību? Abus atzīst par vienas un tās pašas empīriskās realitātes sastāvdaļām, abiem piedēvē objektīvu patiesumu, bet ja grib izzināt patiesības kodolu, tad rīkojas dažādi. Fizikas faktu nosaka novērojot un eksperimentējot. Šāda objektivizācija ir veiksmīga, ja izdodas attiecīgās parādības aprakstīt matemātiski, skaitļu valodā. Parādība, ko nevar šādi aprakstīt un izmērīt, nepieder pie fizikas pasaules. [..] Fizikas fakti vienmēr ir kauzāli saistīti ar citām parādībām, kas novērojamas vai izmērāmas tieši. Ja fiziķim rodas šaubas par eksperimenta iznākumu, viņš var eksperimentu atkārtot un koriģēt; ik brīdi viņam ir pieejami objekti, kas ļauj atbildēt uz izvirzītiem jautājumiem. Vēsturniekam ir citādi. Vēstures fakti pieder pagātnēi, un tā ir aizgājusi uz visiem laikiem, to nevar atjaunot, atmodināt jaunai dzīvei fiziskā, objektīvā nozīmē. To var vienīgi atcerēties, piešķirt tai jaunu ideālu eksistenci. Vēsturiska izziņa sākas nevis no empīriskā novērojuma, bet gan no ideālas rekonstrukcijas. [..] Vēsturnieks, tāpat kā fiziķis, dzīvo materiālā pasaulē, tomēr, sākot pētījumu, viņš vēršas nevis pie fizisku objektu pasaules, bet gan pie simboliska universa, pie simbolu pasaules. Viņam vispirms jāiemācās lasīt simbolus. Lai cik vienkāršs varētu šķist kāds vēstures fakts, to var noteikt un izprast, tikai analizējot simbolus. Nevis lietas, nevis notikumi, bet gan

dokumenti un pieminekļi ir vēstures zināšanu pirmie un tiešie objekti. Tikai apcerot un saistot kopā simboliskus faktus, var izprast reālus vēsturiskus faktus – pagātnes notikumus un cilvēkus” [21].

Arī H.Rikerts uzskatīja, ka zinātnes atšķiras nevis ar pētāmo priekšmetu, bet tikai ar izmantojamām metodēm. Atšķirība tātad pastāv metodoloģijā. Tāpēc V.Vindelbands iesaka zinātnes iedalīt **nomotētiskajās**, t.i., likumu zinātnēs un **ideogrāfiskajās** jeb notikumu zinātnēs. Savukārt H.Rikerts uzskatīja, ka dabaszinātnes izmanto **ģeneralizējošo** metodi, kas realizējas vispārīgu jēdzienu veidošanā un likumu formulēšanā (dabaszinātnes vispārinošā abstrakcijā individuālo parādību daudzveidību pārveido universālu likumu sistēmā). Vēsture, lietojama **individualizācijas** metodi (“individualizējošu abstrakciju”), apraksta atsevišķus notikumus (vēsture interesējas par atsevišķiem notikumiem to neatkārtojamā savdabībā un mēģina atklāt šo notikumu sakarus ar morālām vērtībām). Uz šāda viedokļa nepilnībām norāda E.Kasīrers, jo, viņaprāt, “vispārīgo un atsevišķo nevar tik abstrakti nošķirt vienu no otra. Spriedums vienmēr ir sintētiska abu vienība; tajā ir gan universālais, gan partikulārais; šie elementi nav pretstatīti, tie izauguši viens otrā” [21].

E.Kasīrers raksta: “Termins “universalitāte” neapzīmē nekādu noteiktu domāšanas sfēru; tā ir pašas domāšanas raksturs, funkcijas izpausme, jo domāšana vienmēr ir universāla. Protams, raksturot atsevišķus “to un tagad” faktus nav vēstures privilēģija. Bieži uzskata, ka tieši notikumu unikalitāte vēsturi atšķirot no zinātnes, tomēr ar šo kritēriju nepietiek. Ģeologs, kas apraksta dažādus zemes stāvokļus atšķirīgos ģeoloģiskos periodos, krāj zināšanas par konkrētiem, unikāliem notikumiem. Tie nav atkārtojami un otrreiz neizpaudīsies tāpat. Šajā ziņā ģeologa apraksts neatšķiras no vēsturnieka darba, no tā, kā, piemēram, Gregorovijs stāsta par Viduslaiku Romu; bet vēsturnieks nepiedāvā tikai hronoloģiski secīgas notikumu virknes. Viņam notikumi ir tikai čaula, kas slēpj cilvēka un kultūras dzīvi – darbu, kaislību, jautājumu, atbilžu, spriedzes un atrisinājumu dzīvi. Lai to visu aprakstītu, vēsturniekam nav jāizgudro jauna valoda un loģika: nevar domāt un spriest, neizmantojot vispārīgus jēdzienus, bet šajos jēdzienos un vārdos viņš iejauc arī pats savas izjūtas, tādējādi piešķirdams tiem jaunu skanējumu un nokrāsu – cilvēka mūža dziesmu” [21].

Dzīves filozofija atšķirības starp **gara zinātnēm** (mūsdienu terminoloģijā – humanitārajām un sociālajām zinātnēm) un **dabaszinātnēm** saskatīja gan zinātņu dažādos priekšmetos, t.i., objektos, ko pēta zinātne, gan izmantojamās metodēs. Pēc V.Dilteja domām, dabaszinātņu priekšmets ir fiziskas lietas, kuras mums dotas tikai pastarpināti kā parādības. Gara zinātņu priekšmets ir cilvēku brīva mērķvirzīta darbība. Gara zinātņu dati un ziņas nāk no iekšējās pieredzes, cilvēkam vērojot sevi un citus cilvēkus, kā arī attiecības starp tiem. Tātad gara zinātņu primārie elementi ir doti tieši kā iekšēji pārdzīvojumi, kuros priekšstati, jūtas un griba saplūduši vienībā. Pārdzīvojot cilvēks apzinās savu eksistenci pasaulē, t.i., dzīvi. Dzīve ir īpaša realitāte, kas nepastāv ārpus pasaulē, bet pieejama iekšēja vērojuma refleksijā, sevis paša apzināšanā. Apziņa aptver visu pārdzīvojumu jomu. Tā vienmēr ir sevišķi individuāla un neatkārtojama. Sabiedrības dzīve ir “indivīdu dzīves kopums”, “individuālo likteņu

sakausējums” un tāpēc tajā nav iespējamas likumsakarības. Gan sabiedrības dzīve, gan vēsture nav racionāli analizējama, to var tikai pārdzīvot un izprast.

M.Kūle, apcerot saprašanas problēmas, norāda, ka V.Diltejs traktē saprašānu kā psiholoģisku aktu, akcentējot iejušanās, līdzpārdzīvojuma momentu. Taču “iejušanās teorija nevar atrast pārliecinošu adekvātuma, vispārnozīmības kritēriju”. V.Diltejs bagātinājis hermeneitiku, parādīdams apziņas vēsturiskumu. Izvēršot vēsturiskuma principu, mūsdienu filosofiskā hermeneitika uzskata, ka būt vēsturiskam nenozīmē būt ierobežotam. Gluži otrādi – vēsturiskais ir bagātību nesējs [27].

Dzīves filozofija pievērta daudzu nākošo paaudžu domātāju uzmanību ļoti svarīgajai zināšanas un saprašanas problēmai. Dabaszinātnes nodarbojas ar pasaules izziņu un izskaidrošanu, bet humanitārās un sociālās zinātnes ar cilvēka pasaules izziņu un saprašānu. **Izziņa** ir process, kurā subjekts pakāpeniski izpētī izziņas objektu (materiālu vai garīgu), atklāj tā elementus, uzbūves principus, pastāvēšanas cēloņus, funkcionēšanas sakarības un attiecības ar citiem objektiem. **Izskaidrošana** ir loģiska procedūra, kuras gaitā parādība (x) tiek atzīta par izskaidrotu, ja zināšanas par to (y) tiek loģiski atvasinātas no citām plašākām zināšanām (q), kas implicē, ietver sevī arī y. Izziņa ir saistīta ar izskaidrošanu, bet saprašāna - ar interpretāciju. **Saprašāna** ir process, kura gaitā mūsu apziņā rodas jēga. M.Kūle: saprašānu skaidro kā „izteikuma nozīmes vai darbības jēgas apguvi, reproducēšanu. Citiem vārdiem – to mēdz raksturot kā apjēgšanu. Saprašānas procesa rezultāts ir izpratne. [...] Saprast var tikai jēgpilnu cilvēciskās pasaules parādību. [...] Lietām, parādībām, darbībai jēgu mēs piešķiram paši. Līdz ar to cilvēks ar pasauli “satiekas” nevis kā ar kaut ko svešu, radikāli atšķirīgu no cilvēka, bet gan kā ar līdz šim eksistējošo cilvēku radīto pasauli, kura ir jāatpazīst. Saprašāna ir iemiesota kultūras priekšmetos, vārdos, nozīmēs, darbības veidos. [...] Saprašāna pilnībā izpaužas dialogā (tajā, protams, var būt vairāk nekā divi locekļi). Dialogs risinās starp autoru un uztvērēju, arī starp dažādu kultūru pārstāvjiem, pagātni un tagadni. Nozīme – jēga ir dialogiska. Tajā vienmēr ir jautājums un atbildes nojausma” [27]. Izpratne saistīta ar intuīciju, nojautu.

M.Kūle raksta: “Izpratnei, kas veidojas cilvēku savstarpējās attiecībās, bieži nav loģiska, teorētiska pamatojuma. Tā vairāk balstās uz dzīves pieredzi, intuīciju, saskarsmes likumsakarību zināšanu, psiholoģisku gudrību. Taču tas nenozīmē, ka tā ir nevērtīgāka par zināšanām. Daudzās dzīves situācijās šāda dzīves pieredzes diktēta apjausma ir svarīgāka par teorētisku prātošanu. Tās pamatā ir nevis loģisku secinājumu virkne, bet gan ilgstoša dažādu simbolu, zīmju, izteikumu, parādību summēšanās vienā kopējā ainā, kas pēkšņi sniedz izpratnes skaidrību. Protams, atziņas, ja tās veidojas bez teorētiskās domas stingrības, slēpj subjektīvismu, vienpusības, pārpratumu briesmas. Tieši tāpēc cilvēku sadzīvē, komunikācijā rodas tik daudz konfliktu, savstarpējas nesaprašānās gadījumu, kas pārvēršas par labirintiem, no kuriem nav izejas. Saprašānas būtisks pavadonis te ir nesaprašāna un nesaprašānās” [27]. Interesantas domas par netiešo izziņu, par apjausmas, izpratnes, pārliecības veidošanos var atrast M.Polanji (Polanyi M.) darbos [47].

Kaut arī saprašānu bieži vien nosaka intuīcija, kas izriet no dzīves pieredzes un redzesloka plašuma, tomēr saprašānu nevar reducēt uz emocionālo vai tīri intuitīvo pārdzīvojumu vien, jo tā nenoliedzami balstās arī uz racionālo apjēgsmi un uzkrātajām

zināšanām. Taču būtu aplam, ja saprašanu identificētu ar loģisko zināšanu krājumu. Parasti saprašana ir spontāna, kaut arī tās pamatā ir dziļš domu un jūtu darbības process [27].

Zināt un saprast nav viens un tas pats. Izteicieni “Es zinu, ko tu runā” un “Es saprotu, ko tu runā” parāda ar, ko atšķiras zināšana un saprašana. To, ko cilvēks ir pateicis, es zinu, bet saprast pateikto es varu dažādi. Zināt ir vieglāk nekā saprast. Zināšanu raksturo patiesība, bet saprašanu - jēga. Taču zināšana un saprašana nav atrautas viena no otras. Saprašanas process, iemiesots jēdzienu loģiskā sistēmā, veido zināšanas. Zināšanas var būt patiesas vai aplamas. Izpratnes vērtējums var būt bagātāks nekā patiesā – aplamā pretpolos. “Saprašanas un tās rezultātu – izpratni – var vērtēt pēc tās dziļuma, skaidrības, pilnības pamatojuma” [27].

Saprašanas problēmas mūsdienās risina fenomenoloģija un hermeneitika.

Ar izziņu un sapratni ir cieši saistīta sociālās izziņas zinātniskuma un objektīvisma problēma [45], [6]. Galvenais strīdus objekts ir sociālās izziņas subjektivitāte. Jaucot subjektivitāti ar subjektīvismu un objektivitāti ar objektīvismu tiek noraidīts humanitāro un sociālo zinātņu zinātniskums. Bet kā tad ir patiesībā? Vai sociālā izziņa var būt objektīva un zinātniska?

Būt objektīvam nozīmē brīvi, bez aizspriedumiem un subjektīviem apsvērumiem adekvāti atveidot zināšanās izziņu objektu. **Ar zinātniskumu** saprot izzinošās darbības un tās rezultātu atbilstību zinātnē vispāratzītiem teorētiskiem, konceptuāliem, metodiskiem un loģiskiem paraugiem un prasībām. Būtisku atklājumu un jaunu paradigmu rezultātā šie paraugi un prasības mainās. Zinātniskums paredz: objektīvismu, loģisku nepretrunīgumu, iegūto rezultātu atkārtojamību, maksimālu precizitāti, zināšanu sistēmiskumu, faktu izskaidrošanu u.c. nosacījumus. Šie paraugi un prasības katrai zinātnei ir specifiski. Nav viena vispārpieņemta parauga un visu atzītas prasības.

Izziņas objektivitāte tiek skaidrota kā zināšanu satura neatkarība no izziņas subjekta. Tā izriet no atziņas, ka izziņas objekts un izziņas subjekts ir šķirti, ka objekts pastāv neatkarīgi no subjekta.

Izziņas objektīvisms ir subjektīvi neieinteresēta, vispusīga, adekvāta izziņas objekta atveidošana (“atspoguļošana”) zināšanās.

Pozitīvistu uzskata, ka izziņā ir jāatsakās no visa subjektīvā, individuālā, no visa tā, ko izziņā no sevis ienes subjekts. Šajā sakarībā ir jāatšķir subjektīvisms un subjektivitāte. **Subjektīvisms** ir izziņas pakļaušana patvaļīgi pieņemtiem (izvēlētiem) kritērijiem, personiskās interesēs un tieksmēs sakņotiem vērtējumiem. Tas ir vispusīgums, aprobežotība, paviršums izziņā; tendencioza faktu atlase koncepciju un dogmu vajadzībām; loģikas prasību ignorēšana, pretenzijas uz prasību “pēdējā instancē”. Subjektīvisms ir pretstats objektīvismam un nav savienojams ar zinātniskumu. **Subjektivitāte** – tas, kas ir piederošs, raksturīgs subjektam. Subjekta zināšanas pašam par sevi, sevis paša pārdzīvojums. Tā ir cilvēka sociālā un kultūrvēsturiskā pastarpinātība. “Subjektivitātē izpaužas vispārcilvēciskās pārdzīvojuma, pasaulizjūtas un uztveres struktūra” [27]. Dzīves filozofija un hermeneitika vadās no atziņas, ka nav iespējama domāšana, kurai nebūtu nekādu priekšnosacījumu.

Šajā sakarībā ir vērts pieminēt E.Kasīrera domas: “Izcilais zinātnieks Makss Planks zinātnisku domāšanu raksturoja kā patstāvīgas pūles izskaust visus “antropoloģiskos

elementus". Lai izzinātu dabu, atklātu un formulētu dabas likumus, esot jāaizmirst cilvēks. Zinātniskas domāšanas attīstība antropomorfo elementu centusies pēc iespējas nostumt dibenplānā, līdz fizikas ideālā struktūrā tas pilnīgi izzudīs. Vēstures attīstība norisinās pavisam citādi, tā var dzīvot un elpot tikai cilvēka pasaulē. Vēsture, tāpat kā valoda vai māksla, ir fundamentāli antropomorfa. Ja vēsturei atņem tiesību uz cilvēku, pazūd tās savdabība un būtība, bet domāšanas antropomorfisms vēsturi neierobežo un netraucē tai sniegt objektīvu patiesību. Vēsture nav zināšanas par ārējiem faktiem vai notikumiem; tā ir pašizziņas veids. Lai izzinātu sevi, nevar iziet ārpus sevis, kā saka, pārlekt pāri savai ēnai. Jādara gluži cits; vēsturē cilvēks nemitīgi atgriežas pie sevis; viņš mēģina pilnībā atcerēties un aktualizēt savu pagātnes pieredzi, bet vēsturiska patība nav tīri individuāla patība, tā ir antropomorfa, bet ne egocentriska. Paradoksāli var izteikties, ka vēsture tiecas pēc "objektīva antropomorfisma", ļaudama apzināties cilvēka eksistences polimorfiju, tā atbrīvo no kaprīzēm un aizspriedumiem par kādu īpašu un atsevišķu notikumu. Vēstures izziņas mērķis ir nevis iznīcināt patību, cilvēku saprātīgo un jūtīgo ego, bet gan to bagātināt un paplašināt" [21].

Katra izziņa ir sociāli un **kultūrvēsturiski nosacīta**. Cilvēks pasaulē ierodas neko nezinošs un neizprotošs. Izzinot un saprotot pasauli, apgūstot valodu, vienlaikus tiek apgūts vēsturiskais mantojums, cilvēces uzkrātās zināšanas un saprašanas shēmas. Vēsturiskais mantojums katra indivīda izpratnē ienes tādus vēsturiskos slāņus, ko pats indivīds varbūt tieši neapzinās, bet kas funkcionē kā iepriekšizpratne. Iepriekšizpratne veido "horizontu", no kura nekad nevar atbrīvoties [27].

Sociālā nosacītība. Iekļaudamies sabiedrībā, cilvēks ar sociālo grupu starpniecību apgūst sociālās lomas, uzskatus, normas, principus, vērtības, darbības un komunikācijas veidus. Cilvēks ir sociāli determinēts gan ontogēnēzē, gan filogēnēzē. Determinēts neatkarīgi no tā vai viņš pieņem, vai noraida konkrētus domāšanas, darbības un attiecību orientierus, shēmas un stereotipus.

Mūsdienās arvien vairāk humanitāro un sociālo zinātņu (arī dabaszinātņu!) pārstāvju uzskata, ka cilvēka kultūrvēsturiskā un sociālā nosacītība nav trūkums, nepilnība un šķērslis zinātniskai izziņai un sapratnei. Tiesa, pastāv arī pretējs viedoklis, kuru pārstāv **prezentismss** [no angļu present – tagadne, tagadējs, pašreizējs]. Šī viedokļa aizstāvji uzskata, ka cilvēks pilnībā pieder savam laikam un laikmetam. Viņš nav spējīgs izrauties no sava laikmeta idejām, vērtībām, pasaules izpratnes, noskaņojuma utt., no visa tā, ko sauc par laikmeta "garīgo atmosfēru". Gribot negribot cilvēks (arī vēsturnieks, filozofs, kulturologs) uz pagātni skatās ar sava laika (laikmeta) acīm. Līdz ar to cilvēks, kas saskaras ar vēsturi, nevis atjauno, atsauc pagātni tādu, kāda tā bija, bet gan to konstruē pēc tagadnes "mēra", aizstāj to ar tagadni. Pagātnes patiesā jēga ir neizzināma, jo dažādu laikmetu, kultūru starpā nav iespējama komunikācija, starp tām neveidojas kontakts. "Saruna" starp laikmetiem ir "kurlo" dialogs. Mēs varam zināt Viduslaiku traktātus, bet nekad nesapratīsim to dziļāko būtību un jēgu, to pārdzīvojumu, ko izjuta šo traktātu rakstītāji un lasītāji Viduslaikos, jo izglītotam mūsdienu eiropietim nav pieejama Viduslaiku reliģiozitāte.

Kurš no viedokļiem Jums liekas pārliecinošāks?

2. SOCIĀLĀS IZMAIŅAS UN ATTĪSTĪBA

2.1. Sociālās izmaiņas, sociālie procesi, attīstība, progress un regress.

Iepriekšējās lekcijās tika apskatīti dažādi viedokļi par sabiedrību. Neskatoties uz idejiskajām atšķirībām, visas 20.gs. koncepcijas atzīst, ka sabiedrību nevar izprast, to skatot statikā, t.i., tikai kā šajā brīdī pastāvošu, ārpus izmaiņām esošu realitāti. Līdz ar to uzmanības lokā nonāk sociālās izmaiņas, procesi, attīstība utt., - viss, kas reprezentē sociālo dinamiku. Filosofijā sociālās sistēmās notiekošo pārmaiņu izteikšanai visbiežāk lieto jēdzienu „**sociālās izmaiņas**”, ar tām saprotot **visas pārvērtības, kas kādā laika intervālā notiek sabiedrībā vai ar pašu sabiedrību**. Izmaiņas atklājas, ja tiek fiksētas atšķirības starp vienas un tās pašas sistēmas (vai tās fragmentu) stāvokļiem dažādos secīgos laika momentos.

Sociālās izmaiņas ir daudzveidīgas.

Mēģinot aptvert šo daudzveidību, mēs gūstam pilnīgāku priekšstatu par izmaiņu dabu. Literatūrā sastopami dažādi izmaiņu tipoloģizācijas varianti. Atkarībā no tā, kādus sistēmas komponentus, fragmentus tās skar, var akcentēt šādas izmaiņas:

- pamatelementu izmaiņas (skar indivīdu un grupu skaitu, daudzveidību, to darbības sfēras utt.);
- sistēmas elementu sakaru, saistību izmaiņas (skar sociālās saites, mijiedarbību veidus, attiecības utt.);
- sistēmu veidojošo elementu funkciju izmaiņas (skar noteiktas darbības kārtības uzturēšanai utt.);
- robežu izmaiņas (skar grupu rekrutēšanas principus, grupā pieņemšanas nosacījumus jeb kritērijus);
- sistēmas apakšsistēmu izmaiņas (dažādu specializētu jomu, sekciju, nodaļu skaita izmaiņas u.c.);
- sistēmas vides izmaiņas (dabas apstākļu vai, piem., etnosa ģeopolitiskā stāvokļa pārmaiņas u.c.) [75].

Citā griezumā izmaiņas var skatīt kā:

- tehnoloģiju attīstību un nomaiņu;
- ideju artikulāciju, leģitimāciju, pārformēšanu; ideoloģiju, doktrīnu, teoriju rašanos un izzišanu;
- normu, vērtību, noteikumu pieņemšanu, institucionalizēšanu, pārskatīšanu, noraidīšanu: ētisko kodu, tiesības sistēmu rašanos un izzišanu;
- mijiedarbības kanālu, organizāciju vai grupu saišu izstrādāšanu, diferenciaciju un pārvērtēšanu: grupu saskares loku, personīgo saišu rašanos un izzišanu;
- iespēju, interešu, dzīves perspektīvu noskaidrošanu, apliecināšanu, pārgrupēšanu; sociālā statusa iegūšanu vai zaudēšanu; sociālās hierarhijas sakārtošanu utt. [75].

Sabiedrībā vienlaicīgi notiek daudzas un dažādas izmaiņas. Šo izmaiņu vektori var tuvoties un attālināties, krustoties un pastāvēt līdzās- paralēli; tie var uzturēt, stimulēt, bagātināt vai dzēst (anihilēt) viens otru. Izmaiņas var izsaukt

plašu masu aktivitātes un tās var rosināt ekonomiskā, politiskā, intelektuālā, militārā elite. Tās var būt plānotas, apzinātas, t.i., ar noteiktu nodomu realizētu projektu rezultāts. Un tās var būt stihiskas, nejaušas- uz citiem mērķiem vērstu darbību blakusprodukts. Izmaiņas var būt latentas (apslēptas, neredzamas) un skaidri izteiktas, atklātas, viegli saskatāmas.

Process [lat. processus iešana uz priekšu] **ir nepārtrauktu izmaiņu kopums, kuras atrodas ciešā sakarībā un laika gaitā saglabā identitāti.** Attiecībā uz sabiedrību procesa jēdziens tiek lietots divās nozīmēs:

1) lai interpretētu pašu sabiedrību kā procesu, t.i., kā nepārtrauktu, laikā un telpā izvērstu izmaiņu kopumu;

2) lai parādītu sērijveida izmaiņas sabiedrības dzīvē, tādējādi akcentējot tās nepārtrauktību un mainīgumu.

Sociālie procesi, līdzīgi izmaiņām, ir daudzveidīgi. Procesu var būt ātri, strauji un lēni, pakāpeniski. Laika ziņā tie var aptvert relatīvi niecīgus, īsus laika sprīžus un var turpināties cauri gadsimtiem.

Iedziļinoties šajā daudzveidībā, atklājas, ka ir:

- neatgriezeniski procesi - katra nākošā stadija atšķiras no visām iepriekšējām un ietver to rezultātus;

- atgriezeniski procesi, kuru laikā notiek atgriešanās agrākos stāvokļos, stadijās;

- teleoloģiski procesi, kuru laikā notiek tuvošanās kādam noteiktam mērķim vai stāvoklim;

- lineāri un multilineāri procesi, kuri, savukārt, var būt augšup vai lejup ejoši;

- nelineāri procesi, kuri ietver kvalitatīvus lēcienus;

- vienkāršas reprodukcijas procesi (adaptīvi, kompensējoši, stabilizējoši, atbalstoši) palīdz pielāgoties apstākļiem, saglabāt status quo.

- paplašinošas vai sašaurinošas reprodukcijas procesi, kuri aptver kvantitatīvu palielināšanos (samazināšanos) bez fundamentālām kvalitatīvām izmaiņām;

- transformējoši procesi, kuri ietver būtiskas kvalitatīvas izmaiņas, utt. [75].

Ļoti svarīgs ir jautājums par to, kas ir izmaiņu cēloņi, kādi ir procesu virzošie spēki. Daudzi domātāji mēģinājuši atklāt izmaiņu un procesu galīgo cēloni. Šos meklējumus grupējot, var konstatēt divas pieejas: pirmā liek uzsvaru uz materiāliem, t.i., tehnoloģiskiem, ekonomiskiem, dabasvides un bioloģiskiem faktoriem; otra akcentē ideju, garīgo vērtību, ētisko ideālu, ticības faktoru kauzālo lomu. Šķiet, mūsdienās viena – galīga jeb pamatcēloņa meklējumi ir izlietojuši savas iespējas. Tagad sociālajās zinātnēs izmaiņu cēlonība visbiežāk tiek skaidrota ar daudzu spēku un faktoru (gan garīgo, gan materiālo) mijiedarbību.

Cits kauzalitātes aspekts: vai cēloniskie faktori, spēki ir iekšēji vai ārēji attiecībā pret izmaiņām un procesiem? **Endogēni ir procesi, kuriem ir iekšējs, imanents cēlonis.** Tie atklāj mainīgajā realitātē ietvertās (pastāvošās) potenciālās iespējas, spēkus resursus. **Eksogēni ir procesi, kuriem ir ārējs cēlonis.** Šie procesi ir reaktīvi un adaptīvi. Tie ir atbilde uz ārēju izaicinājumu (stimulu, spiedienu).

Procesi var veidot: a) attīstību, b) ciklu. Tā kā attīstību un ciklu pamatīgāk apskatīsim vēlāk, tad šeit ieskicēsim tikai to vispārīgās aprises.

Attīstības jēdzienu izmanto daudzas zinātnes. **Paša vispārīgākā veidā attīstību var traktēt kā kvalitatīvu izmaiņu kopumu, kā procesu, kurā neviens sasniegtais stāvoklis neatkārtoto nevienu iepriekšējo, un stāvokļu maiņa kopumā iezīmē procesa linearitāti, t.i., noteiktu virzienu.** Tā skatītu - attīstību var attēlot kā augšup, vai lejupejošu līniju vai spirāli. Šāda pieeja atspoguļojas arī jēdziena „attīstība” lietojumā: „progresīva attīstība”, „regresīva attīstība”.

Visbiežāk, sevišķi **ikdienas apziņā, attīstību skaidro šaurāk** – tās raksturojumā (definīcijā) iekļaujot vēl vienu nosacījumu: katrs nākošais stāvoklis salīdzinājumā ar iepriekšējiem atrodas augstākā līmenī. Tādā gadījumā **attīstību definē kā procesu, kurā notiek pāreja no zemākā uz augstāko, no vienkāršākā uz sarežģītāko (komplicētāko), no vecā uz jauno.** Dažreiz attīstības interpretācijā izmanto V.G.F. Hēgeļa atziņas par vienotā divējādošanos pretstatos, to vienību un cīņu, kvantitatīvo un kvalitatīvo izmaiņu savstarpējo pāreju, kā arī nolieguma noliegumu. Mūsdienās daudzi zinātnieki uzskata, ka tas ir pārāk vienkāršots attīstības skaidrojums. Daži norāda, ka attīstība ir multilineāra, bet citi iet vēl tālāk un aizstāv viedokli, ka attīstību vispār nedrīkst saistīt ar linearitāti – attīstība esot nelineāra, jo jebkura attīstībā esoša sistēma vienmēr un principā ir nepabeigta, un tieši tāpēc nevar noteikt izmaiņu galīgo raksturu un virzienu [18]. Dziļāk izprotot sabiedrības dzīves norises, atklājas, ka sociālās sistēmas noturīgums, stabilitāte, tās kongruentitātes (savas identitātes, atbilstības sev) saglabāšana un uzturēšana („atzaošana”) arī ir process, kas iekļaujas attīstībā un kopā ar kvalitatīvajām izmaiņām veido tās kopainu.

Nereti kā attīstības sinonīmu lieto evolūcijas jēdzienu.

Cita procesa forma ir **cikls**. Tas **ietver sistēmas daļu, fragmentu izmaiņas, kuru rezultātā (agrāk vai vēlāk) notiek atgriešanās sistēmas sākotnējā stāvoklī (slēgtais cikls) vai tam ļoti tuvā, līdzīgā stāvoklī (atvērtais cikls).** Cikls paredz atkārtošanos, kas nav nejauša, bet nepieciešama, jo tā ieausta, iedibināta pašas sistēmas dabā. Ir teorētiski, kas cikliskās izmaiņas iekļauj attīstībā.

Sociālo izmaiņu, procesu raksturošanai tiek izmantoti arī progressa un regresa jēdzieni. Tā kā attīstība ir noteiktā virzienā vērstas izmaiņas, tad rodas nepieciešamība noteikt konkrētu izmaiņu raksturu un vietu citu izmaiņu vidū. Līdz ar to **progress, tāpat kā regress, ir vērtējošas, ar vērtībām saistītas kategorijas.**

Progress ir pozitīvi vērtēta atšķirība starp pagātņi un tagadņi (sasniegtais progress) vai arī starp tagadņi un nākotņi (iespējamais progress). Progressa idejas pamatā ir atziņa par cilvēces lēnu, pakāpenisku, bet neatlaidīgu virzīšanos no pirmatnējā baiļu, tumsonības un nekulturālības stāvokļa uz arvien augstākiem cilvēces un civilizācijas stāvokļiem [75].

Regress atbilstoši ietver degradēšanos, t.i., kvalitātes jeb īpašību pakāpenisku pavājināšanos, pasliktināšanos, pagrimumu – pāreju no augstākiem stāvokļiem (līmeņiem) uz agrākām (zemākām, primitīvākām) formām un stāvokļiem.

Progresā atziņšana parasti ir raksturīga optimistiskam skatam uz sabiedrību, tās attīstību un perspektīvām, bet regress – pesimistiskam skatam uz cilvēces noieta ceļu un gaidāmo nākotni.

Lielāko daļu progresā koncepciju vieno sekojošas atziņas:

- laiks ir neatgriezenisks, lineārs un tas nodrošina pagātnes, tagadnes un nākotnes nepārtrauktību;

- izmaiņas kopumā ir orientētas noteiktā virzienā – neviena stadija neatkārtojas un katrā nākošā ir tuvāka iespējamai pilnībai nekā iepriekšējā;

- progress ir kumulatīvs un tas norit vai nu evolucionāri – pakāpeniski, soli pa solim, vai arī periodisku kvalitatīvu lēcienu veidā;

- pastāv īpaši iekšēji, sabiedrībai imanenti piemītoši pašattīstības cēloņi, kuri veido sabiedrības iekšējās potences;

- progress ir dabisks, nepieciešams, to nevar ne apstādināt ne atcelt;

- pārliecība par nepārtrauktu uzlabošanu, virzīšanu uz priekšu, cerot, ka beigu stadijas kulminācija būs tādu vērtību kā laime, pārpilnība, brīvība, taisnīgums, vienlīdzība u.c. pilnīga realizācija [75].

Progresā atzināju vidū pastāv atšķirīgi viedokļi par progresā kauzālajiem, ģenerējošajiem, virzošajiem spēkiem. Providenciālisma doktrīnā progresā virzošie spēki ir dievišķā griba, predestinācija. Heroisma doktrīnā progresu nodrošina ievērojamu personību – monarhu, praviešu, likumdevēju, revolucionāru, karavadoņu, zinātnieku u.c. darbība. Organicisma doktrīnai progresā pamatcēlonis ir sociālam organismam piemītošā spēja augt, evolucionēt, attīstīties. Konstruktīvisma doktrīnā progresā avots ir cilvēkiem imanenti raksturīgā, neierobežotā, neizsīkstošā un neiznīdējamā, būtībā bezgalīgā spēja mācīties un jaunradīt, spēja pārmantot un nepārtraukti papildināt zināšanas, meistarību, tehnoloģiju, stratēģiju utt.. Tā ir cilvēku spēja pārvarēt sevi, savu ierobežotību, spēja izlauzties cauri grūtībām, „pārkāpt robežas”.

Ja iedziļinās progresā koncepcijās, tad atklājas, ka visai atšķirīgi var izprast un traktēt progresā gaitu. Vieniem progress ir vienmērīgs, pakāpenisks, pēctecīgs process. Tas rit mierīgi, izlīdzināti, harmoniski, soli pa solim atklājoties un izvēršoties progresā potenciālam. Citi turpretim uzsver, ka progress ir nevienmērīgs, diskrēts process, kurā lēnām, pakāpeniski kvantitatīvajām izmaiņām seko paātrinājuma periodi, kas izraisa krasas lēcienveidīgas kvalitatīvas izmaiņas. Progress tiek panākts tieši ar šiem kvalitatīvajiem lēcieniem. Lai būtu progress, nepieciešama spriedze, pretrunas, konflikti, kuru atrisināšana virza sabiedrību uz augšu.

Progresā ideja ir nesaraucjami saistīta ar jautājumu par tā kritērijiem. Šeit vietā vēlreiz pasvītrot, ka progress ir vērtējoša nevis aprakstoša kategorija. Sabiedrības attīstībai veltītā literatūrā sastopami visdažādākie progresā kritēriji un to pamatojumi. Apkopojot dažādos viedokļus, var izcelt šādas pieejas:

- **tieks atzīts absolūts, universāls progresā kritērijs.** Šai pieejai sastopami divi paveidi: **a)** par kritēriju tiek pasludināts iztēles (fantāzijas) radīts ideāls sabiedrības modelis, kurš pēc autoru domām reprezentē harmonisku, visaptverošu, pilnīgu sabiedrības uzplaukumu. Šāds viedoklis visbiežāk atrodams sociālās utopijās, kurās progress nozīmē tuvošanos šādam izdomātam, idealizētam stāvoklim: Jaunai Harmonijai (R.Ovens), Saules pilsētai (T.Kampanella), komunismam (K.Markss un viņa sekotāji); **b)** absolūto kritēriju veido, integrējot vairākus, pēc autoru domām visiem sabiedrības locekļiem

nozīmīgus sabiedrības dzīves parametrus, piemēram, cilvēka mūža ilguma palielināšanos, zināšanu pieaugumu, dažādu lietu ražošanai patērētā laika samazināšanos utt. [75].

• **Universāls, absolūts kritērijs nepastāv un principā nav iespējams, jo visi procesi, visas izmaiņas ir ambivalentas, neviennozīmīgas, problemātiskas.** To nozīme un kvalifikācija ir atkarīga no tā, kādām vērtībām indivīdi, grupas, šķiras, nācijas dod priekšroku. Tāpēc lietojami tikai daļēji, relatīvi kritēriji, un tie jāpiemēro norobežotām, konkrētām sabiedrības dzīves jomām, bet ne sabiedrībai kopumā. Šādi kritēriji varētu būt: zināšanas, solidaritāte, brīvība, emancipācija, vara pār apkārtējo un savu dabu, taisnīgums, vienlīdzība, pārticība, tehnoloģija u.c..

Citi sabiedrības pētnieki, piemēram, francūzis Raimons Arons domā, ka par progresu var spriest tikai tajās dzīves sfērās, ja tur gūti kvantitatīvi sasniegumi, kurus var mērīt un salīdzināt. Tāpēc bezjēdzīgi spriest par progresu mākslā, politikā, tikumībā. Progress vienmēr ir relatīvs. Kas vieniem ir progress, citiem var būt stagnācija vai regress. Absolūtā progresa kritiķi norāda, ka bieži vien progress kādā jomā ir iespējamas tikai uz citas jomas regresa rēķina [60].

Mūsu gadsimta beigās arvien lielāku atzinību gūst tie zinātnieki, kuri uzskata, ka progress nav zinātniski konstatējams (nosakāms) un verificējams. Vēl vairāk, visa ar progresu saistītā problemātika atrodas ārpus zinātnes un iekļaujas ideoloģijā.

Svarīgs sabiedrības attīstības faktors ir **laiks**. Visām izmaiņām, procesiem ir noteikts ilgums, tiem raksturīgs laika tecējums. Visi procesi, notikumi jēgu iegūst, to maina un zaudē citu izmaiņu, notikumu kontekstā, t.i., laikā.

Vieni un tie paši notikumi, procesi dažādu cilvēku uztverē, pārdzīvojumā atspoguļojas kā notikumi ar atšķirīgu ilgumu. Nepatīkamā, uzspiestā tuvībā vai monotonā, vienveidīgā darbā pavadāmais laiks, šķiet, „velkas”, „izstiepas”. Turpretī saistošā, interesantā, aizraujošā nodarbībā vai mīlētāju tuvībā tās pašas stundas aizrit nemanot. Daži cilvēki ir punktualitātes apsēsti, laika stingras sakārtošanas pārņemti. Citi, turpretim, vienmēr nokavē, laiku neplāno, bezjēdzīgi iznieko savu un citu laiku.

Laika individuālā uztvere, redzējums un pārdzīvojums sakņojas katrai vēsturiski noteiktai sabiedrībai raksturīgā laika orientācijā. Tā parādās:

- laika apzināšanās līmenī un dziļumā, kur vienā polā ir laika tecējuma, aizplūšanas, „atvēlētā” laika galīguma saasināta apziņa, bet otrā – vienaldzīga, nevērīga, nesteidzīga attieksme: „gan jau paspēs”, „visu var atlikt uz rītdienu” utt.;

- kā orientācija uz pagātni, tagadni vai nākotni;
- laika uztveres un izpratnes formās: lineārs vai ciklisks laiks;
- attieksmē pret nākotni, kura var būt pasīva, adaptīva, konstruējoša.

Laika faktors sabiedrībā parādās ne tikai noteiktu laika orientāciju formā, bet arī normatīvu ekspektāciju – „gaidījumu” veidā. Ekspektācijas var būt orientētas:

- uz procesu, notikumu, stāvokļu ilgumu (piemēram, stājoties laulībā tiek gaidīts, ka uzņemtās saistības būs spēkā visu mūžu; prezidentūra ilgs likumā noteikto laiku, studijas - paredzētos 3 gadus);

- uz procesu noteiktu ātrumu (piemēram, atļautais auto kustības ātrums; finansiālo līdzekļu aprites ātrums; eksāmenu kārtības „ātrums” sesijā utt.);

- uz noteiktu momentu statusa iegūšanai (skolas gaitu uzsākšana, pilngadība, pensionēšanās vecums);
- uz procesu ritmu un intervāliem (miegs – darbs/mācības/ - izklaide – miegs, pārtraukumi darbā, maiņas sardzē utt.) [75].

Sociālās izmaiņas, procesos laiks parādās divos veidos:

- 1) kā līdzeklis izmaiņu, procesu, notikumu mērīšanai. Šeit atklājas laika kvantitatīvā puse un tā rādītāji: pulksteņi, kalendāri, grafiki u.c. palīdz identificēt izmaiņas, noteikt to ātrumu, ilgumu, ritmu utt.. Laiks šajā aspektā atklājas kā grupētājs, sakārtotājs, koordinētājs.
- 2) Laiks kā notikumiem un procesiem iekšēji piemītoša, ontoloģiska īpašība. Te atklājas laika kvalitatīvā puse, un to nosaka sociālo procesu daba un raksturs. Piemēram, skatot kādu procesu, atklājas tā ātrums vai lēnums, ritmiskums vai haotiskums, ilgstamība vai acumirkīgums.

Sociālais laiks nodrošina cilvēku, grupu, institūtu darbību sinhronizāciju, koordināciju, secīgumu, savlaicīgumu, mērīšanu, diferenciaciju. Laika nozīme mainās līdz ar to, kā sarežģītāka kļūst sabiedrība, tās institūti, organizācijas un uzdevumi. Industriālā sabiedrībā laiks ir kļuvis par vienu no galvenajiem cilvēku darbības regulatoriem. Tas ir kļuvis par vērtību – to var tērēt, ekonomēt, sadalīt. Tas ir īpašums, kuru var pārdot vai apmainīt. Kā teicis Bendžamins Franklins: ”Laiks ir nauda”.

Sabiedrības procesuālo dabu, attīstības pārtrauktības un nepārtrauktības, pēctecības un jaunrades attiecības atklāj tradīcija un inovācija.

Tradīcija (lat. traditio nodošana, vēstījums) **visplašākajā nozīmē** tiek interpretēta kā **viss vēsturiskais mantojums, kas aptver visu sabiedrības filoģenēzi**. Šādā skatījumā mūsdienu sabiedrība ir cilvēces visas iepriekšējās attīstības reprezentācija. **Šaurākā nozīmē tradīcija ir tikai tie mantojuma fragmenti, kuri ir saglabājušies tagadnē un ar to cieši savijušies**. Manuprāt, būtisks ir **trešais tradīcijas skaidrojums: tradīcija ir pieredzes uzkrāšanas, saglabāšanas un tālāk nodošanas mehānisms**. Tradīcija nodrošina pārmantojamību, pēctecību, recepēciju. Taču tradīciju nozīme sabiedrības dzīvē neaprobežojas ar šīm funkcijām. Tās piedalās sabiedrības dažādu dzīves jomu sakārtošanā, stabilizēšanā, kā arī tās viengabalainības, nepārtrauktības un kvalitatīvās noteiktības nodrošināšanā. Tradīcijas efektīvi darbojas gan haosa un neorganizētības ierobežošanā, gan sociālo orientieru nenoteiktības novēršanā. Tradīcijas nodrošina individuālās pieredzes transformāciju un iekļaušanu kolektīvajā pieredzē, un otrādi – ar tradīciju starpniecību indivīds apgūst ne tikai grupas un sabiedrības, bet arī visas cilvēces pieredzi, turklāt uzreiz koncentrētā, sintezētā veidā [72].

Termins „inovācija” atvasināts no angļu vārda „innovation” - jauninājums, jaunievedums. Literatūrā šo terminu lieto, lai apzīmētu gan kreatīvu darbību, gan šādas darbības produktus, rezultātus. Inovācija ir vēsturiski un sociāli attīstītas apsteidzošas adaptācijas izpausme. Tā ir subjekta atbildes reakcija uz nobriedušām pretrunām viņa dzīves nodrošināšanas

sistēmā. Subjekts, lai novērstu sociālās sistēmas vai tās atsevišķu fragmentu disfunkcionalitāti, likvidē (pārvar) uzkrātās pretrunas, ieviešot sistēmā jaunus elementus vai mainot esošo elementu (attiecību, saišu) konfigurāciju utt. Inovācija nodrošina sistēmas elastīgumu, plastiskumu, varietāti nepārtraukti mainīgajos apstākļos.

Tradīcija un inovācija ir divi viens otru līdzsvarojīgi paškorekcijas spēki, kas darbojas dinamiskajā sociālajā laukā. Tradīcijas un inovācijas pretnostatījums nav absolūts – tās viena no otras nav atdalītas ar nepārvaramu barjeru. Tās neizslēdz viena otru, bet ir saistītas kā attīstības iepriekšējā un nākošā fāze. Tikai statikā, teorētisku pētījumu ietvaros, tās iespējams izdalīt un norobežot. To konkrētā to attiecība var ievērojami variēt dažādos sabiedrības attīstības posmos. Inovāciju vai tradīciju prevalēšana piešķir sabiedrības dzīvei savdabīgas iezīmes, kuru intensitāte ir atkarīga no tā cik spēcīgi un aptveroši ir kreatīvie vai stabilizējošie spēki. Dominējot tradīcijai, sabiedrība būs orientēta uz pagātni, bet dominējot kreatīviem procesiem tā tieksies uz nākotni.

Kā redzams no līdzšinējā izklāsta, tad sociālās izmaiņas ir daudzšķautņainas, ambivalentas. Šo daudzveidību mēģina aptvert dažādas sabiedrības attīstības teorijas.

2.2. Sabiedrības attīstības teorijas.

Teorija ir kādas zinātņu nozares pamatideju un atziņu sistēma, kas dod vispārīgu sistematizētu priekšstatu par pētāmo lietu, parādību, procesu un notikumu likumsakarībām. Teorijas pamatu veido ideja par kādas noteiktas problēmas izpratni un risinājumu. (Problēma var būt viena, bet idejas, ar kuru starpniecību problēmu var saprast, var būt dažādas. Ja ir tikai viena ideja, tad nav alternatīvu teoriju). Problēmas izpratne konkrētajā teorijā realizējas attiecīgā koncepcijā. **Koncepcija ir saprašanas forma, kurā kategoriju un likumu sistēmā tiek izteikta kaut kādu lietu, parādību, procesu, notikumu jēga.** Jēga ir tas, ko mēs radām saprašanas procesā. Atziņas par to, ka lietām, procesiem, notikumiem mēs paši piešķiram jēgu, ka izpratne var rasties uz atšķirīgu ideju bāzes, ir ļoti svarīgas, lai izprastu, kāpēc vienu un to pašu problēmu sakarā rodas dažādas teorijas. Atzīstot vai noliedzot kādu teoriju, mēs konfrontējam savu un citu, t.i., teorijas radītāju, izpratni.

Evolucionārās teorijas. Tās ir sabiedrības attīstības teorijas, kas visvairāk izplatītas un visdziļāk iesakņojušās ļaužu prātos. **Evolucionāro** [lat. evolutio attīšana] **teoriju pamatā ir kopīgas atziņas par sabiedrības pakāpenisku, galvenokārt kvantitatīvu izaugsmi, par visas cilvēces vēsturiskās attīstības vienotību, pat pilnīgu sakrītību, virzoties (augot!) no zemākajām formām uz augstākajām.** Evolūcijas idejas aizmetņus var atrast jau seno domātāju darbos: Protagora ieskicētajā cilvēces ceļā no barbarisma līdz civilizācijai; Platona pārdomās par taisnīguma iedibināšanu sabiedrībā; Aristoteļa konceptā par pāreju no ģimenes uz polisu (valsti). Viduslaikos cilvēces vēsturiskais gājiens tika saistīts ar kristietības izplatīšanos un reliģiozitātes pieaugumu. Jaunajos laikos tika proponēta ideja par vienu kopīgu visai cilvēcei ejamu ceļu, kas sastāv no noteiktiem posmiem, kurus jāpārvar visām sabiedrībām. 19.gs. ievērojamus panākumus guva dabaszinātnes. Zinātnieki, kurus neapmierināja spekulatīvās filozofijas radītās vēstures shēmas, savus skatus pievērsa fizikai un bioloģijai, atrodot šajās

zinātnēs analogijas un metaforiskus modeļus sabiedrības skaidrošanai. Tā O.Konts veidoja savu sociālo fiziku jeb socioloģiju.

Ļoti populāra 19.gs kļuva organisma un sabiedrības analogija. Abu līdzība tika atrasta gan struktūras, gan funkciju līmeņos. Taču sevišķa vērtība tika veltīta tam, ka gan organisms, gan sabiedrība **aug**. Augšana nozīmē izvēršanos, palielināšanos, izplatīšanos, sarežģīšanos, diferenciaciju. Realizējot savas potences, gan organisms, gan sabiedrība aug nepārtraukti no to rašanās brīža. Augšana ir neatgriezeniska, pakāpeniska – tā notiek, izejot noteiktas stadijas vai fāzes, un to nevar apturēt, nelikvidējot pašu organismu vai sabiedrību.

Šie divi koncepti: līdzība ar organismu un augšana kļuva par klasiskā sociālā evolucionisma pamatu. Šeit gan jāatzīmē, ka, neskatoties uz paralēlēm starp bioloģiskām un sociālām sistēmām, sociālo evolūciju nevar reducēt uz bioloģisko evolūciju [75].

Literatūrā visbiežāk par klasiskā sociālā evolucionisma aizsācējiem tiek minēti O.Konts, H.Spensers, L.Morgans, E.Dirkems.

Ogists Konts uzskatīja, ka sabiedrība ir organiskās dabas sastāvdaļa. Tā līdzīgi dabai ir pakļauta likumsakarīgai evolūcijai. O.Konts bija pārliecināts, ka pār pasauli valda idejas un tāpēc vēstures virzošie spēki atrodami domāšanas un zināšanu sfērā. Šī atziņa atspoguļojas **O.Konta formulētajā trīs stadiju likumā – cilvēce garīgi evolucionē, izejot trīs attīstības stadijas: 1) teoloģisko jeb fiktīvo, 2) metafizisko jeb abstrakto, 3) pozitīvo jeb zinātnisko.** Atbilstoši šīm garīgās attīstības stadijām evolucionē arī sabiedrība, virzoties no primitīvās sabiedrības uz zinātnisko sabiedrību, pa ceļam izejot starpstadiju. Evolūcijas gaitā sabiedrība kļūst arvien sarežģītāka, diferencētāka, specializētāka.

Herberts Spensers ir pats spilgtākais klasiskā sociālā evolucionisma pārstāvis. Viņš uzskatīja, ka evolūcija ir universāla, ka tā ir ieausta pasaules pastāvēšanas pamatnosacījumos. Evolūcija ir no iekšienes rosināts un virzīts arvien sarežģītāku formu veidošanās process. Sociālā evolūcija ir likumsakarīga; tā norit pati no sevis, neatkarīgi no cilvēku gribas un iejaukšanās. Tās pamatā ir diferenciacija, kas izraisa un nodrošina pāreju no vienkāršā uz sarežģīto, no bezveidīgā uz skaidri noteikto, no viendabīgā uz specializēto (no homogenitātes uz heterogenitāti), no mainības, nepastāvības uz stabilitāti. Sabiedrības dzīvē tā ir pāreja no stāvokļa, kurā personība pilnībā pakļauta sociālajam veselumam, uz stāvokli, kurā sociālais organisms jeb sabiedrība kalpo to veidojošiem indivīdiem. Tā ir virzīšanās no piespiedu sadarbības uz brīvprātīgu sadarbību.

Sociālās evolūcijas mehānisms balstās uz trim faktoriem:

- vienveidīgajiem un viendabīgajiem iedzīvotājiem ir raksturīga nestabilitāte, jo iedzīvotāji ir nevienlīdzīgi iegūtā mantojuma, iegūtās pieredzes, dzīves apstākļu u.c. dēļ. Tādējādi rodas lomu, funkciju, varas, prestiža un īpašuma diferenciacija.

- Nevienlīdzībai ir tendence palielināties un sociālajām lomām padziļināties. Pieaug varas un mantiskā nevienlīdzība. Rezultātā paplašinās sākotnējā diferenciacija.

- Tā kā cilvēki, kas ieņem vienādu stāvokli lomu, funkciju, prestiža un pārtības ziņā tiecas apvienoties, tad sabiedrība sāk dalīties frakcijās, šķirās, grupās. Parādās robežas, kas apsargā šīs apvienības, tāpēc iedzīvotāju segregācija pastiprinās un atgriešanās homogēnā stāvoklī nav iespējams [75].

Pateicoties šo faktoru darbībai, vēsturē nomainās vairāku tipu sabiedrības:

- sākumā ir vienkāršas, viena no otras izolētas sabiedrības, kuru locekļiem ir līdzīga nodarbošanās, un tāpēc neveidojas politiskā organizācija.

• Šo sabiedrību vietā nāk sarežģītas sabiedrības ar darba dalīšanu un funkciju sadalījumu sociālo grupu starpā. Šādas sabiedrības centrā ir hierarhiska politiskā organizācija.

• Dubultsarežģītas sabiedrības. Tās pastāv noteiktā teritorijā; tām patstāvīga konstitūcija un noturīga likumu sistēma.

• Civilizācijas kā vissarežģītākie sociālie veidojumi, kuri pastāv kā nacionālas valstis, valstu federācijas vai lielas impērijas [75].

Vērtējot šajās sabiedrībā dominējošās orientācijas, H. Spensers šos tipus reducēja uz diviem sabiedrību modeļiem: militārā un rūpnieciskā tipa sabiedrībām.

Lūiss Henrijs Morgans bija tehnoloģiskā determinisma piekritējs. Viņš uzskatīja, ka sociālo pārmaiņu virzošais spēks ir izgudrojumi un atklājumi, kas pakāpeniski pārveido cilvēku dzīvi. L. Morgans domāja, ka evolūcijas vienveidību un nepārtrauktību nosaka cilvēku vajadzību noturīgums un universālums. Cilvēkiem raksturīgas pārtikas, mājokļa, komforta, drošības u.c. vajadzības mudina cilvēkus meklēt arvien jaunus šo vajadzību apmierināšanas līdzekļus un, tādējādi, rada jaunas tehnoloģijas. To ietekmē mainās ģimenes formas, radniecības sistēma, ekonomikas un politikas sfēras, kultūras vērtības, sadzīve utt. Pateicoties tehnoloģijas attīstībai, cilvēces vēsturē secīgi mainās mežonība, barbarisms, civilizācija.

Emils Dirkems pievienojas viedoklim, ka sociālā realitāte pakļauta universālai dabas kārtībai un attīstās saskaņā ar noteiktiem vispārīgiem dabas likumiem. Meklējot sociālo saišu avotus, E. Dirkems pievērsās darba dalīšanai, kas viņaprāt ir vispārbioloģiska parādība un izpaužas kā organiskās dabas likums. Evolūcijas galveno virzienu nosaka tas, ka laika gaitā padziļinās, kļūst arvien sarežģītāka darba dalīšana: diferencētāki kļūst darba uzdevumi, pienākumi un lomas. Šī tendence ir saistīta ar demogrāfiskiem faktoriem: iedzīvotāju pieaugums palielina iedzīvotāju fizisko „blīvumu” un pastiprina morālo „blīvumu”, t.i., intensificē kontaktus, veicina saskari, nostiprina sociālās saites, rada solidaritāti. Sabiedrība savā ceļā virzās no „mehāniskās” solidaritātes uz „organisko” solidaritāti, kas raksturīga mūsdienu sabiedrībai.

Apkopojot klasiskā sociālā evolucionisma pārstāvju viedokļus, var atzīmēt sekojošas kopīgas atziņas:

- pastāv sabiedrības analogija ar organismu un tā augšanu;
- evolūcijas avots ir pašā sabiedrībā;
- evolucionē ne tikai sabiedrība kā veselums, bet var notikt arī visdažādākās pārvērtības ar tās daļām;
- evolūcija, atšķirībā no citām izmaiņām, procesiem, ir pakāpeniska, nepārtraukta, kumulatīva;
- evolūcija ir lineāra, progresējoša;
- evolūcija ietver secīgas stadijas, no kurām nevienu nevar izlaist [60].

Sociālā evolucionisma atziņām nepiekrita daudzi domātāji. Bargā kritika radīja šīs teorijas krīzi un mūsu gadsimta pirmajā pusē tā uz laiku zaudēja savu ietekmi uz sociālajām zinātnēm. Mācoties no klasiskā evolucionisma kļūdām un tam veltītās kritikas, apguvis jaunas teorētiskās atziņas, mūsu gadsimta piecdesmitajos gados evolucionisms atdzimst kā spēcīgs, līdz pat mūsdienām ietekmīgs sociālo izmaiņu teorētiskais virziens – **neoevolucionisms**. Distancēdamies no klasiskā evolucionisma, tas **vairs nebalstās uz filozofiju vai vēsturi, bet uz konkrētām zinātnēm: paleontoloģiju, arheoloģiju, kultūrantropoloģiju, etnoloģiju, historiogrāfiju [75].**

Amerikāņu etnologs **Leslijs Vaits** aizstāv domu, ka kultūra ir instruments, ar kura palīdzību cilvēki pielāgojas (adaptējas) dabai. Galvenokārt tas skar cilvēku vajadzību apmierināšanai nepieciešamās enerģijas apgūšanu. Visas kultūras daļas ir savstarpēji saistītas un vadošā loma ir tehnoloģiskām sistēmām. Politiskai organizācijai, normatīvām struktūrām, zināšanu sistēmai un ideoloģijai ir sekundāra, atvasināta loma. Kultūra attīstās tādēļ, ka daudzveidīgi kļūst enerģijas avoti, palielinās enerģijas patēriņš un tās izmantošanas efektivitāte. Enerģijas utilizācija notiek evolucionējošā kāpumā: sākumā cilvēki izmantoja sava ķermeņa fizisko enerģiju, pēc tam – pieradināto mājdzīvnieku enerģiju. Attīstoties lauksaimniecībai, par svarīgāko kļuva zemes enerģija. Degvielas atklāšana pavēra ceļu jauniem enerģijas avotiem un, beidzot, mūsdienās cilvēki iemācījušies izmantot atomenerģiju.

Kultūra ir imanenta cilvēka dabai. Taču tai ir noteikta autonomija: tai ir patstāvīga dzīve un tās evolūcija ir pakļauta specifiskiem mehānismiem un likumsakarībām. Kultūras attīstība galvenokārt ir endogēna – pēdējās būtiskās izmaiņas ārējā dabasvidē notikušas pirms 20 – 25 tūkstošiem gadu. Sekojošo kultūras dinamismu nevar izskaidrot ar reakciju uz eksogēniem faktoriem – kultūras evolūcijas izpratnes atslēga atrodama pašā kultūrā [75].

Juliāns Stjuards, amerikāņu antropologs, uzskata, ka vēsturisko izmaiņu likumsakarību noskaidrošanai ir jāpēta nevis visas cilvēces kultūra, bet gan atsevišķas, laikā un telpā lokalizētas kultūras. Salīdzinošā analizē atklājas šo kultūru veidojošo komponentu daudzveidība. Atšķirības un daudzveidība rodas no tā, ka kultūras aizņem dažādas dzīvesvides nišas un pielāgojas dažādiem apstākļiem. Evolūcija aptver gan kultūru kopumā, gan atsevišķus elementus. Evolūcija ir multilineāra, t.i., izmaiņas vienlaicīgi notiek dažādos līmeņos, virzienos un to „mehānisms” arī ir dažāds. Kaut gan izmaiņas ir daudzveidīgas, to pamatā ir līdzīgi cēloņi: tehnoloģiski, ekonomiski, politiski, ideoloģiski. Cēlonis var būt kultūras recepcija un tikpat labi tās var būt nejaušas inovācijas. Cēloņu vidū priekšplānā izvirzās tehnokonomiskie faktori, kuriem sociumā ir stratēģiska loma, jo sabiedrības transformācija visbiežāk ir atkarīga no tehnoloģiskiem un ekonomiskiem institūtiem. Izmaiņu izraisošo cēloņu hierarhijā politika ir atbīdīta perifērijā, bet ideoloģijai ir tikai otršķirīga loma. Runāt par būtiskām kultūras izmaiņām, par jauna tipa kultūras rašanos var tikai tad, ja mainās (transformējas) tehnoloģija un ekonomika. Evolūcijas virzienu raksturo sociokulturāla integrācija, t.i., kolektīvajā darbībā tiek iesaistīti strukturāli arvien sarežģītāki elementi [75].

Gerhards Lenskis uzskata, ka svarīgākā loma cilvēces vēsturē ir tehnoloģijas maiņām. Tehnoloģiskā attīstība realizējas tādēļ, ka laika gaitā mainās pasaules pārvaldīšanai nepieciešamās informācijas kvalitāte, apjoms un diapozons. Cilvēces atdalīšanās no dzīvnieku pasaules saistīta ar izrāvienu zināšanas nodošanas sfērā un ar kopīgu informācijas izmantošanu. Lielākā informācijas daļa tiek nodota ģenētiskā līmenī, bet tās augstākās formas tiek apgūtas individuāli – iekļaujoties kultūrā. Zīmju komunikāciju – informācijas apmaiņu ar zīmju starpniecību nomaina simbolu komunikācija, t.i., saskarsme realizējas ar simbolu starpniecību, kurus izmanto informācijas kodēšanai, uzglabāšanai un apmaiņai ar tiem, kuri nav klāt tajā brīdī. Simbolu sistēmas radīja principiāli jaunu sakaru veidu, jaunas iespējas adaptēties biofizikālajā pasaulē. Iespējams, ka nākotnē informācijas kvantitāte un kvalitāte ļaus apzināti un mērķtiecīgi kontrolēt cilvēces evolūciju. Arī citi sociālās dzīves aspekti ir saistīti ar noteiktu tehnoloģijas veidu. G.Lenskis piedāvā sekojošu determinācijas ķēdi: tehnoloģija – ekonomika – politika – sadales sistēma. Pastāv arī atgriezeniska minēto elementu ietekme uz tehnoloģiju. Vietējo dabas apstākļu ietekmē var rasties alternatīvas evolūcijas līnijas. Dažas sabiedrības var radīt ekvivalentas, no galvenās tehnoloģijas atšķirīgas tehnoloģijas, kuras var darboties tikpat efektīvi kā galvenā [75].

Modernizācijas teorijas arī var uzskatīt par klasiskā evolucionisma mūsdienīgu atvasinājumu. Tās radās iepriekšējā gadsimta 50.- 60.gados. Visai atšķirīgas ievirzes teorētiķi, izmantojot modernizācijas ideju, mēģināja pamatot

un izskaidrot pārvērtības, kādas notika neatkarību ieguvušajās postkoloniālajās (jaunattīstības) valstīs. **Modernizācija, attiecināta uz šo valstu sabiedrībām, nozīmē pāreju no tradicionālām (neindustriālām) sabiedrībām uz industriālām sabiedrībām.**

Pēc Neila Smelsera domām, modernizācija aptver svarīgākās dzīves sfēras. Ekonomikā tā izpaužas kā jaunu tehnoloģiju parādīšanās; pāreja no lauksaimniecības kā izdzīvošanas līdzekļa uz komerciālu lauksaimniecību; cilvēku un dzīvnieku muskuļu spēka aizvietošana ar nedzīvās dabas enerģiju un mākslīgiem mehānismiem; pilsētveida apdzīvoto vietu veidošanās un darbaspēka koncentrācija noteiktā telpā. Politiskā sfērā tā nozīmē pāreju no cilts vadoņu autoritātes uz vēlēšanu tiesību, pārstāvniecības, politisko partiju un demokrātiskas pārvaldes sistēmu. Izglītības sfērā tā ir analfabētisma likvidēšana, zināšanu un kvalificēta darba vērtības palielināšana. Reliģijas sfērā tā ir atbrīvošanās no baznīcas ietekmes. Ģimenes un laulības sfērā tā nozīmē ģimeņu iekšējo saišu vājināšanos un ģimenes arvien lielāku funkcionālu specializāciju. Stratifikācijas jomā – palielinās mobilitātes un individuālo panākumu nozīme; atkarībā no ieņemamā stāvokļa samazinās dažādu priekšrakstu loma un stingrība [60].

No klasiskā evolucionisma modernizācijas teorijas atšķiras ar divām svarīgām iezīmēm:

- modernizācijas process jaunattīstības valstīs nav spontāns – to uzsāk, vada un kontrolē šo valstu intelektuālā un politiskā elite;

- šis process nav stihisks – pārmaiņas tiek vairāk vai mazāk plānotas un mērķtiecīgi virzītas, visbiežāk apzināti kopējot vairāk attīstīto Rietumu valstu pieredzi.

Dažādi tiek skaidrota šo sabiedrību vēlme modernizēties. Vieni to traktē no klasiskā evolucionisma pozīcijām ar visām sabiedrībām neizbēgamo strukturālo un funkcionālo diferenciaciju, t.i., modernizāciju izraisa neizbēgamā darba dalīšana. Teorētiski ar sociāldarvinistisku ievirzi norāda, ka sabiedrību (kultūru, ekonomiku, organizācijas formu, militāru sistēmu) cīņā modernizācija palīdz labāk adaptēties, efektīvāk darboties, apmierināt arvien lielākam skaitam cilvēku visdažādākās pieaugošās vajadzības. Trešie uzskata, ka izšķirošais ir modernāko sabiedrību piemērs, to pozitīvie sasniegumi, kas lielākoties tiek apjausti spontāni, pateicoties „demonstrācijas efektam” – TV, Holivudas filmās rādītajai pārticībai, personības brīvībai, milzīgajam, daudzveidīgajam un krāšņajam patēriņa preču klāstam utt..

Konverģences teorija (lat. convergere savstarpēji tuvotes, tiekties saiet kopā) bieži tiek uzskatīta par modernizācijas teorijas paveidu. Tā radās 20. gs. 50. gadu beigās – 60. gadu sākumā, panīka 70. un cieta sakāvi 80. gadu beigās. **Šīs teorijas galvenā atziņa: mūsdienīgu tehnoloģiju determinēts kapitālisms un sociālisms ekonomiski un politiski tuvinās, iegūstot līdzīgas iezīmes un īpašības. Abas sistēmas pakāpeniski sintezējas, veidojot kaut kādu trešo formu.**

Šo teoriju varētu arī nepieminēt, ja vien pagājušā gadsimta pašā nogalē nebūtu mēģinājumi atjaunot konverģences ideju un to pielāgot postsociālisma valstīm. Kopš astoņdesmito gadu beigām, kad acīmredzams kļuva sociālisma sistēmas sabrukums, intensīvi tika diskutēti par postsociālisma valstu turpmākās attīstības optimālajiem ceļiem. Radikāli noskaņotie teorētiski – tā saucamās „šoka terapijas” piekritēji, ieteica ar straujām kardinālām reformām likvidēt visas vecās struktūras un institūtus, tādējādi atbrīvojot vietu jaunajam. Neokonverģences aizstāvji, brīdināja, ka strauja, radikāla un pat revolucionāra, īsā laikā veikta, ar atbilstošu likumdošanu nesagatavota un jaunizveidotiem institūtiem nenodrošināta pāreja uz brīvā tirgus attiecībām, neizbēgami radīs „mežonīgā” kapitālisma recidīvus, kuri izraisīs ķēdes reakciju: sociālus konfliktus un satricinājumus, bet tie savukārt –

sociālekonomiskus zaudējumus, attīstības tempa palēnināšanos vai pat apsīkumu un kritienu atpakaļ. Pēc neokonverģences piekritēju domām, modernizācijai, t.i., pārejai uz mūsdienīgu sabiedrību jānotiek lēnām, pakāpeniski, saglabājot un tik ilgi izmantojot vecās struktūras un institūtus, līdz būs izveidojusies jaunā sistēma. Nav jāsteidzas ar visaptverošu privatizāciju, valsts īpašumā jāpaliek ievērojamai materiālo resursu daļai. Mūsdienīgi (pēc Rietumu parauga) apsaimniekojot valsts kapitālu vai tā daļas, ir jānodrošina: darbaspējīgo nodarbinātība, sociālās drošības garantijas, kultūras, izglītības un veselības aizsardzības sfēru normāla funkcionēšana. Pieļaujama valsts iejaukšanās ekonomiskajos procesos, saglabājot centralizētas plānošanas un regulēšanas elementus utt.. Tika atgādināts, ka Rietumu attīstības modelis nav vienīgais atdarināšanas cienīgs; ka paraugam var kalpot arī Japānas un Austrumāzijas „tīģeru” pieredze [75]. Arī Latvijas teorētiķu, politiķu un tautsaimnieku vidū bija un ir šo ideju piekritēji. Gan konverģences aizstāvjiem, gan viņu oponentiem ir vērā ņemami argumenti, kuru patiesumu apliecinās postsociālisma valstu turpmākā attīstība.

Vēsturisko ciklu teorijas. Citu, no evolūcijas idejas atšķirīgu sabiedrības attīstības paradigmu pārstāv vēsturisko ciklu teorijas. **Šo teoriju pamatā ir ideja par to, ka sabiedrība kopumā (arī tās atsevišķas sfēras, piemēram, politiskā iekārta, kultūras formas) vēstures gaitā virzās pa apli, t.i., to attīstība veido atsevišķus noslēgtus ciklus.** Parasti cikls aptver šādas stadijas: rašanās - attīstība (izvērsšanās) - uzplaukums - stagnācija – pagrimums – sabrukums – jauna cikla rašanās t.i., atgriešanās sākotnējā stāvoklī utt.. Vēsture periodiski iztukšo savu potenciālu un pēc atgriešanās sākotnējā stāvoklī sākas jauns cikls – jauns riņķojums cilvēces vēsturē. Ja evolucionārā attīstībā katra nākošā fāze atšķiras no visām iepriekšējām, tad cikliskos procesos jebkura fāze atkārti kādu jau agrākā ciklā bijušu fāzi. Cikli var būt noslēgti un atvērti. Noslēgtu ciklu gadījumā procesu var attēlot kā riņķojumu pa apli, bet atvērtā cikla gadījumā kā virzīšanos pa spirāli.

Arī vēsturisko ciklu teorijas izmanto analogijas un metaforas, kuras ņem no ikdienas dzīves. Savā mūžā cilvēks pats sastopas ar astronomiskiem un bioloģiskiem cikliem. Viņš var novērot politisko, ekonomisko, ražošanas procesu cikliskumu. Populāra ir analogija ar cilvēka dzīves cikliem, t.i., paaudzes nāk un aiziet, bet cilvēka mūžs paliek vienāds: bērnība – jaunība – brieduma gadi – vecums.

Skatot cikliskuma idejas ģenēzi, daži vēsturnieki atzīmē, ka priekšstati par to, ka sabiedrība mainās cikliski, radās agrāk nekā evolūcijas ideja. Ne tikai Aristotelis teicis, ka nav nekā jauna zem saules. Atziņas par laika ritējumu kā mūžīgu atgriešanos atrodamas jau seno indiešu reliģiski filozofiskajos rakstos, seno ēģiptiešu mistiskajās mācībās, seno jūdu reliģiskajos tekstos. Hērodota (V gs.p.m.e.) rokrakstos atrodama pirmā politisko režīmu cikliskuma shēma: monarhija – tirānija – demokrātija – ohlokrātija – monarhija ... Polībijs (II gs.p.m.ē.) domāja, ka visas sabiedrības pārdzīvo augšanas, uzplaukuma, zenīta, pagrimuma fāzes un viss sākas no jauna. Viduslaikos līdzīgas domas bija Ibn Haldunam. Viņš pielīdzināja civilizāciju ciklus organisma dzīves cikliem: augšana – briedums – vecums. Renesanses laikmetā un Jaunajos laikos idejas, kas tuvas ciklu teorijai, pauda Nikolo Makjavelli, Tomazo Kampanella, Džambatista Viko.

Džambatista Viko darbā „Jaunā zinātne”(1725) izteica domu, ka sociālo dzīvi var pētīt zinātniski. Vēsture un sabiedrība ir cilvēku darbības rezultāts, un tāpēc tai ir jābūt pieejamai cilvēku izziņai. Vēsturē vērojama atkārtošāšanās, kaut arī tā nav absolūta bijušā atgriešanās. Viņa darbā saskatāma ideja par spirālveida kāpumu – cikli atkārtojas augstākos līmeņos ar zināmām kvantitatīvām un kvalitatīvām izmaiņām. Cikliem parasti ir trīs fāzes: 1) anarhija un

barbarisms, 2) kārtība un civilizācija, 3) civilizācijas pagrimums un atgriešanās barbarisma stāvoklī. Šīs fāzes saistītas ar dažādām pārvaldes formām (teokrātija, aristokrātija, republika vai monarhija), likumu tiptiem, valodas īpatnībām. Pastāv arī zināma korelācija ar dominējošo cilvēku raksturu: rupjš, bargs, labsirdīgs, delikāts izlaidīgs. Dž.Viko uzskatīja, ka līdz 18.gs. cilvēce jau pārdzīvojuši divus ciklus: antīko, kas beidzies ar Romas pagrimumu un krišanu, un otru, kurš sācies ar barbarisma atdzimšanu viduslaikos un finišu sasniedzis Dž.Viko laikā. Cikliskuma cēloni Dž.Viko saskatīja psiholoģijā – dominējošās motivācijās un cilvēka dabā [66].

Osvalds Špenglers 20.gs. sākumā guva lielu ievērību ar savu darbu „Eiropas noriets”. Pēc viņa domām, nav vienotas vēstures, bet ir atsevišķas unikālas „augstākās kultūras”. Realizējušas visas savas iespējas cilvēku, valodu, ideju, mākslas, valsts un zinātnes formās, kultūras mirst. Katra kultūra pārdzīvo bērnību, jaunību, briedumu un vecumu. Vecuma jeb pagrimuma fāze ir civilizācija. Agonizējot kultūras parāda noteiktas īpašības: kosmopolītismu - lokālas perspektīvas vietā; pilsētnieciskas saites – ģimenes (radniecības) saišu vietā; masu vērtības – tautas vērtību vietā; naudu – patiesu garīgo vērtību vietā; seksu – maternitātes vietā; rupju spēka politiku – konsensa vietā. Tāds agonijas stāvoklis var turpināties diezgan ilgi, taču agri vai vēlu kultūra sabrūk un pazūd no vēstures skatuves. O.Špenglers nodalīja astoņas kultūras: ēģiptiešu, indiešu, babiloniešu, ķīniešu, „apollonisko” (grieķu un romiešu), „maģisko” (bizantiešu un arābu), „faustisko” (rietumeiropiešu) un maiju kultūras.

Viņš konstatēja, ka Rietumeiropas kultūra sasniegusi pagrimuma fāzi un prognozēja jaunas kultūras dzimšanu. O.Špenglera uzskati atkal guva rezonansi 20.gs. beigās, kad sakarā ar gadsimta un tūkstošgades maiņu aktualizējās apceres par cilvēces noieta ceļu un nākotnes perspektīvām.

Arnolds Toinbijs - ievērojams angļu 20.gs. vēsturnieks un sociologs. Pēc viņa domām, nav vienotas cilvēces vēstures. Ir tikai atsevišķu savdabīgu, noslēgtu civilizāciju vēsture. Katra civilizācija izdzīvo šādas fāzes: 1) dzimšanu jeb tapšanu, 2) augšanu jeb attīstību, 3) depresiju jeb pagrimumu, 4) sairumu jeb dezintegrāciju, 5) bojāeju jeb nāvi. Lai rastos civilizācijas, jābūt divu faktoru sakrītībai un mijiedarbībai: pirmkārt, ir jābūt cilvēkiem – radītājiem, kuri vienmēr ir mazākumā, un, otrkārt, ir jābūt optimāliem apstākļiem t.i., apstākļi nedrīkst būt ne pārāk labi, ne pārāk slikti. Civilizāciju rašanās un pārmaiņu mehānismu A.Toinbijs skaidro ar „izaicinājuma - atbildes” koncepta palīdzību. Apkārtne (vide) met izaicinājumu sabiedrībai, kura ar radošā mazākuma (radītāju) spēkiem atrod līdzekļus, lai atbildētu šim izaicinājumam. Civilizācijas augšanas stadijā atbildes ir sekmīgas, jo cilvēki pieliek milzīgus spēkus, lai atrisinātu izvirzītos uzdevumus. Dezintegrācijas un pagrimuma fāzē radošie spēki izsīkst. Civilizācija sairst no iekšienes. Pagrimums notiek trīs apstākļu mijiedarbības rezultātā:

- izbeidzies, izsīcis radošā mazākuma spēks;
- vājš kļuvis masu vairākuma atdarināšanas instinkts – tās atsakās akli kopēt valdošo eliti;
- irst sociālās saites, zūd sabiedrības kā veseluma vienība.

Uzrodas arī papildus faktori: līdzko sākas civilizācijas sabrukums, tā sāk dumpoties barbari un plebeji, kuri vairs nevēlas dzīvot mazākuma pakļautībā. A.Toinbijs domāja, ka noteiktie sabiedrības attīstības atkārtotās likumi dod iespēju paredzēt galvenos nākotnes notikumus. Cilvēces progresu viņš saistīja ar garīgu pilnveidošanos un reliģisku evolūciju.

Mūsdienās ciklu teorijas negūst zinātnisku atzinību. Ciklu ideja galvenokārt tiek izmantota sabiedrības iekšienē notiekošo procesu skaidrošanai.

Evolūcijas un ciklu teorijas uzmanību vērš uz sabiedrības vēsturiskajām izmaiņām. To, **kāpēc** un **kā notiek izmaiņas**, t.i., izmaiņu „mehānismu”, mēģina atklāt funkcionālā un konfliktu teorijas.

Funkcionālā teorija. Tās redzamākie pārstāvji ir Tolkots Pārsonss, Roberts Mērtons, Neils Smelsers. **Skatot sabiedrību kā sistēmu, funkcionālisti uzsver, ka pats svarīgākais ir sociālās sistēmas saskaņota harmoniska funkcionēšana. Tās nodrošināšanā liela loma ir sociālam līdzsvaram, stabilitātei, kongruencei (saskaņai) un dažādu daļu integrācijai, it īpaši tam, kā katrs sabiedrības elements (indivīdi, organizācijas, institūti) pilda savas funkcijas. Disfunkcija**, pēc R.Mērtona domām, ir novirzes no vispārpieņemtām normām, dažādi konflikti utt., kas grauj sistēmas viengabalainību. Pēc T.Pārsonsa domām, katras atvērtas sociālās sistēmas pamatus veido indivīdu darbības un mijiedarbības. Cenšoties sasniegt nospraustus mērķus, indivīdi reaģē uz apkārtējiem notikumiem, parādībām, objektiem, t.i., noteiktā veidā darbojas. Veikdami noteiktas darbības, indivīdi pilda noteiktas lomas. Lomu izpildītāju domas un rīcība nav patvaļīga, jo to nosaka kopīgas normas un vērtības. Lai sociālā sistēma varētu normāli funkcionēt, ir jāsaņem dažādu indivīdu un grupu rīcība.

T. Pārsonss izceļ četrus organizācijas līmeņus: 1) primārajam jeb „tehniskajam” līmenim ir raksturīga tieša elementu mijiedarbība. Šeit pastāv tiešs, personisks cilvēku kontakts citam ar citu, darbības korelācija ar apstākļiem. 2) Pārvaldes līmenī tiek regulēta pirmā līmeņa elementu mijiedarbība. Šis organizācijas līmenis ir starpnieks struktūru ārējās attiecībās; rūpējas par cilvēku materiālo nodrošinājumu un vērīgi seko kārtības saglabāšanai. 3) Institucionālās organizācijas līmeņa kompetencē ir „augstākas kārtas” jautājumi: dažādi pārvaldes institūti, administratīvās padomes utt.. 4) Pašā augstākajā – valstiskajā organizācijas līmenī runa ir par valsts un valdības organizācijām, kurām ir kontroles un regulēšanas funkcijas attiecībā pret zemākajiem līmeņiem [73].

Sabiedrības pastāvēšana un saskaņota darbība ir atkarīga no tās struktūru normālas funkcionēšanas. Ar funkcionēšanu tiek saprasta darbība, kura veicina vai kavē sociuma kā veseluma saglabāšanos. Šādai darbībai ir jāatbilst 4 sistēmprasībām (4 funkcionāliem imperatīviem AGIL), t.i., darbībai ir jābūt 1) adaptīvai (A – adaption) – jāveicina sistēmas pielāgošanās tās apkārtnei; 2) mērķvirzīgai (G – goal attainment) – mērķus un to prioritātes noteicošai, mērķu sasniegšanai nepieciešamo resursu mobilizējošai; 3) integrējošai (I – integration) – sistēmas vienotības, veseluma un iekšējās kārtības uzturošai; 4) latentā parauga saglabājošai (L – latency) – sistēmas līdzsvaru nodrošinošai. Stabilā sociālā organismā normāli funkcionējošas daļas uztur un saglabā līdzsvaru, sistēmas homeostāzi. Daļas funkcionē normāli (pareizi), ja to darbība atbilst sabiedrības stabilitāti nodrošinošai vērtību orientācijai. Disfunkcija ir graužoša darbība, kas vērsta uz sistēmas stabilitātes, noturīguma izjaukšanu [73].

T.Pārsonss uzsver, ka sociālā sistēmā pastāv divējādi procesi. Vieni ir integrējoši un regulējoši. Tiem ir kompensējošs raksturs – tie nodrošina līdzsvara atjaunošanu pēc perturbācijām un garantē sabiedrības dzīves nepārtrauktību un atjaunošanu. Šie procesi ir vērsti pret atsevišķu daļu disfunkcijām. Pārmaiņas, jaunievedumi sabiedrībā ir nepieciešami, bet tie jārealizē bez konfliktiem. Konfliktus var apsteigt, saprātīgi novēršot disfunkcijas izraisošos faktorus.

Otri ir strukturālo izmaiņu procesi, kuri skar pamatvērtību un normu sistēmu. Strukturālās izmaiņās katra nākošā fāze atšķiras no iepriekšējās ar pieaugošu sarežģītību, t.i., sistēmas ietvaros palielinās specializēto elementu skaits un to daudzveidība. Sociālās sistēmas izmaiņas notiek adaptācijas spēju palielināšanās virzienā. T.Pārsonss izceļ 4 galvenos izmaiņu mehānismus: 1) diferenciācijas mehānismu, kurš aptver struktūras un funkciju ziņā jaunu un specifisku vienību (elementu) veidošanos. Šis mehānisms parādās, kad sociālās sistēmas kāda struktūra sadalās divās vai vairākās struktūrās (vienībās), kuras atšķiras sava rakstura un funkcionālo uzdevumu ziņā. 2) Adaptivitātes palielināšanas mehānisms, kurš optimizē katras jaunas vienības efektivitāti. Adaptivitātes uzlabošanās rezultātā sociālajām struktūrām kļūst pieejams plašāks resursu klāsts, un tās var atbrīvoties no dažiem agrākajiem funkcionēšanas ierobežojumiem. 3) Iekļaušanās mehānisms, kas nodrošina jauno struktūru (vienību) integrāciju sabiedrībā, saglabājot to saskaņotu darbību jaunos apstākļos. 4) Aksioloģiskā ģenerācija ir vispārēju normatīvo standartu veidošanas mehānisms, kas darbojas ģeneralizējot jaunās normas un tās atbalstošās garantijas un stimulus. Visi četri mehānismi darbojas kopīgi, vienlaicīgi, un to mērķis ir nodrošināt sabiedrībā harmoniju un homeostāzi, normālu funkcionēšanu un attīstību.

Konfliktu teorija. Konflikts (lat. conflictus sadursme) ir pretēju pušu, spēku, interešu uzskatu, vērtību orientāciju sadursme. **Pēc konfliktu teorijas piekritēju domām, atšķirīgas vajadzības, pretējas interese un to izraisītās sadursmes un cīņa ir sabiedrības attīstības galvenais dzinulis un virzošais spēks.** K.Markss, piemēram, revolūcijas nosauca par „vēstures lokomotīvēm”.

Sociālajās zinātnēs lielāka interese par sociālo konfliktu parādījās 19.gs. otrajā pusē un 20.gs.sākumā.H.Spensers sociālo konfliktu uzskatīja par neizbēgamu parādību cilvēces vēsturē un par sociālās attīstības stimulu. Līdzīgās domās bija L.Gumplovičs, F.Tennīss, F.H.Giddings, M.Vēbers u.c.. G.Zimmels, kas ieviesa jēdzienu „konflikta situācija”, konfliktu skata kā strīdu, kuram ir psiholoģiski cēloņi. Viņaprāt, konfliktam ir pozitīva loma stabilitātes nodrošināšanā un indivīdu socializēšanā. Sociāldarvinisti konfliktu uzskata par dabiskās atlases veidu. Par tā laika konfliktu koncepcijas spilgtāko pārstāvi var uzskatīt Kārli Marksu un viņa sekotājus [60].

Kārlis Markss pievienojās evolucionistu optimismam un ticēja sabiedrības progresam. Par sabiedrības virzošo spēku viņš uzskatīja šķiru cīņu, kuras avots ir pretrunas starp ražošanas spēkiem un ražošanas attiecībām. Ražotājspēki ir lietu un cilvēku kopums, kuri nepieciešami, lai no dabas priekšmetiem ražotu lietas, kas apmierina cilvēku vajadzības. Ražošanas attiecības ir cilvēku savstarpējo materiāli ekonomisko attiecību kopums, kas veidojas uz ražošanas līdzekļu īpašuma pamata. To galvenie elementi ir īpašuma, sadales un patērēšanas attiecības. Noteicošās ir īpašuma attiecības uz ražošanas līdzekļiem. Šķiras, kurām pieder ražošanas līdzekļi, ir valdošās šķiras. Sabiedrībās, kuras balstās uz ražošanas līdzekļu privāto īpašumu, ražošanas attiecību raksturīga īpašība ir ekspluatācija un antagonistiskas pretrunas, kundzība un pakļautība. Šādās sabiedrībās arī materiālo labumu sadale notiek to šķiru interesēs, kuru rokās atrodas ražošanas līdzekļi. Eksploatētās šķiras darbā rada materiālās vērtības, bet darba rezultāta lielāko daļu piesavinās ekspluatatori. Eksploatatoru un ekspluatēto attiecības ir nesamierināmas (antagonistiskas), un tāpēc to starpā noris cīņa, pastāv mūžīgs konflikts. Šķiru konflikti sevišķi saasinās laikā, kad mainās ražotājspēki un veidojas jauns dominējošais ražošanas veids ar jaunām ražošanas attiecībām. Parasti valdošā šķira ir ieinteresēta esošo ražošanas attiecību saglabāšanā, bet jaunās – augošās šķiras to nomaiņā. Pēc K.Marksa domām, konfliktu var atrisināt tikai revolūcionārā ceļā, gāžot valdošo šķiru un tās vietā izvirzot šķiru, kura nosaka jaunās ražošanas attiecības. Šķiru konflikti pastāvēs tikmēr, kamēr privātipašumā būs ražošanas līdzekļi.

Jauns posms konfliktu teorijas attīstībā sākās 50-tajos gados, kad T.Parsonsa stabilitātes, saskaņas un līdzsvara koncepcijas oponenti izvirzīja sabiedrības konfliktu modeli, kurā kā konfliktējošās puses parādās dažādi politiskie spēki: grupas, šķiras, valstis ar nesavienojamiem mērķiem, interesēm, un tie savā starpā cīnās par varas, stāvokļa, ienākumu saglabāšanu vai pārdali. Šis virziens apvieno veselu virkni ļoti atšķirīgu teorētiku, kas no dažādām pozīcijām vēršas pret funkcionālismu. Terminu „konfliktu teorija” 1956.gadā ieviesa Luiss Kozers savā darbā „Sociālā konflikta funkcijas”. Gadu vēlāk tas jau sastopams Ralfa Dārendorfa darbā „Šķiras un šķiru konflikts industriālā sabiedrībā”. 1961.gadā Londonā iznākušajā Džona Reksa grāmatā „Socioloģiskās teorijas svarīgākās problēmas” konfliktu teorija jau figurē kā patstāvīga teorija [73].

Luiss Kozers sociālo konfliktu uzskata par ideoloģisku parādību, kura atklāj sociālo grupu centienus un intereses cīņā par objektīviem mērķiem: varu, statusu. Ienākumiem, vērtību orientācijām, normu noteikšanu un interpretāciju. Viņaprāt katrā sabiedrībā ir noteikti sprieguma un potenciālu konfliktu elementi. Konflikts ir ļoti svarīgs duāls sociālās mijiedarbības elements, jo tas veicina gan sociālo saišu sairšanu, gan nostiprināšanu. Konfliktu viņš vērtē kā sociālās struktūras veidošanas, standartizācijas un uzturēšanas instrumentu, kurš sekmē grupu robežu noteikšanu un saglabāšanu. Slēgtās sabiedrībās sociālais konflikts sabiedrību sadala divās naidīgās šķirās (grupās), ārda kolektīvo saskaņu, bet atvērtās, plurālistiskās sabiedrībās pastāv nosacījumi konfliktu mierīgam risinājumam (piemēram, tādas iespējas paver sociālā mobilitāte, pilsoņu iesaistīšanās sociālos un politiskos procesos utt.), turklāt institūti rūpējas par sabiedriskās saskaņas saglabāšanu. Konfliktiem ir pozitīva loma arī tādā nozīmē, ka tie kavē sociālās dzīves stagnāciju un paver ceļu inovācijām [73].

Ralfs Dārendorfs, mūsdienu vācu sociologs, noraida K.Marksa dalījumu šķirās atkarībā no attiecībām pret īpašumu un vietas ražošanā. Pēc R.Dārendorfa domām, šķiru (grupu) un to starpā pastāvošo konfliktu pamats ir nevienlīdzība varas, ietekmes sadalījumā. Ikvienā sabiedrībā pastāv noteiktu sociālo statusu un lomu hierarhija. Vienas lomas dod varu, citas nē. Tie, kuriem ir vara, nav ieinteresēti tās pārdalījumā un stāvokļa izmaiņā, bet tie, kuriem varas nav - vēlas to iegūt. Šis objektīvās atšķirīgās intereses strukturē sabiedrību potenciālās konfliktu grupās. Respektīvi, konfliktu pamats ir objektīvs, un tas rodas starp tiem, kuriem ir vara un tiem, kuriem varas nav. Un tā, R.Dārendorfa konfliktu teorija balstās un sekojošām pamatatziņām:

- Jebkuras sabiedrības galvenās atšķirīgās iezīmes ir kundzība, konflikti un apspiešana;
- sociālās struktūras pamatā ir vienas cilvēku grupas vara pār citām, piemēram, uzņēmēja vara pār strādniekiem, virsnieka pār zaldātiem, pasniedzēja pār studentiem utt.;
- katrai šādai grupai ir kopīgas intereses neatkarīgi no tā, vai to apzinās vai nē grupu veidojošie cilvēki; dažādu grupu intereses ir atšķirīgas un pretējas. Piemēram, konflikts var izraisīties starp lietišķiem uzņēmējiem, kuri tiecas pēc augstākiem ienākumiem un apkārtējās vides aizsardzības aktīvistiem („zaļajiem”), kuri cīnās par gaisu un ūdens tīrību.
- kad cilvēki sāk apzināties savas intereses, tie var apvienoties šķirā. Par organizācijas formu var kļūt arodkustība, politiskā partija utt..
- šķiru konflikti saasinās, ja: a) lielākā daļa varas koncentrēta nedaudzu cilvēku rokās, bet pārējiem tās gandrīz nav; b) tiem, kuriem varas nav, ir atņemta iespēja to iegūt; c) cilvēki var brīvi apvienoties grupās [60].

Konfliktu apspiešana rada saasinājumus, bet „racionāla regulēšana” konfliktus pārvērš par „kontrolējamu evolūciju”. Kaut arī konfliktu cēloņus nevar novērst, tomēr liberālā, „atvērtā” sabiedrībā tos var pārvarēt indivīdu, grupu vai konkurences līmenī un tad tie kļūst par sabiedrības stabilizētājiem un integrētājiem.

2.3. Globalizācija. Viena no raksturīgākajām 20.gs. noslēguma iezīmēm ir globalizācija. **Globalizāciju var traktēt kā procesu kopumu, kas veido vienotu pasauli.** Vēl nesen varēja teikt, ka konkrētas sabiedrības aprises sakrīt ar nacionālo valsti, ka tai ir unikāla, identitāti nodrošinoša, neatkarīga, pašuzturoša un pašpietiekama ekonomika, kultūra, politiskā sistēma utt., bet 20.gs. nogalē atklājas cita aina. Mūsdienu pasaulē sabiedrības ir kļuvušas savstarpēji atkarīgas visos aspektos: politiskajā, ekonomiskajā, kultūras u.c.. Pēc daudzu teorētiķu domām, šodien jārūnā par politisko, ekonomisko un kultūras attiecību struktūru, kas plešas pāri jebkādām tradicionālām robežām, saistot atsevišķas sabiedrības vienotā sistēmā [4].

Ekonomikas sfērā dominē pārnacionāla koordinācija un integrācija, pastāv globāla darba dalīšana, milzīgas daudznacionālas un transnacionālas korporācijas. Finanšu tirgi jutīgi uztver un momentā reagē uz izmaiņām atsevišķās, pat ģeogrāfiski tālās valstīs. Līdz ar sociālistiskās komandekonomikas sabrukumu tirgus kļuvis par universālu, visu pasauli aptverošu ekonomisko mehānismu.

Arī politiskajā sfērā pastāv dažāda lieluma un ietekmes pārnacionāli veidojumi: a) politiski un militāri bloki (NATO, SEATO), b) valdošās grupas vai koalīcijas (Lielais astoņnieks), c) kontinentālas un reģionālas apvienības (ES, AVOO, d) vispasaules vai starptautiskas organizācijas (ANO). Var apjaust vispasaules valdības kontūras – jau pastāv vairākas pārnacionālas institūcijas, kas pilda svarīgas valsts funkcijas (Eiropas parlaments, Hāgas Starptautiskais tribunāls, Interpols). Demokratizācijas procesi Latīņamerikā, Eiropas dienvidos un postkomunisma valstīs liecina par to, ka parlamentārā demokrātija kļūst par universālu, dominējošu formu mūsdienu pasaulē [60].

Kultūras sfērā arī dominē integrācijas un vienādošanas tendences. Masu komunikācijas līdzekļi, sevišķi TV, piegādā miljardiem cilvēku vienu un to pašu informāciju, dod vienu un to pašu kultūras pieredzi, tādējādi unificējot cilvēku gaumi, uztveri, paradumus. Pasauli iekaro vienas un tās pašas patēriņa preces. Migrācija, darbs ārzemēs, tūrisms ļauj tieši iepazīt citu zemju tradīcijas, uzvedības normas, dzīvesveidu. Nīkuļo, „izšķīst”, izzūd vietējās kultūras tradīcijas un, šķiet, rietumnieciskā masu kultūra kļūst universāla, izplatās visās valstīs un kontinentos.

Kā atzīmē poļu sociologs P.Štopka, daži vēsturnieki, izceļot globalizācijas nozīmi, izvirza „globālās vēstures” ideju. Pēc šo vēsturnieku domām, atsevišķu tautu, nāciju un pat reģionu vēsture zaudē savu nozīmi, jo vēsturiskos procesus vairs nevar izprast un skaidrot, vadoties no nacionāla vai reģionāla mēroga procesiem. Uzmanības centrā jābūt tiem procesiem, kuri izgājuši ārpus tradicionālo vienību (valstu, reģionu, apgabalu) robežām un aptver visu pasauli. Citiem vārdiem: globālās pasaules vēsture ir savādāka; tajā veidojas jauni virzošie spēki, jauni mehānismi, jaunas tendences un tās nedrīkst ignorēt [75].

Globālās vēstures ideja radusies nesen, bet par klasiskām var uzskatīt trīs globalizācijas teorijas: a) imperiālisma teorija (D.Ž.A.Hobsons, V.I.Ļeņins); b) neatkarības teorija (P.Prebisčs, A.G.Franks, F.Kordozo, E.Faletto); c) pasaules sistēmas teorija (I.Valleršteins). Tālāk šīs teorijas P.Štopkas interpretācijā.

Imperiālisma teorijas piekritēji uzskata, ka imperiālisms ir kapitālisma attīstības pēdējā stadija, kurai raksturīga preču pārprodukcija un peļņas normas samazināšanās. **Imperiālisma stadijā ekspansija, iekarošana, kolonizācija, citu valstu ekonomiskā kontrole veido kapitālisma stratēģijas būtību.** Imperiālistiskās ekspansijas trīs galvenie ekonomiskie mērķi ir: 1) iegūt lētu darbaspēku, 2) iegūt lētas izejvielas, 3) iegūt jaunus noieta tirgus. **Imperiālistiskā ekspansija sasaista**

dažāda attīstības līmeņa valstis. Pasaule kļūst asimetriska: dažas augstāk attīstītās valstis jeb metropoles ekspluatē pārējās daudzskaitlīgās mazāk attīstītās vai vāji attīstītās valstis. Rezultātā izveidojas netaisnīga vienvirziena resursu un peļņas plūsma, palielinās plaisa starp bagātajām un nabadzīgajām valstīm (bagātās kļūst vēl bagātākas, bet nabadzīgās vēl nabadzīgākas). Tikai ekspluatēto vispasaules revolūcija var likvidēt šo aplamo un netaisno kārtību [75].

Atkarības teorija. Nedaudz savādākas idejas radās XX gs. vidū, kad veidojās attiecības starp tā saucamajām pirmās un trešās pasaules valstīm. Pēc otrā pasaules kara, sevišķi 60. gados, daudzas kolonijas bija ieguvušas valstisko neatkarību, bet saglabājas to ekonomiskā atkarība no bijušajām metropolēm un citām augsti attīstītajām valstīm. **Atkarības teorijas pamatpieņēmums: trešās pasaules valstu atpalcību nosaka ne tikai iekšēji cēloņi, bet arī ārējas ietekmes. Pasaules ekonomikā var izšķirt dominējošo centru, ko veido attīstītās industriālās valstis, un perifēriju, kuru galvenokārt veido vāji attīstītās agrārās valstis, kas ir atkarīgas no centra.**

Atkarības teorijai ir divi paveidi: pesimistiskais un nedaudz cerīgākais (optimistiskākais). Pēc pesimistiskā varianta, trešās pasaules milzīgo atpalcību nosaka: 1) tas apstākļi, ka starp kapitālistiskajām metropolēm un atkarīgajiem satelītiem ir izveidojušās nevienlīdzīgas attiecības. Ražošanā tiek izmantoti vietējie darbaspēka un dabas resursi, bet lielāko daļu virsprodukta (peļņas) piesavinās ārzemju kapitāls, t.i., šis virsprodukts aizplūst no valstīm – satelītiem uz metropolēm; 2) atkarīgās valsts elite (lielie uzņēmēji, menedžeri, augstas klases speciālisti, politiķi), savtīgu interešu mudināta, izved savu naudu un meklē iespēju to ieguldīt aiz savas valsts robežām. Citiem vārdiem, vietējā elite pāriet ārvalstu kapitāla kalpībā un bez ierunām izpilda visas tā prasības. Perifērijas valstīs veidojas atkarības važas, jo vietējā elite, iekļaudamās ārējās ekspluatācijas mehānismā un saņemdamā daļu peļņas, nemaz negrib, ka tās valsts iegūst ekonomisku neatkarību. Vienīgais sociālais spēks, kas potenciāli spējīgs saraut šīs atkarības važas ir zemākās šķiras, kuras nepiedalās peļņas sadalē, bet iznes visu ekspluatācijas smagumu. Taču zemāko šķiru iespējas kaut ko mainīt ir ļoti niecīgas, jo pretim stāv varenās un vienotās metropoles un tām paklausīgā vietējā elite.

Atkarības teorijas optimistiskā varianta piekritēji uzskata, ka galvenā problēma ir tā, ka atpalikušajās valstīs nav ne savas patstāvīgas tehnoloģijas, ne attīstītas svarīgāko preču ražošanas. Tāpēc, lai izdzīvotu, jāiekļaujas starptautiskajā kapitālisma sistēmā. Pat atkarības apstākļos veidojas tā saucamais „bumeranga efekts”- ārvalstu investīciju pieplūduma rezultātā atpalcības un tradicionālisma „jūrā” veidojas mūsdienīgu uzņēmumu un augstu tehnoloģiju „saliņas”, kurās veidojas augsti kvalificētu strādnieku slānis; zināšanas un pieredzi iegūst vietējie menedžeri, paveras iespējas veidot savus, iekšzemes kapitāla subsidētus uzņēmumus utt.. Pakāpeniski veidojas vietējā vidusšķira, uzkrājas vietējais kapitāls. Ar laiku šīs izmaiņas var radīt kvalitatīvu lēcieni – ekonomisku izrāvienu, kas likvidētu vai vismaz mazinātu ekonomisko atkarību. Tādējādi globālā mijiedarbība ekonomikas sfērā kalpo atkarības un atpalcības pārvarēšanai. Pēc P.Štompkas domām, jaunās industriālās valstis (Brazīlija, Meksika, Čīle, Taivāna, Dienvidkoreja, Singapūra) un liela daļa bijušo sociālisma valstu demonstrē tieši šādu attīstības scenāriju [75].

Pasaules sistēmas (atkarības) teorijas pamatlicējs ir Imanuels Valleršteins un tā ir populāra Rietumu pasaulē. **Šīs teorijas pamatā ir ideja par to, ka vēsturiski sabiedrību jaunās formas rodas relatīvi kompakti, veidojot centrus, no kuriem šīs formas izplatās, sasniedzot tālākus reģionus. Laika gaitā centri saglabā savu noteicošo un virzošo lomu attiecībā pret**

perifērijām. Runājot par cilvēces vēsturi, I.Valleršteins izšķir trīs galvenās stadijas. Pirmā ir „minisistēmu” stadija, kurai raksturīgas relatīvi nelielas, ekonomiski pašpietiekamas vienības ar stingru iekšēju darba dalīšanu un vienotu kultūru. Tās dominē laikmetā, kad noteicošās ir vākšana un medības, un saglabājas līdz agrāro sabiedrību laikmetam. Tad nāk kārtā „pasaules impērijām”, kuras sevī apvieno daudzas agrīnās minisistēmas. Šo impēriju pamatā ir ekonomika, kas orientēta uz zemkopību. Tās koordināciju nodrošina stipra militāra un politiska pārvalde, nežēlīga administratīvā, nodokļu un karaklausības sistēma. Šai stadijai raksturīgi nepārtraukti kari, svešu teritoriju sagrābšana un iekļaušana impērijas sastāvā. Impēriju dzīvotspēju grauj nepārtraukti augošais birokrātijas aparāts un nespēja efektīvi realizēt administratīvās funkcijas milzīgajās teritorijās. Trešā stadija - „pasaules ekonomikas” jeb „pasaules sistēmas” laikmets sākas līdz ar kapitālismu. Valsts kā regulējošs un kontrolējošs spēks tad atdod vietu tirgum un brīvai konkurencei. Vienīgā valsts ziņā atstātā funkcija ir nodrošināt un saglabāt labvēlīgus apstākļus ekonomiskām aktivitātēm, saglabāt brīvās uzņēmējdarbības struktūras un brīvas tirdzniecības iespējas [68], [75].

Kapitālisms paver sabiedrībai milzīgas izaugsmes iespējas. Iekšējā dinamika un spēja nodrošināt preču pārpilnību to padara ļoti pievilcīgu plašām iedzīvotāju masām. Savas pozīcijas kapitālisms stiprina arī tādējādi, ka pakļauj sev politisko varu un militārās struktūras. Moderno tehnoloģiju ieviešana un to izplatīšanās spēcīgi sekmē un paātrina pasaules valstu hierarhizāciju. Izdalās trīs līmeņu valstis: centrālās, perifērās un vidēja tipa – pusperifērās. Kapitālisms radās Rietumeiropas vadošajās valstīs (tās veido centru). Laika gaitā tas sasniedz pusperifērijas un perifērijas. Arī tās tiek „iejūgtas” pasaules kapitālisma sistēmā, bet tikai kā „piejūga”, t.i., līdzāsstāvošas valstis, kas nenosaka virzību uz priekšu. Arvien samazinās to valstu skaits, kas nav iekļāvušās pasaules kapitālisma sistēmas orbītā. Par šīs tendences noturīgumu liecina pārmaiņas bijušajās sociālisma valstīs, kur sabrūkot administratīvai komandekonomikai, veidojas kapitālisma pamats – brīvā tirgus ekonomika [68].

Pasaules vienotas ekonomiskās sistēmas veidošanās visai vienprātīgi tiek traktēta kā globalizācijas pozitīva iezīme, bet daudz **pretrunīgāk tiek interpretēti kultūras sfērā notiekošie procesi.** Vienkāršojot var izdalīt **divus viedokļus: pirmais** atspoguļo kritiski noraidošu attieksmi pret kultūras sfērā notiekošajiem procesiem. Tiek uzsvērts, ka pieaugošā kultūras vesternizācija (pat amerikanizācija), komercializācija, masu kultūras izplatīšanās liecina par agrāk nepieredzētu „kultūras sinhronizāciju”, katastrofālu „kultūras daudzveidības samazināšanos”, par „jauna barbarisma”, nekulturālības rašanos.

Otra viedokļa piekritēji apgalvo, ka sasniegt attīstītāko mūsdienu valstu dzīves līmeni var tikai sekojot Rietumu attīstības modelim, pieņemot Rietumu kultūras pamatvērtības un standartus. Raksturīgi, ka šā viedokļa adepti bez pienācīga pamatojuma, it kā pašsaprotami, pieņem Rietumu kultūru par mūsdienu civilizācijas simbolu un sociālās emancipācijas priekšnoteikumu. Šo viedokli atbalsta daudzi jaunattīstības valstu politiskās un ekonomiskās elites pārstāvji. Pēdējā laikā tas ir populārs arī Centrālās un Austrumeiropas valdošo aprindu vidū, kur tas iegūst Rietumu fetišizācijas formu.

Skatot kultūras globalizācijas problēmas, P.Štompka piemin Ulfa Hannerza „**globālās ekumenes” teoriju** [gr. oikumenē apdzīvota zemeslodes daļa]. U.Hannerzam „kultūras ekumene” ir reģions, kurā notiek nepārtraukta kultūru mijiedarbība – vienas kultūras fenomenu „tulkošana”, pārņemšana citas kultūras valodā. Vēsturē

vērojama pakāpeniska ekumenes paplašināšanās, kas mūsdienās sasniedz globālus apmērus. Tradicionālās kultūras veidojas sabiedrībās, kas pastāv noteiktās robežās; tās ir piesaistītas šai telpai un laikam un atjauno sevi tiešos tās nesēju kontaktos. Mūsdienu kultūras pārvar jebkādu laika un telpas ietvarus un, pateicoties mūsdienu tehnoloģijām telekomunikāciju un transporta jomā, veido globālo kultūras ekumenu.

Kultūras plūsmas globālās ekumenes robežās nav simetriskas un visos virzienos vienādas. Lielākā daļa no tām ir vienvirziena procesi, kuros skaidri saskatāms, kas veido kultūras paraugus, un perifērija, kas tos uztver. Pretējā virzienā – no perifērijas uz centru, kultūras fenomenu plūsma ir ļoti niecīga un ierobežota.

Pēc U.Hannerza domām, centra – perifērijas tipa asimetriskā struktūra nav vienota sistēma, kas aptvertu visus kultūras slāņus (dimensijas) un visus reģionus. Tā ir daudzskaitlīgs konglomerāts ar dažādiem specializētiem un reģionāliem centriem, kuri laika gaitā mainās un pārvirzās. Pašlaik par tādiem specializētiem centriem uzskatāmas: ASV (zinātnes, jaunākās tehnoloģijas un masu kultūras jomā); Francija (apģērbu modes un delikatešu jomā); Japāna (korporatīvās kultūras jomā). Par reģionāliem centriem izveidojušies: Meksika – Latīņamerikā, Ēģipte – arābu pasaulē, Vatikāns – katoliskajā, bet Meka – islāma pasaulē [75].

Izmantojot lekcijā apskatītās teorijas, mēģiniet izanalizēt procesus, kas notiek Latvijā un ar Latviju.

3.Sabiedrību modeļi.

Modelēšana ir objekta pētīšana ar modeļu palīdzību. Modelis (lat.modulus mērs, paraugs) ir katra reāla vai iedomāta palīgsistēma, kas līdzīga kādam neizzinātam objektam un tiek izmantota oriģināla (neizzinātā objekta) pētīšanai. Ar modeļi kā vienkāršāku sistēmu aizstāj oriģinālu, saglabājot tā būtiskās iezīmes, īpašības un likumsakarības. Modelēšanas loģiskais pamats ir secinājums pēc analogijas, kurš dod nevis absolūti drošas, bet gan varbūtējas zināšanas. Modelim, saglabājot atbilstību (adekvātumu) oriģinālam, vienlaicīgi ir jābūt vienkāršākam, izziņai pieejamākam u noderīgākam nekā oriģinālam. Konkrēta modeļa izvēle ir atkarīga gan no oriģināla specifikas, gan tā, kādas zināšanas (piem., par struktūru, par izmaiņām, par attiecībām un savstarpējām sakarībām utt.) grib iegūt par oriģinālu. Atkarībā no pētījuma mērķa un noteikumiem, kā arī modeļa veida parasti izšķir: fizikālo, matemātisko un kibernetisko modelēšanu. Fizikāls modelis no oriģināla atšķiras tikai pēc izmēriem (piem., lidaparāta vai auto modelis aerodinamiskiem pētījumiem). Matemātiskais modelis ir matemātisko sakarību sistēma, kas formalizētā veidā apraksta oriģināla funkcionēšanu. Kibernetiskais modelis atspoguļo objektu un sistēmu funkcionēšanu citā fizikālā sistēmā ar analogiskām likumsakarībām. Ar modeļa palīdzību oriģinālu var izpētīt tā materiāla (substrāta), uzbūves (struktūras) un izturēšanās (funkcionēšanas) aspektā.

Par savdabīgiem modeļiem var uzskatīt arī cilvēku radītās dažādu zinātņu teorijas. Šādā aspektā skatoties, visas iepriekšējās lekcijās apskatītās teorijas ir vienas un tā pašas realitātes – cilvēku sabiedrības dažādi (to veidotāju subjektīvajā redzējumā sakņoti) modeļi. Racionalizētas, sava laika zinātnes atziņās sakņotās teorijas, cenšas fiksēt sabiedrībā pastāvošos spēkus, struktūras, parādības. Tiek atlasītas noteiktas pazīmes, īpašības, konstatētas tendences un no visa tā izveidota vairāk vai mazāk saskaņota, loģiski nepretrunīga konstrukcija (shēma, koncepcija, teorija). Kā atzīmē D.Bells, katram zinātniekam ir tiesības skatīties uz sabiedrību caur savu „konceptuālo prizmu”, „uzklāt” realitātei savu „konceptuālo shēmu”. Pie tam spēkā ir tā saucamais „ass princips”, t.i., katrai shēmai (teorijai) ir sava „ass”, ap kuru izkārtojas pētījuma loģika. „Ass” nosaka pētījuma specifiku, pieejas savdabību problēmām. Var būt dažādas „asis”: vēsturiskā, politiskā, ekonomiskā, tehnoloģiskā u.c. Tās nevar būt patiesas vai aplamas, bet tikai derīgas vai nederīgas sabiedrības izpratnei.

3.1. Utopijas.

Cilvēki vienmēr ir tiekušies pēc labākas dzīves, sapņojuši par laimīgu nākotni, centušies paredzēt sabiedrības attīstības perspektīvas. Ja šajos meklējumos cilvēku doma atraujas no īstenības, noraida to kā nepilnīgu un pilnveidošanas necienīgu un īstenības pētīšanas vietā ļaujas fantāzijām, tad rodas

utopijas. (T.Mors „Par labāko valsts iekārtojumu un jaunu salu Utopija”, T.Kampanella „Saules pilsēta”, Fr.Bēkons „Jaunā Atlantīda”).

Utopija [gr. *ū* ne, nē + *topos* vieta (t.i., vieta, kuras nav); vai arī gr. *eu* labi + *topos* vieta (t.i., labklājības zeme)] – **zinātniski nepamatots ideālas sabiedrības iztēlojums**. Ikdienā vārdu „utopija” lieto, runājot par nepiepildāmu sapni, projektu, kuru nav iespējams realizēt. Par utopistu sauc galīgi nepraktisku, īstenību ignorējošu, cilvēku.

Literatūrā sastopami atšķirīgi viedokļi par to, kas ir utopija. Utopija tiek traktēta kā:

- priekšlaicīga patiesība (A.Lamartīns);
- tiekšanās uz labāku nākotni (A.Franss);
- sabiedrisko attiecību ideāls (A.Sventohovskis);
- intelektuālas spekulācijas produkts, kas atrauts no masu kustības un revolucionārās pieredzes (Z.Sorels);
- sabiedriskie ideāli, pēc kuriem nākotnē tieksies lielas masu kustības (K.Manheims);
- domās veikts eksperiments, lai noskaidrotu kādas hipotēzes visas iespējamās sekas (E.Mahs);
- šokējošs spogulis labi pazīstamai realitātei (E.Blohs); u.c. varianti [74].

Utopiju var uzskatīt par savdabīgu sabiedrības modelēšanas veidu. Utopijas uzplaukst laikā, kad cenšas noteikt nojaušamo sociālo un tikumisko satricinājumu galvenos virzienus. Parasti tas notiek vēsturiskās situācijās, kad grūst vecā kārtība, bet jaunā vēl nav izveidojusies; t.i., laikā, kad pastāvošā kārtība tiek pretstatīta kaut kādam ideālam, kurš pēc tā piekritēju domām, spēj atjaunot un uzlabot izjaukto līdzsvaru sabiedrībā. Utopijas rodas cilvēkam vai sabiedrības grupai saasināti izjūtot pastāvošo attiecību nedabiskumu un nepieciešamību apzināti izvēlēties citādu dzīvesveidu. Utopisti nāk no to cilvēku vidus, kuri noraida iespēju dzīvot pa vecam.

Utopijā attēlota detalizēti izdomāta, laikā un telpā lokalizēta, tāda sabiedrība, ko pamato alternatīva sociāli vēsturiska hipotēze un kas autora izpratnē ir labāk organizēta nekā tā, kurā viņš dzīvo.

Šādā skatījumā par utopiju nevar atzīt:

- fantastiskus īsstāstus, ja tajos nav dots sistēmisks sabiedrības vai tās nākotnes apraksts;
- romānus par dažādiem notikumiem nākotnes sabiedrībā, ja nav aprakstīta tās uzbūve un funkcionēšana;
- aprakstus, kuros sabiedrības zemes dzīvei līdzīga dzīve atspoguļota kosmosā, pazemē vai zem ūdens;
- sacerējumus par izdomātiem kariem, nākotnes tehnoloģijām utt., ja detalizēti nav parādīta sabiedrības sociālā uzbūve un funkcionēšana;
- pseidofeministiskus, psihopātiskus un pornofantastiskus sacerējumus [74].

Utopiju pamatā ir noteikta veida domāšana, savdabīga attieksme pret pasauli, īstenības un ideāla krasa pretstatīšana. Utopists nepieņem pasauli tādu, kāda tā pastāv. Viņš nesamierinās ar pastāvošo kārtību un esošajām iespējām.

Viņš sapņo, fantazē, projektē – domās pārbauda to, ko vēl nevar pārbaudīt dzīvē. Utopists vienmēr ir orientēts uz ideālu, uz absolūtu pilnību (kā nu katrs to izprot). Tiesa, ne katrs sapnis par pilnību ir utopija. Tas ir tikai tāds sapnis, tāda fantāzija, kas balstās uz pārliecības, ka ideālu (pilnību) var sasniegt un šajā sakarībā izstrādā izvērstu sistēmu, doktrīnu par šo sapni. Utopijai ir raksturīga pabeigtība – viss ir sasniegts – sapnis piepildīts, ideāls īstenots, laime iegūta, atliek tikai eksistēt.

Utopists ir maksimālists. Viņš netic pārkārtojumiem, pakāpeniskām izmaiņām. Viņš negrib kaut ko mainīt esošajā stāvoklī, negrib uzlabot esošo kārtību, bet tās vietā izvirza pilnīgi citu sabiedrības modeli. Sava radikālisma dēļ utopists ir tuvāks revolucionāram nekā reformatoram. Utopisti ne vienmēr zina, ko vajag darīt, lai sasniegtu iecerēto ideālu. Tāpēc daudzās utopijas nav atrodamas izvērstas un pamatotas darbības programmas. Taču pati utopija var kļūt par darbības stimulu. Pēc K.Manheima domām, par utopiju atzīstama tikai tāda transcendentā orientācija, kas, pārejot darbībā, daļēji vai pilnīgi uzspridzina pastāvošo lietu kārtību.

Neskatoties uz satura atšķirībām, utopijām ir kopīgas iezīmes, kuras pēc Č. Valša (Ch.Walsh) domām ir ietvertas sekojošās atziņās:

- cilvēks pēc savas dabas ir labs, bet viņa trūkumu cēloņi atrodami ne tik daudz cilvēka nemainīgajā dabā, cik nelabvēlīgajos dzīves apstākļos;
- cilvēks ir ļoti plastisks, mainīgajos apstākļos pats viegli mainās;
- nepastāv neatrisināma pretruna starp to, kas ir labs indivīdam un labs sabiedrībai;
- cilvēks ir saprātīga būtne, kura spējīga kļūt vēl saprātīgāka, un tāpēc iespējams novērst sabiedrības dzīves absurdus un noteikt racionālu kārtību;
- nākotne veidojas no tagadnē pastāvošajām ierobežota skaita iespējamībām, kuras var paredzēt;
- jācenšas dot cilvēkam laimi zemes dzīvē;
- laimes nekad nevar būt par daudz;
- var atrast taisnīgus valdniekus vai iemācīt būt taisnīgiem tiem, kas izraudzīti valdīšanai;
- utopija neapdraud cilvēku brīvību, jo „patiesa brīvība” sasniedzama tieši utopijā [74].

Katra utopija ir sava laikmeta un kultūras produkts. Dažādi laikmeti un kultūras rada sev raksturīgas utopijas. Taču neskatoties uz laikmeta, kultūras un reģionālām atšķirībām, utopiskajā domāšanā vērojams zināms motīvu noturīgums. Šajā aspektā utopijas iedala:

- mierīgas laimes utopijas, kurām raksturīgi laimīgas dzīves meklējumi bez krasām pārmaiņām un pārsteigumiem. Tās stāsta par tādas sabiedrības modeļa atrašanu, kas nodrošina pilnīgu laimi visiem un uz visiem laikiem.

- Dinamiskās labākas nākotnes utopijas, kas nedod gatavu laimes formulu, bet norāda virzienu, kādā ejot tā sasniedzama, t.i., parāda, kādā veidā cilvēce varēs dzīvot arvien labāk, izmantojot jaunas iespējas.

- Utopijas, kuras nestāsta par dzīves apstākļiem, bet runā gan par cilvēku – kādam viņam vajag būt un kāds viņš var kļūt. Šeit uzmanība tiek pievērsta nevis sabiedrības, bet cilvēkā domāšanas, pasaules uztveres un izpratnes, t.i., viņa psihi pārveidošanai [74].

Utopiju pētnieks, poļu zinātnieks J.Šackis izmanto vairākus atšķirīgus utopiju grupēšanas paņēmienus. Vienā gadījumā viņš utopijas iesaka iedalīt divās lielās grupās: heroiskās un eskeipiskās. Heroiskās [gr.*herōikos* tāds, kurā izpaužas varonība] utopijās sapņi un vīzijas savijas ar darbības programmu un aicinājumu uz darbību. Tā var svārstīties no revolūcijas līdz bēgšanai no apkārtējās dzīves. Būtiskais – utopija skar, pārņem visu cilvēku ne tikai viņa iztēli. Eskeipiskās [angl.*escape* bēgt, glābties] ir visas tās utopijas, kurās nav aicinājums uz cīņu par ideālu. Šādas utopijas var asi, ar lielu patosu kritizēt pastāvošo kārtību, bet neaicina to mainīt un iznīcināt [74].

Citā variantā J.Šackis piedāvā citu utopiju grupēšanas variantu:

- vietas utopijas, kas stāsta par kādu vietu, kur dzīvo laimīgi cilvēki. Dažreiz šī vieta ir tīras fantāzijas auglis (sala, planēta, pazeme utt.), citreiz tā var būt reāli eksistējošu vai pagātnē pastāvējušu sabiedrību idealizācija.

- Laika utopijas, kas stāsta par pagājušiem vai turpmākiem laikiem; par notikumiem, kas bijuši vai būs. Piemēram, „zelta laikmets”, „vecie labie laiki”, dažādi „pasaules gala” varianti utt..

- Ārpuslaika utopijas, kuru ideāls atrodas ārpus Zemes laika un vietas un saistās ar „mūžīgām” vērtībām – Dievu, Dabu, prātu u.c..

- „Ordeņa” utopijas, kuras necer, ka iespējams pārveidot visu sabiedrību, tāpēc tiek izveidotas slēgtas, no apkārtējās sabiedrības izolētas „glābšanas salīņas”, kurās cilvēki cenšas saglabāt uzticību izvēlētam ideālam. Tāds ideāls var būt no pasaules norobežots klosteris, ordeņa brālība, sektantu kolonija t.tml.. Galvenā nav telpiskā, bet gan garīgā norobežotība.

- Politiskās utopijas, kas izvirza politiskus mērķus un cenšas pārveidot visu sabiedrību (pat pasauli!) līdz pašiem pamatiem [74].

Utopiju daudzveidību parāda arī citi literatūrā sastopami grupēšanas veidi, piemēram, šādā sakārtojumā:

- pēc sociālo interešu grupām (vergturu, dzimtzemnieku, birokrātijas, tehnokrātijas utt.);

- pēc problemātikas (par īpašumu, varu, zinātnes un tehnikas sasniegumiem, tikumības problēmām, brīvību, sociālo vienlīdzību utt.);

- pēc laikmeta, kurā tās radušās (antīkās, viduslaiku, renesanses utt.).

Pastāv arī utopijas pretmets – antiutopijas, kuras dažreiz sauc arī par negatīvajām utopijām. Antiutopija ir pozitīvās utopijas karikatūra – sacerējums, kura mērķis ir izsmiet paša ideāla (absolūtas pilnības) ideju, izsmiet utopiju kā

tādu. Antiutopija parasti rāda absurdu situāciju, kāda rodas, ja konsekventi – līdz loģiskajām sekām ļauj attīstīties kādai izdomātai vai sabiedrības dzīvī reāli pastāvošai parādībai, tendencei. Dažreiz tiek izvērsta regresa ideja – pāreja no sarežģītākām, augstāk attīstītām sociālās dzīves formām uz vienkāršākām un primitīvākām.

Mūsdienu utopijas visai ievērojami atšķiras no klasiskajām utopijām. Tās, lielākoties, vairs nerunā par sabiedrības ideālu un neveido sabiedrības pilnības modeļus, bet rāda vai nu tagadnes alternatīvu (kas var būt tāla no ideāla), vai arī dažādu projektu realizācijas sekas. Daudzi utopisti vairs netic makrosociāliem risinājumiem – iespējai pārveidot sabiedrību politiskiem līdzekļiem, padarīt to sociāli taisnīgāku un tikumiskāku, bet savas cerības saista ar sabiedrības dzīvesdarbības procesu vadīšanu, pārvaldīšanu un regulēšanu atbilstoši zinātniski tehniskās revolūcijas principiem. Viņu sapnis – tādu tehnokrātisku kārtību, kurā tehnika un tehnoloģijas nepieļautu cilvēciskas kļūdas. Šajā sakarībā interesanta ir L.Sergenta konstatācija: klasiskajās utopijās primārais bija tikumiskais ideāls, bet sociālā organizācija sekundāra, turpretī mūsdienu utopijās primāra ir racionāla civilizācijas organizācija, bet viss pārējais – tikumība, sociālais taisnīgums, brīvība utt., ir pakārtots vai atvasināts [60].

Cits mūsdienu utopiju atzars ir cilvēka pašrealizācijas utopijas, kuru mērķis ir atbrīvot cilvēku apziņu, likvidēt visus ierobežojošos principus un konvencionālo jeb kultūras normu žņaugus. Tās sludina brīvības triumfu, dabiskumu, atklātumu, aicina būt tādiem, kādi mēs patiesībā esam savā būtībā. Šīs utopijas sola izvest cilvēku (un cilvēci) ārpus sliktās, personību apspiedošās, represīvās sabiedrības. Piedāvātie ceļi var būt dažādi: misticisms, narkotikas, gēnu tehnoloģijas, saplūšana ar dabu, Erosa atbrīvošana utt.. XXI gadsimtā utopija nav atmirstoša parādība – rodas arvien jauni sapņi un fantāzijas.

3.2. Vēsturisko un lokālo sabiedrību modeļi .

Modeļos sabiedrību var atveidot, izceļot kādu no divām dimensijām: laika vai telpisko. Pirmajā gadījumā sabiedrības tiek izvietotas uz laika skalas – veidoti dažādi sabiedrības vēsturiskās attīstības shēmas (modeļi). Otrajā variantā - mēģināts apjaust, cik dažādas sabiedrības pastāv līdzās - vienā laikā, bet dažādos pasaules reģionos.

Mēģinot apjēgt lielās izmaiņas, kādas Eiropā bija vērojamas kapitālisma sabiedrības veidošanās laikā, tika radīti dažādi hipotētiski sabiedrības modeļi. Tiem vajadzēja atspoguļot sabiedrības attīstības gaitu, fiksēt sasniegtos stāvokļus un parādīt pēdējās stadijas būtiskās atšķirības no visiem iepriekšējiem stāvokļiem. Dažādu sabiedrības modeļu veidošana balstījās uz pieņēmumu, ka vēstures procesam ir vienota loģika, iekšēja jēga, regularitāte un virzība. Jāuzsver, ka tie bija tikai analītiskos nolūkos veidoti sabiedrības modeļi, nevis reālas vēsturiskas sabiedrības. **Sabiedrības vēsturiskie modeļi** ir dažādi. Vienu modeļu kopu veido tā saucamie **dihotomiskie** [gr.*dicha* divās daļās + *tomē* griešana - veselā sadalīšana divās daļās] **modeļi**.

H.Spensers viens no pirmajiem iezīmēja sabiedrības attīstības polāros, t.i., sākuma un beigu punktus – **militāro** un **industriālo** sabiedrību.

Iezīmes	Militārā sabiedrība	Industriālā sabiedrība
Dominējošā orientācija	Teritoriju aizsardzība un iekarošana	Mierīga preču (pakalpojumu) ražošana un apmaiņa
Integrējošais (apvienojošais) princips	Spriegums, bargas sankcijas	Brīva kooperācija, vienošanās
Attiecības starp indivīdiem un valstīm	Valsts dominēšana, brīvību ierobežošana	Valsts apkalpo indivīdu vajadzības
Attiecības starp valsti un citām organizācijām	Valsts monopols un dominēšana	Nevalstisko organizāciju autonomija
Politiskā struktūra	Centralizācija, autokrātija	Decentralizācija, demokrātija
Stratifikācija	Priekšrakstīts (noteikts) statuss, zema mobilitāte; Σ - slēgta sabiedrība	Sasniegtais statuss, augsta mobilitāte, atklāta sabiedrība
Ekonomiskā aktivitāte	Autarķija, protekcionisms, pašpietiekamība	Savstarpēja ekonomiska atkarība, brīva tirdzniecība
Dominējošās vērtības	Droširdība, disciplīna, pakļaušanās, lojalitāte, patriotisms	Iniciatīva, atjautība, izgudrošanas spējas, neatkarība, auglīgums (efektivitāte)

[75]

E.Dirkems savai dihotomiskajai tipoloģijai par pamatu ņēma sociālo saišu dažādo kvalitāti: „**mehāniskās solidaritātes**” pamatā ir asinsradniecība, indivīdu un viņu funkciju līdzība un vāja attīstība; „**organiskās solidaritātes**” pamatā ir savstarpēja kooperācija, lomu un darbības veidu daudzveidība.

Sabiedrības iezīmes	Mehāniskā solidaritāte	Organiskā solidaritāte
Aktivitātes raksturs. Galvenās sociālās saites	Vienveidīga morāle un reliģiskā apziņa	Ļoti diferencēta. Savstarpēja papildināšana, savstarpēja atkarība
Indivīda stāvoklis	Kolektīvisms, koncentrēšanās uz grupu, kopību	Individuālisms, koncentrēšanās uz indivīda autonomiju
Ekonomiskā struktūra	Izolētas autarķiskas, pašpietiekošas struktūras	Darba dalīšana, grupu savstarpēja atkarība, apmaiņa
Sociālā kontrole	Represīvās tiesības, kriminālsodi (kriminālkodekss)	Aizsargājošas (restitutīvas) tiesības, aizsargājoši kontrakti (civilkodekss)

[75].

Dihotomisku tipoloģiju izvirzīja arī Ferdinands Tennīss, norādot, ka jānošķir „**kopiena**” (Gemeinschaft), kurā valda stipras, intīmas, personiskas sabiedriskās saites, un „**kopsabiedrība**” (Gesellschaft) ar tai raksturīgiem

bezpersoniskiem, pastarpinātiem un tīri instrumentāliem kontaktiem. „Kopsabiedrībā” cilvēku attiecības nosaka aprēķins.

Sabiedrības iezīmes	Kopiena (Gemeinschaft)	Kopsabiedrība (Gesellschaft)
Sociālās attiecības	Radniecības	Ekonomiskās apmaiņas
Tipiskie institūti	Ģimene	Valsts un ekonomika
Indivīda tēls	„Es” tēls	Personība, pilsonis
Bagātības formas	Zeme	Nauda
Likumdošanas tips	Ģimenes tiesības	Kontrakta tiesības
Apdzīvotības formas	Lauki, ciems	Pilsētas
Sociālā kontrole	Paražas, reliģija	Likums un sabiedriskā doma

[75].

Populārākie ir trīs stadiju modeļi. O.Konts, uzskatīdams, ka vēsturisko izmaiņu virzošais spēks ir zināšanu kvantitatīvs un kvalitatīvs pieaugums, cilvēces attīstībā atšķirā 3 stadijas: **teoloģisko, metafizisko un pozitīvo**. Pēc L.H.Morgana domām, sabiedrības attīstību virza izgudrojumi, atklājumi, tehnoloģiskie jaunievedumi, un saistībā ar tiem var izdalīt trīs sabiedrības modeļus (fāzes): **mežonību, barbarismu, civilizāciju**. (Šo shēmu no L.H.Morgana aizguva Fr.Engelss, bet vēlāk marksistiskajā literatūrā to izmantoja visai reti). K.Markss, balstīdamies uz savu pieņēmumu par katrai sabiedrībai raksturīgajām attiecībām starp ražošanas spēkiem un ražošanas attiecībām, izdalīja trīs sabiedrības attīstības stadijas – sabiedriski ekonomiskās formācijas: **neantagonisko – 1, antagonisko, neantagonistisko – 2**. F.Engelss un Marksa sekotāji šīs trīs stadijas sadalīja piecās, un šī shēma joprojām dominē mūsu skolu vēstures programmās: 1) pirmatnējā kopiena – primitīvais /nolīdzinošais/ komunisms (pirmā neantagonistiskā); 2) verdzības iekārta (pirmā antagonistiskā); 3) feodālisms (otrā antagonistiskā); 4) kapitālisms (trešā antagonistiskā); 5) komunisms (otrā neantagonistiskā).

20.gs. Vislielāko atzinību guva un visilgāk zinātniskajā aprītē noturējās tradicionālās un industriālās sabiedrības modeļi, kurus pagājušā gadsimta otrajā pusē papildināja postindustriālās sabiedrības modelis.

Tradicionālā (pirmsindustriālā) sabiedrība. Tradicionālā sabiedrība aptver ļoti plašu sociālo parādību un procesu diapazonu. Par tradicionālām tiek uzskatītas sabiedrības ar visai atšķirīgiem attīstības līmeņiem – sākot ar primitīvām sabiedrībām līdz pat kapitālisma sākuma posmam. Jēdziena „tradicionālā sabiedrība” konkrētais saturs atkarīgs no teorētiskā konteksta, kādā tiek lietots tradicionālās sabiedrības modelis.

Teorētiķu vidū nav vienprātības par laiku un kritērijiem, kas nodalītu tradicionālo sabiedrību no vēlākiem stāvokļiem. Pastāv dažādi viedokļi par laiku, līdz kuram dominēja tradicionālā sabiedrība. Vieni šo robežu saskata 16.gs., otri -17.-18.gs. , trešie – lielo revolūciju laiku. Ceturtnorāda, ka

tradicionālo sabiedrību robežas nevar stingri noteikt – tās laika ziņā ir izplūdušas. Relatīvu robežu var iezīmēt ar jaunas sociālās kārtības nostiprināšanos. Šādā skatījumā tradicionālā sabiedrība „tīrā veidā” vai ar vēlāku stadiju elementiem var pastāvēt un pastāv arī mūsdienās dažādos pasaules reģionos. Kā galvenie kritēriji, kas ļautu vēlākās sabiedrības nodalīt no tradicionālās sabiedrības, tiek minēti tehnoloģija, industrializācija, dažādu funkciju specializācija un diferenciacija. Piemēram, V.Rostovs par tradicionālu atzīst tādu sabiedrību, kura nav spējīga radīt un izvērst tehniskos jaunatklājumus, sabiedrību, kurā pastāv robežas produkcijas ražošanai un tās noietam. M.Levi tradicionālo sabiedrību saista ar maz- vai neattīstītu specializāciju un vāji diferencētām sabiedrības un ražošanas funkcijām [57], [59].

Apkopojot literatūrā sastopamos raksturojumus, var atzīmēt sekojošas tradicionālās sabiedrības pazīmes:

- līdžās pastāv kopienas un privātais īpašums;
- privātīpašums ir varas, sociālās struktūras un noslāņošanās pamats;
- tā ir agrāra sabiedrība, kura balstās uz naturālo saimniecību;
- tajā vāji attīstīta darba dalīšanas sistēma;
- vāja vai vispār nepastāv lauksaimniecības darba specializācija un profesionalizācija;
- vietējo ražošanas un patēriņa veidu prevalēšana – preces tiek ražotas savam patēriņam;
- tirgi ir ierobežoti un tiem galvenokārt ir vietēja nozīme;
- ekstensīva ražošanas attīstība;
- tautsaimniecības koordināciju nodrošina cietsirdīgas administratīvās sistēmas stipra un militarizēta vara;
- dominē spēks, akla paklausība varai;
- nesaudzīga nodokļu sistēma un karaklausība;
- pastāv pārmantojama kārtu hierarhija;
- dominē vietējās normas, vērtības, reliģijas, tradīcijas, ģimenes modeļi utt.;
- nepastāv visu pilsoņu līdztiesība un brīvība;
- nav vai vāji attīstīta demokrātija (tiešās demokrātijas elementi); u.c.

Lai sabiedrību uzskatītu par tradicionālu, nav jābūt spēkā visām minētajām iezīmēm [57], [59], [60].

Industriālā (rūpnieciskā, tehniskā) sabiedrība. Tā nomaina tradicionālo sabiedrību. Industriālās sabiedrības pamats ir zinātniski tehniskā revolūcija, kas izpaudās tehnisko jaunievedumu masveidīgā un visaptverošā izmantošanā ražošanā un pārvaldē, kas savukārt radikāli pārmainīja visas sabiedrības struktūras, sākot ar sociālās saskarsmes un uzvedības formām līdz pat racionalitātei domāšanā kopumā. Jauno sabiedrības modeli O.Konts un H.Spensers sauca par rūpniecisko sabiedrību un uzskatīja par sabiedrības augstāko tipu. Pēc viņu domām, to raksturo izvērstā darba dalīšana, rūpniecības intensīva attīstība un miermīlīgi ideāli. Aklu paklausību varai nomaina pārliecība, ka galvenais sabiedrības tikums ir indivīdu brīvība. Piespiedu kooperāciju nomaina indivīdu brīvprātīga sadarbība, hierarhisko statusu sistēmu – savstarpējo līgumu sistēma. Spēka vietā nāk simpātijas un likums. Valdības svarīgākā funkcija – pilsoņu audzināšana.

Dažādus industriālās sabiedrības aspektus pētījuši M. Vēbers, E. Dirckens, F. Tennīs, I. Šumpeters, T. Parsonss un daudzi citi. No viņu darbiem var izlobīt, ka industriāla ir sabiedrība, kurā:

- pastāv spilgti izteikta specializācija un profesionalizācija;
- noteicošā ir preču masveida ražošana neierobežotam tirgum;
- izvērstā visaptveroša mehanizācija un mašinizācija;
- austa iedzīvotāju mobilitāte un urbanizācija;
- notiek kvalitatīvas izmaiņas nacionālā patēriņa struktūrā;
- nostiprinās demokrātija;
- izveidojas plaši darba tirgi, kas dod iespēju nodalīt ražotāja un patērētāja lomas, darba vietas no ģimenes saimniecības;
- notiek lauksaimniecības darba profesionalizācija un ražīguma kāpināšana;
- atrisās spējas visu laiku pastāvīgi attīstīties, ātri pārkārtoties un pielāgoties mainīgajiem apstākļiem;
- tiek pārrauta mazo sociālkulturālo grupu noslēgtība un pašpietiekamība;
- rodas elite un marginālas [lat. *margo, marginis* mala, robeža] grupas, kas iniciē antiautarķiskus [gr. *anti* pret + gr. *autarkeia* neatkarība, iztikšana ar pašu līdzekļiem] procesus, piespiežot tradicionālo sabiedrību pārkārtoties racionāla tirgus prasībām;
- pastāv labvēlīgi motīvi (nacionālisms, protestantiskā ētika, uzņēmības gars, konkurence, peļņa, politisko darbinieku ambīcijas utt.) sociālekonomiskiem pārkārtojumiem; utt. [60].

Grāmatā „The Penguin Dictionary of Sociology” minētas sekojošas industriālās sabiedrības pazīmes:

- nacionālā vienotība tiek panākta ar valodas un kultūras palīdzību;
- ražošanas komercializācija un savam patēriņam orientētas ekonomikas izzušana;
- mašīnražošanas dominance, produkcijas ražošana rūpnīcās;
- lauksaimniecībā nodarbināto samazināšanās;
- sabiedrības urbanizācija;
- strauja analfabētisma samazināšanās;
- vēlēšanu tiesību piešķiršana iedzīvotājiem un politikas institucionalizēšanās ap masu partijām;
- zinātnes sasniegumu pielietošana visās dzīves sfērās, it sevišķi industriālajā ražošanā, un sociālās dzīves pakāpeniska racionalizācija [59].

Izvērstu industriālās sabiedrības analīzi pagājušā gadsimta sešdesmitajos gados veikuši franču zinātnieks Raimonds Arons un amerikāņu zinātnieks Volts Rostovs. Bieži viņi tiek minēti kā industriālās sabiedrības koncepcijas izveidotāji. Analizēdams un novērtēdams pēc otrā pasaules kara vērojamo lielo izaugsmi ražošanā un patēriņā, R. Arons ieteica to saukt par „jaunu rūpniecisko apvērsumu”. Kvalitatīvais pacēlums ir kolosālu pārmaiņu rezultāts, un tā virzošais spēks ir ražošanas automatizācija, būtiska darba ražīguma palielināšanās, milzīgs saražotās produkcijas apjoma pieaugums un „revolūcija ienākumos” [2]. V. Rostovs grāmatā „Ekonomiskās izaugsmes stadijas;

Nekomunistiskais manifests” (1960) iedala visu agrāko un mūsdienu sabiedrību attīstību piecās stadijās:

1) tradicionālās sabiedrības stadija;
2) pārejas sabiedrības stadija, kad tiek radīti uzplaukuma priekšnoteikumi (mainās cilvēku psiholoģija un Ņūtona idejas atraisa izgudrošanas garu, uzņēmību, gatavību riskēt utt.). Šī stadija aptver Rietumeiropā 18.gs. un 19.gs pirmo pusi, ASV 19.gs sākumu, jaunattīstības valstīs 20.gs.vidu.

3) Uzplaukuma jeb rūpnieciskās revolūcijas stadija, kad palielinās uzkrātais kapitāls, strauji attīstās vadošās rūpniecības nozares (Anglijā šī stadija aptver 18.gs beigas, ASV 19.gs vidu, Vācijā – 19.gs otro pusi, Krievijā – 19.gs. beigas un 20.gs pirmās desmitgades, Ķīnā, Indijā – 20.gs. vidu).

4) Brieduma stadija – būtiski palielinās nacionālais ienākums, strauji attīstās jaunas rūpniecības nozares (Anglijā ap 1850. gadu, ASV – ap 1900.gadu, Francijā, Vācijā – ap 1910.gadu, Japānā ap 1940.gadu, PSRS – ap 1950. gadu).

5) Augsta masu patēriņa laikmets, kura raksturīgākā iezīme – ilgstošas lietošanas preču (automobiļu, ledusskapju, televizoru u.c.) masveida patēriņš. Pirmās šo stadiju sasniedz ASV, nedaudz vēlāk – Rietumeiropas valstīs un Japāna.

Ar trešo stadiju sākas industriālā sabiedrība. Tās pēdējā posmā privātīpašums pārstāj būt galvenais varas un ekonomiskās attīstības stimuls un sociālās struktūras (sociālās noslāņošanās) noteicējs. Konflikti starp sabiedrības slāņiem vairs nav tik asi un risinās kopējā konsensa (vispārējas vienprātības) ietvaros. Tā kā ekonomika ir orientēta uz cenu pazemināšanu, nevis celšanu, tad merkantīlā (veikalnieciskā) ētika un orientācija uz tirgu kā brīvības instrumentu kļūst par anahronismu [50].

Džons Kenets Gelbreits (prezidentu Dž. Kenedija un L.Džonsona padomnieks) raksta par „jauno industriālo sabiedrību”. To, viņaprāt, raksturo sekojošas pazīmes:

- lielās korporācijas aptver ne tikai ražošanu, bet arī tirdzniecību, masu komunikācijas līdzekļus, izklaides industriju utt.;

- lielo korporāciju veidošanās palīdz pārvarēt individuālo interešu šaurību, dodot priekšroku grupu interesēm;

- mazinās konkurence, korporācijas atsakās no maksimālās peļņas cilvēku labā;

- mainās sabiedrības sociālā struktūra un varas mehānisms. Vara vairs nepieder atsevišķiem indivīdiem, bet grupām, kuras pārvalda informāciju, izstrādā un pieņem lēmumus (augstas klases inženieri, plānotāji, eksperti, kas strādā kā vienota grupa);

- vara no tehnokrātiem (tehnostuktūras) pāriet zinātnieku un pedagogu rokās, jo valdīšanai nepieciešamas speciālas zināšanas. Veicinot zinātnes un zināšanu attīstību, tehnostuktūra vienlaicīgi kļūst no tām atkarīga;

- korporācijas un valsts kļūst sabiedrotās – tās sadarbojas, viena otrai palīdz, lai sasniegtu augstus ekonomiskos rādītājus;

- tirgus ekonomikā palielinās plānošanas loma un līdz ar to valsts nozīme;

- realizējas konverģence – izzūd atšķirības starp dažādām valstīm un veidojas jauna industriālā sabiedrība globālā mērogā [46], [46].

Kā būs redzams nedaudz vēlāk, tad vairākas Dž. Gelbraita minētās „jaunās industriālās sabiedrības” pazīmes sakrīt ar postindustriālās sabiedrības iezīmēm.

Kā jau tika minēts, industriālā sabiedrība veidojās pateicoties straujai zinātniski tehnisko sasniegumu ieplūšanai visās sabiedrības dzīves jomās.

O.Toflers savā grāmatā „Nākotnes šoks” („Futureschock”) raksta par trīs vilņiem jeb revolūcijām, kas atspoguļo kardinālās izmaiņas sabiedrības dzīvē.

Pirmais vilnis ir lauksaimnieciskā revolūcija, **otrais** – rūpnieciskā, bet **trešais** – gaidāmais, tas, kas vēl tikai tuvojas, ir informatīvā revolūcija. Biežāk gan literatūrā tiek rakstīts nevis par vilņiem, bet gan par rūpnieciskajām revolūcijām, ar tām saprotot lūzuma punktus ne tikai tautsaimniecības, bet arī visas sabiedrības mērogā. **Pirmās rūpnieciskās revolūcijas** laikā manufaktūras nomainīja fabrikas un rūpnīcas, kurās izmantoja tvaika dzinējus, dažādus spēka pārnese mehānismus, mašīnas, utt. Tajā laikā sabiedrības dzīvē tika sagrautas tradicionālās kārtu privilēģijas, pasludinātas pilsoņu tiesības, tika likti pamati sabiedrības demokratizācijai. Zemēs, kur pirmā rūpnieciskā revolūcija notika vēlāk, liela nozīme bija iekšdedzes dzinēju, elektrības, gaisa transporta un citu tehnisko jaunievedumu ienākšanai sabiedrības dzīvē. **Otrā rūpnieciskā revolūcija**, kuru bieži sauc par modernizāciju, atšķiras no pirmās ar to, ka tā norit jaunattīstības valstīs, līdzās pastāvot nobriedušiem sociāli ekonomiskiem un kultūras paraugiem vecāko un attīstītāko industriālo valstu personā. Šajā modernizācijā (revolūcijā) liela nozīme ir ekonomiskai palīdzībai, modernās tehnoloģijas nodošanai, attīstīto valstu investīcijām utt. T. Parsonss vērš uzmanību uz „aizkavējušos modernizāciju”, kad atpalikušās valstis aizgūst un pārņem racionalizētus sociāli ekonomiskos modeļus no attīstītām valstīm bez pienācīgām izmaiņām savas valsts sociālajos institūtos, struktūrās, cilvēku sociālajās kvalitātēs. Rezultātā var veidoties „iracionāli industrializētas sabiedrības”, kuras patērē nesamērīgi daudz resursu, salīdzinot ar šo resursu sociālo atdevi.

Trešais vilnis jeb trešā revolūcija ir saistīta ar elektronikas, datortehnikas, informātikas un telekomunikāciju strauju ielaušanos visās dzīves jomās. Ar šīm izmaiņām saistītās problēmas un tā saucamā postindustriālā sabiedrība jau vairākus gadu desmitus ir zinātnisko diskusiju aktualitāte [61].

Postindustriālā sabiedrība. Ideju par sabiedrības attīstības trešo – postindustriālo stadiju 1962. gadā izteica Daniels Bells un detalizēti to izklāstīja savā darbā „The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting” (1973). Pēdējo 150 gadu laikā sabiedrības attīstības centrā ir rūpniecības uzņēmums. Industriālā sabiedrībā galvenās figūras ir uzņēmēji, biznesmeņi, rūpniecības vadītāji. Nākošajā piecdesmitgadē par sabiedrības galveno institūtu kļuva universitātes, un vadošā loma piederēs dažādu nozaru zinātniekiem, augstas klases speciālistiem – intelektuāļiem un inženiertehnikajiem darbiniekiem. Postindustriālajā sabiedrībā noteicošais būs nevis finansu, bet gan intelektuālais kapitāls. Universitātes kļuva par cilvēkresursu sadales centriem, jo tur gatavo zinātniekus un speciālistus. D.Bells raksta par gaidāmo meritokrātiju, t.i., varu atbilstoši nopelniem, kurus noteiks zināšanas, spējas intelekts. D.Bells min 5 postindustriālās sabiedrības pazīmes:

- notiek pāreja no preču ražošanas uz pakalpojumu industriju. Lielākā daļa strādājošo ir nodarbināti nevis ieguves un apstrādes rūpniecībā, bet apkalpes un zinātnes sfērā, kas aptver tirdzniecību, finanses, transportu, izklaidi un atpūtu,

veselības aizsardzību, zinātniskos pētījumus, jauno, tā saucamo, augsto tehnoloģiju izstrādi un ieviešanu, valsts pārvaldi utt..

- sabiedrībā noteicošo stāvokli ieņem augstas klases profesionāļi un tehniskie speciālisti; palielinās zinātnieku un inženieru īpatsvars sabiedrībā;
- vadošā loma pieder teorētiskajām zināšanām;
- attīstās jauna „intelektuālā tehnoloģija”, kurai sabiedrības dzīvē būs vēl lielāka loma nekā mašīntehnoloģijai.
- progresējoša tehnoloģijas pašattīstība [5].

Dažādu sabiedrības modeļu atšķirības D.Bells parāda tabulā:

Kritēriji	Sabiedrības modelis		
	Pirmsindustriālā (dabīgā jeb tradicionālā)	Industriālā (tehniskā)	Postindustriālā (sociālā)
Resursi	Zeme	Mašīnas	Zināšanas
Galvenie sociālie institūti	Ferma, plantācija	Privātās rūpnīcas un fabrikas	Universitātes, zinātniski-pētnieciskie institūti
Dominējošās figūras	Zemes īpašnieki, militārā elite	Biznesmeņi	Zinātnieki, inženieri, menedžeri
Varas līdzekļi	Tieša kontrole ar spēka palīdzību	Pastarpināta ietekme uz politiku	Tehnopolitisko spēku līdzsvars
Šķiriskais pamats	Īpašums, militārs spēks	Politisko organizāciju īpašums, tehniskā kvalifikācija	Tehniskā kvalifikācija. politiskā orientācija
Iegūšanas ceļš	Mantošana, militāri iekarojumi	Mantošana, patronāža zināšanas	Zināšanas, mobilizācija, kooptācija

[5]

80-tajos gados D.Bells arvien lielāku vērību veltīja informācijas lomas pieaugumam sabiedrībā. Ja 18.gs. beigās – 19.gs. sākumā bija „tvaikmašīnu revolūcija”, 19.gs. beigās – 20.gs. sākumā – „elektrības revolūcija”, 20.gs. vidū – „enerģētiskā un elektroniskā revolūcija”, tad pašlaik notiek „informācijas revolūcija”. Datortehnika izplatās ne tikai ražošanā un militārajās struktūrās, bet arī pārvaldē, apkalpes sfērā un garīgajā kultūrā. Dator- un telekomunikāciju tehnoloģiju sasniegumi izraisa būtiskas izmaiņas sociālajā sfērā un cilvēku psiholoģijā. Sazarotā informācijas tīklu sistēma dod iespēju iegūt katram cilvēkam jebkurā zemeslodes vietā visu viņam nepieciešamo informāciju.

Džons Naisbits, sekojot D.Bella paraugam, raksta par sekojošām postindustriālās sabiedrības iezīmēm:

- ekonomikā vērojama secīga galveno sektoru nomaiņa. Dominē apkalpes sfēra un zinātne;
- šķiriskajā struktūrā un sociālajā hierarhijā aug un lielu sociālu nozīmi iegūst apkalpojoša šķira, kurā sevišķi izceļas profesionālās un tehniskās grupas, kas nodarbinātas zinātnē, izpētes un ieviešanas projektos, „humanitāro pakalpojumu” sfērā, t.i., izglītībā, kultūrā, sociālajā apgādē, rekreācijā;

- „intelektuālo tehnoloģiju”, kuras tiek izmantotas informācijas apstrādē, nevis enerģijas un izejvielu ieguvē, strauja attīstība;

- sabiedrības dinamikā centrālā un galvenā loma ir pašuzturošai tehnoloģiskai izaugsmei;

- vērtību sistēmā un ikdienā visbiežāk apspriežamo tēmu lokā pirmajā vietā izvirzās zināšanas un to iegūšana [60].

Par postindustriālo sabiedrību rakstījuši arī citi filozofi un sociologi, dodot tai dažādus nosaukumus: pakalpojumu sabiedrība (R.Darendorfs), postnabadzības (H.Kāns, A.Vīners), zināšanu (P.Drukera), zinātniskā (R.Kraibihs), postmodernā (A.Etzioni), postcivilizācijas (R.Bouldings) [60].

Amerikāņu sociologs un valsts darbinieks Zbigņevs Bžezinskis grāmatā „Starp diviem gadsimtiem: Amerikas loma tehnotronajā ērā” (1970) min 10 pazīmes, kuras raksturo tehnotrono (postindustriālo) sabiedrību:

- ekonomikā rūpniecība atdod vietu pakalpojumiem. Automātika un kibernetika atbrīvo cilvēku no mašīnu apkalpošanas. Galvenais jaunievedumu avots – teorētiskās zināšanas;

- plašu iedzīvotāju slāņu dzīve kļūst garlaicīga un bezmērķīga;

- izglītība un pašizglītība ir nepieciešamas visā dzīves garumā;

- zināšanas, kompetence kļūst par varas instrumentiem – speciālisti ieņem privileģētu stāvokli;

- universitātes kļūst par intelektuālu triecienspēku, kas ielaužas sabiedrības dzīves pašā centrā;

- dominē pragmatiska pieeja problēmām; palielinās interese par cilvēcisko vērtību saglabāšanu; samazinās ideoloģijas kā cilvēku vienotājas loma;

- par aktuālu problēmu kļūst plašu iedzīvotāju slāņu līdzdalība lēmumu pieņemšanā; sievietes tiecas pēc pilnīgas līdztiesības;

- televīzija iesaista politiskajā dzīvē miljoniem cilvēku, kas agrāk bija pasīvi;

- ekonomiskā vara depersonificējas; izveidojas cieša sadarbība starp valdības orgāniem un privātstruktūrām;

- aug interese ne tikai par materiālo labklājību, bet arī par dzīves kvalitāti vispār [60].

80-to gadu beigās un 90-to gadu sākumā postindustriālās sabiedrības modelis daļēji zaudēja popularitāti, jo sabiedrības uzmanība pievērsās globalizācijas problēmām.

Lokālo sabiedrību modeļi.

Viens no lokālo sabiedrību modeļu veidiem rodas, ja **sabiedrības grupē pēc to attīstības līmeņiem, galveno uzmanību pievēršot ekonomiskai izaugsmei:**

- Pirmā pasaule;

- Otrā pasaule;

- Trešā pasaule.

Pirmā pasaule jeb Ziemeļi aptver valstis, kuras ir augsti industrializētas. Tajās ir augsta urbanizētība, labi izveidots komunikāciju tīkls, augsts iekšzemes kopprodukts uz vienu iedzīvotāju (vairāk nekā 2000 \$ gadā), zema dzimstība un mirstība, liels kopējais enerģijas patēriņš un liels to strādājošo īpatsvars, kuri nodarbināti ražošanas vai pakalpojumu industrijā. Pirmā pasaule aptver Kanādu, ASV, Rietumeiropu, Japānu, Austrāliju un Jaunzēlandi.

Otrā pasaule – industrializētās agrākās komunisma valstis, kurās industrija bija attīstīta nevienmērīgi – relatīvi augsts līmenis tika sasniegts ieguves, metalurģijas, mašīnbūves, militārajā u.c. tā saucamajās „smagās rūpniecības” nozarēs, bet patēriņa priekšmetu un pakalpojumu ražošanā šis līmenis bija zems. Šī disproporcija noteica komunisma valstu militāro varenību un iedzīvotāju relatīvi zemo dzīves un patēriņa līmeni.

Trešā pasaule jeb Dienvidi ir jaunattīstības valstis, kas mazāk attīstītas nekā Pirmā un Otrā pasaule. Trešās pasaules valstis ir visnabadzīgākās – kopprodukts uz vienu iedzīvotāju ir neliels, bet vidējie ienākumi – zemi. Parasti šajās valstīs ir mazs vidējais mūža ilgums, augsta dzimstība un mirstība, vājas veselības aprūpes iespējas, liela atkarība no lauksaimniecības un tādām precēm, kuru cena un noiets ir svārstīgi, vāja satiksme un sakari, zema rakstpratība, augsts bezdarba līmenis, liels valsts ārējais parāds. Jaunattīstības pasaule aptver lielāko daļu Āfrikas un vairākas Āzijas un Dienvidamerikas zemes. (Termins „Trešā pasaule” pirmo reizi oficiāli tika lietots 1955.gadā Bandungas /Indonēzija/ konferencē, kur bija sapulcējušās 29 Āzijas un Āfrikas valstis. Šajā konferencē Ķīna, pretstatot sevi „imperiālistiskajiem rietumiem” un „marksisma revizionistiem PSRS”, sevi deklarēja par „Trešās pasaules” valsti. 1961.gadā Belgradas konferencē jau bija pārstāvēta G77 Trešo valstu grupa. Tagad Trešā pasaule aptver apmēram 130 valstis.)

Sabiedrības var iedalīt modeļos pēc noteicošā ekonomikas veida:

- tradicionālā ekonomika;
- brīvā tirgus ekonomika;
- komandekonomika jeb plānota ekonomika;
- jauktā ekonomika.

Tradicionālā ekonomika ir saimniekošana, kas balstīta uz naturālo saimniecību, kur nelielas ģimenes, ģintis vai ciltis gandrīz visu sev vajadzīgo saražo pašas. To raksturo sekojošas iezīmes:

- līdzās privātam īpašumam liela nozīme ir kopienas īpašumam;
- vāji attīstīta darba dalīšana un specializācija;
- nospiedošs lauksaimniecības ražošanas pārsvars;
- zems patēriņa līmenis un produkcija galvenokārt tiek ražota savam patēriņam;
- ierobežoti, galvenokārt vietējas nozīmes tirgi. Tirdzniecība noris ļoti šaurā apjomā, bieži - bartera veidā, nevis ar naudas starpniecību;

- niecīga zinātnes un tehnikas ietekme uz ražošanu. Cilvēki parasti baidās riskēt, tāpēc priekšroku dod tradicionālajiem ražošanas veidiem un vairās no pārmaiņām.;

- ekstensīva ražošanas attīstība [59], [60].

Brīvā tirgus ekonomika, kurā galvenie ražošanas, sadales un maiņas līdzekļi atrodas privātās (fizisko un juridisko personu) rokās un kalpo sacensībai par peļņu. Preču un pakalpojumu ražošana noris konkurences apstākļos un ekonomisko darbību koordinācija notiek ar tirgus un brīvu cenu starpniecību. Svarīga ir „laissez faire” maksima – valstij un valdībai nevajag iejaukties ekonomiskajos procesos (plānot, subsidēt, kontrolēt utt.), jo tās iejaukšanās grauj tirgus mehānisma efektivitāti. Grāmatā: „The Penguin Dictionary of Sociology”(London, 1988) minēts, ka brīvā tirgus ekonomikas „tīrai” formai raksturīgas sekojošas pazīmes:

- ražošanas līdzekļu privātipašums (t.i., kapitāls) un kontrole pār to;
- ekonomiskās darbības orientācija uz peļņas iegūšanu;
- tirgus kā šīs darbības regulatora pastāvēšana;
- tas, ka kapitāla īpašnieki piesavinās peļņu, kuru valsts apliek ar nodokļiem;

- brīvu sociālu subjektu – strādnieku darbs [59].

Daļa ekonomistu norāda, ka „tīra” brīvā tirgus ekonomika ir raksturīga „mežonīgā kapitālisma” periodam, kad notiek kapitāla uzkrāšana.

Komandekonomika jeb plānotā ekonomika ir tautsaimniecības modelis, kur resursus ar plānošanas institūciju starpniecību sadala valsts. Valsts institūcijas izveido ražošanas uzņēmumus un dod tiem rīkojumus par noteiktas produkcijas ražošanu, attiecīgi iedalīdamas izejmateriālus, energoresursus, darbaspēka limitus un citus ražošanas līdzekļus, kā arī norādīdamas, cik daudz ar šiem resursiem jāsarāžo, kur šo produkciju nogādāt un par kādām cenām to pārdot. Komandekonomiku ir raksturīgas šādas iezīmes:

- valdošais un noteicošais ir valsts īpašums;
- no augšas stingri reglamentētas uzņēmumu vertikālās un horizontālās saites;

- centralizēti noteiktas, stingri fiksētas cenas;
- centralizēti plānota nozaru attīstība;
- normēta izejvielu, energoresursu un produktu sadale;
- valsts monopols ārējā tirdzniecībā [12].

Komandekonomika savu efektivitāti spēj apliecināt ekstremālos apstākļos (piem., kara gadījumā), kad nepieciešama milzīgu resursu mērķtiecīga koncentrācija un ražošanas profilizācija, bet miera apstākļos tā nespēj nodrošināt tik lielu augsmi kā tirgusekonomika vai jauktā ekonomika.

Jauktā ekonomika ir tāds ekonomikas modelis, kurā kapitālismam raksturīgā privātā uzņēmējdarbība apvienota ar lielāku vai mazāku valsts monopolu. Jauktajā ekonomikā līdzās tirgus spēkiem darbojas valsts, kas cenšas

brīvu uzņēmējdarbību savienot ar tautsaimniecības plānošanu. Tas notiek, kontrolējot publiskos pakalpojumus, smago rūpniecību, subsidējot nozares, kas nevar piesaistīt lielus kapitālieguldījumus no privātiem avotiem. Jaukto ekonomiku raksturo:

- privātā, kolektīvā (kooperatīvā) un valsts īpašuma līdzāspastāvēšana;
- „nepilnīga” konkurence;
- tirgus pašregulējošās darbības savienotas ar valsts realizētu plānošanu;
- valsts iejaukšanās tirgus attiecībās - valdības un privātā sektora ekonomiskās darbības koordinēšana, lai nodrošinātu ekonomisko stabilitāti, novērstu krīzes, inflāciju un bezdarbu;
- valsts līdzdalība ienākumu pārdalē, valsts un citādu fondu radīšana sociālai apdrošināšanai un nodrošināšanai.

Daudzi mūsu valsts politiķi aicina orientēties uz brīvā tirgus ekonomiku, kaut gan mūsdienu attīstītajās valstīs ir jauktā ekonomika. Tā veidojās, pārvarot „mežonīgā” kapitalisma stihiskumu, nestabilitāti un anarhiju. Gandrīz visa 20.gs. garumā attīstīto valstu valdības centušās nodrošināt ekonomisko stabilitāti, aizsargāt vietējā kapitāla un strādājošo intereses. Šo mērķu sasniegšanai valsts izmantoja savu ietekmi, pērkot preces un pakalpojumus, kā arī ar valsts subsīdiju un kapitālieguldījumu palīdzību. Attīstīto valstu lielākajā daļā sabiedrības interešu aizsardzība izpaudās, arī veidojot un attīstot valsts īpašumu rūpniecībā, regulējot privātās investīcijas kompāniju veidošanās gaitā (piemēram, līdzdarbojoties uzņēmumu izpirkšanas vai saplūšanas procesos), bet dažreiz pat kontrolējot (nosakot) darba algas un cenu līmeni. Daudzās zemēs valsts aktīvi iejaucas sociālajās attiecībās, nosakot sociālās apdrošināšanas un sociālās nodrošināšanas formas utt.

Ar ekonomiskās sistēmas izvēli saistīti iespējamie **sociālās stratifikācijas modeļi**. /Noslāņošanās problēmu izklāstā šeit izmantots socioloģes R. Rungules publicētais materiāls grāmatā: „Cilvēks un dzīve socioloģijas skatījumā”, R.,1996./

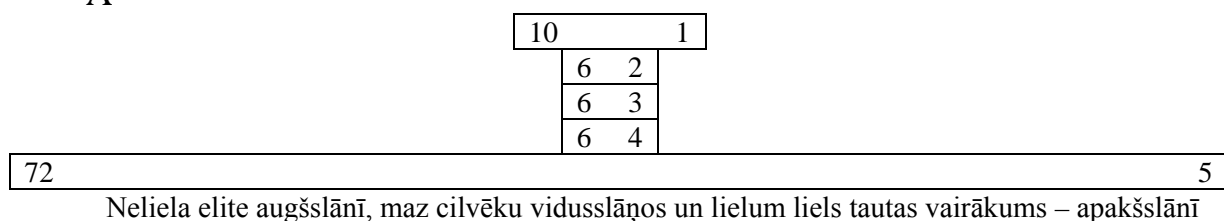
Sabiedrībā dzīvo dažāda vecuma, divējāda dzimuma un nevienāda izglītība līmeņa cilvēki. Viņi atšķiras ar saviem uzskatiem un dzīvesveidu. Viņiem ir dažādas un vairāk vai mazāk attīstītas spējas un talanti. Vieni ir veiksmīgāki, citi – mazāk veiksmīgi. Daži cilvēki saimnieko prasmīgāk, un viņu ienākumi ir lielāki. Tas pats sakāms par varu un prestižu. Daži savās rokās koncentrējuši lielāku varu nekā citi. **Sociālā stratifikācija parāda, kā sabiedrībā sadalīta vara, bagātība un prestižs.** Maldās tie, kas domā, ka būs kāds austrumu vai rietumu gudrais, vai arī kāds sociāls institūts, kas visu taisnīgi sadalīs un visi saņems pēc nopelniem. Bagātību, varu, prestižu nedala, to nopelna, iekaro, izcīna (ar spēku, prātu, centību, nekaunību, viltību utt.), dažreiz arī laimē. Sabiedrībā, kas vēl top un veidojas – sabiedrībā, kurā līdzšinējā šķiriskā struktūra nojaukta, bet jaunā vēl neskaidra, izplūdusi ir grūti runāt par nostabilizējušos stratifikāciju. R.Rungule, raksturojot situāciju Latvijā, ironiski

atzīmē, ka „nevar stratificēties putas katls, ko laiku pa laikam apmaisa karš vai varas maiņa” [52].

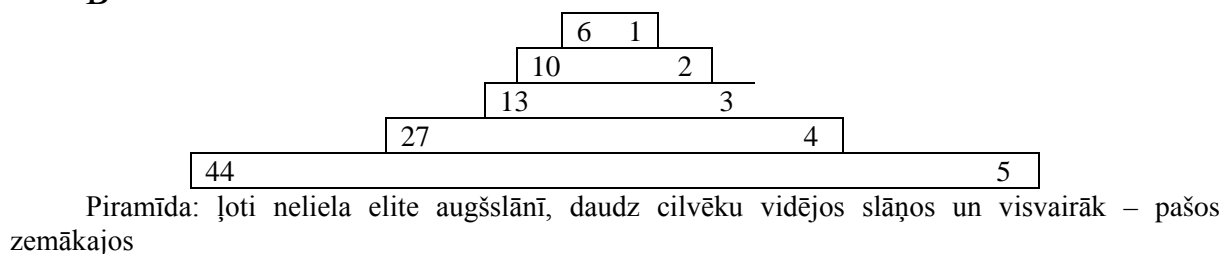
Tā kā Latvijā noslāņošanās turpinās, tad apskatīsim dažus teorētiski iespējamus sociālās stratifikācijas modeļus:

Cipari labajā malā ir hierarhijas līmeņu numuri; cipari pa kreisi – sabiedrības procentuālais sadalījums pa līmeņiem.

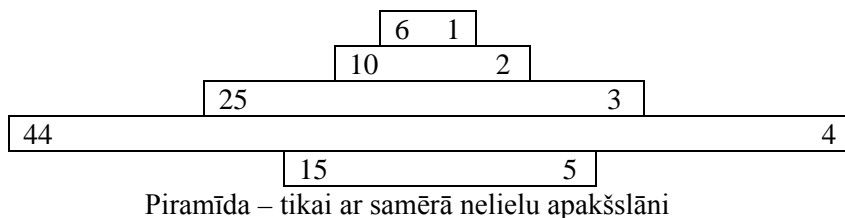
A

B

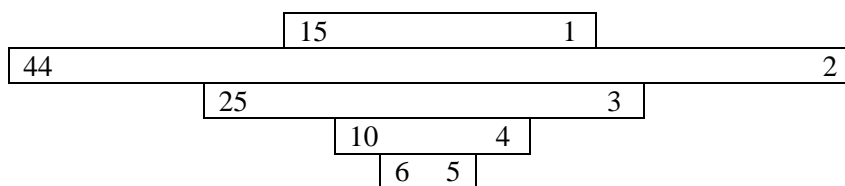
C

D

E

A un B modeļa sabiedrības var uzskatīt par elitārām, jo to lielāko daļu veido zemākās šķiras, bet nelielā elite ļoti stipri atšķiras no sabiedrības vairākuma. C, D un E tipa sabiedrības, kurās iedzīvotāju lielākā daļa atrodas viduspozīcijās, mēdz dēvēt par egalitārām (no franču egalitaire – vienlīdzīgs). Egalitārā sabiedrībā nodrošināt demokrātijas mehānismu funkcionēšanu ir vieglāk nekā elitārā [52].

Sabiedrību raksturo ne tikai stratifikatīvā struktūra, bet arī cilvēku iespējas pārvietoties no viena hierarhijas līmeņa uz citu, t.i., sociālā mobilitāte. **Sociālā mobilitāte ir cilvēku un sociālo grupu pārvietošanās pa stratifikācijas sistēmu, sociālekonomisko pozīciju maiņa.** Sociālās mobilitātes iespējas ir viena no svarīgākajām pazīmēm, kas ļauj atšķirt slēgtas un atvērtas sabiedrības.

Atvērtas un slēgtas sabiedrības veido arī ir atšķirīgus sabiedrības modeļus. Atvērtās sabiedrības ir demokrātiskas. Tām raksturīgs plurālisms ekonomikā, politikā, kultūrā, kā arī attīstītas pilsoniskās sabiedrības un tiesiskas valsts struktūras. Atvērtu sabiedrību cilvēkiem ir racionāli kritiska domāšanas ievirze un viņiem ir iespējas mērķtiecīgi un apzināti vadīt sociālo attīstību, pakāpeniski veidojot valsts institūtus atbilstoši cilvēku reālajām vajadzībām.

Slēgtām sabiedrībām (par tādām tiek uzskatītas komunisma valstis) raksturīgs funkcionēšanas likumu nemainīgums, totalitārisms, sabiedrības primāts pār indivīdu, personīga bezatbildība, idejisks dogmatisms un sociāla demagoģija. Tās ir „tribālas”, t.i., pēc savas struktūras līdzīgas pirmatnējai ciltij, – sabiedrības, kuras sevi pretstata visai pārējai pasaulei.

Arī **sociālā politika** var būt pamats dažādiem sabiedrības modeļiem.

F.Rajevska „Socioloģijas skaidrojošā vārdnīcā” raksta, ka „Sociālā politika ir pasākumu kopums, kuram jānodrošina cilvēku eksistencei un dzimtas turpināšanai nepieciešamie sociālekonomiskie apstākļi jeb, citādi sakot, tāds dzīves līmenis (uzturs, apģērbs, pajumte, izglītība, medicīniskā aprūpe un sociālie pakalpojumi), kāds vajadzīgs, lai iespējama normāla dzīvības un veselības uzturēšana, kā arī bērnu audzināšana” [54].

Politiskajām partijām parasti ir atšķirīga sociālā politika un mūsdienu pirmās pasaules valstīs tā izpaužas dažādos **labklājības valstu modeļos.**

Kā atzīmē F. Rajevska, tad par klasisku mēdz uzskatīt labklājības valsts definīciju, ko devis Asa Brigs: „Labklājības valsts ir tāda valsts, kurā , pārdomāti izmantojot organizētu varu (ar politikas un administrēšanas starpniecību), tirgus spēku spēle ir ierobežota vismaz trīs aspektos: 1) atsevišķām personām un ģimenēm neatkarīgi no īpašuma tirgusvērtības ir garantēts minimālais ienākums; 2) neaizsargātības pakāpe ir tiktāl samazināta, ka atsevišķa persona vai ģimene spēj tikt galā ar zināmām sociālām kolīzijām (piemēram, slimības, bezdarba vai vecuma radītām), kas citādi to varētu novest krīzes situācijā; 3) garantēts, ka visi pilsoņi neatkarīgi no viņu statusa var īpaši norādītā apjomā izmantot visaugstākajiem standartiem atbilstošus sociālos pakalpojumus.” Rietumu autoru darbos ir sastopamas vairākas labklājības valstu klasifikācijas. Vienu no tagad Rietumos visplašāk lietotajām radījis Gosta Espings-Andersens, kurš iesaka ņemt vērā sekojošus kritērijus: 1) cik lielā mērā pakalpojumi un labumi ir bez maksas un vai tie ir atkarīgi no iepriekšējām iemaksām un strādātāju profesionālā statusa vai arī pienākas ikvienam pilsonim; 2) kāda loma nevienlīdzības radīšanā un pastāvošās sociālās noslāņošanās uzturēšanā ir nodokļu sistēmai un cik lielā mērā sistēma ir orientēta uz nolīdzinošu pieeju – uz preču un pakalpojumu

pārdalīšanu; 3) cik lielā mērā pensiju saņēmējs ir atkarīgs no valsts sistēmas, cik no darba devēja vai darbavietas pensijas un cik no tirgus sistēmas. Uz šo kritēriju pamata G. Espings-Andersens pirmās pasaules valstīs iedala liberālajās labklājības valstīs, konservatīvajās labklājības valstīs un sociāldemokrātiskajās labklājības valstīs [48]. F. Rajevska tās raksturo šādi:

- **Liberālā labklājības valstī (jeb ierobežotā labklājības valstī)** pabalstu saņemšanas noteikumi ir ļoti stingri un visi pabalsti vienlīdz pieticīgi. Tos saņem visai neliela iedzīvotāju daļa, kas ir zaudējusi darbu. Precīzāk te būtu runāt nevis par labklājības valsti, bet gan par valsts labklājību. Pie šīs valstu grupas pieder ASV, Austrālija, Kanāda.

- **Konservatīvā labklājības valstī (jeb korporatīvā labklājības valstī)** valsts ir relatīvi lielākā apgādniece, bet pabalsti ir saistīti ar darbu, tie ir atkarīgi no izdarītajām iemaksām un algas lieluma. Klasisks šā modeļa piemērs ir Vācija. Arī citās Rietumeiropas valstīs dominē tāda pieeja.

- **Sociāldemokrātiskā labklājības valstī (jeb Beveridža labklājības valstī)** visiem pilsoņiem, kas saņem pabalstus, tie ir vienādi. Otrā pasaules kara laikā Lielbritānijā šādu pieeju aizstāvēja lords Beveridžs un to akceptēja britu parlaments. Dibināšanas laikā šī sistēma bāzējās uz pilnīgas nodarbinātības principu, kas ir šā modeļa loģiska sastāvdaļa. Pat tad, ja pabalsti nav sevišķi lieli, šī sistēma ir diezgan dārga. Tāpēc, piemēram, pensijas visai bieži sastāv no divām daļām – no obligātā valsts maksātā minimuma un firmu pensijām. Šo modeli piekopj Ziemeļu valstis un Lielbritānija [48].

Teorētiskās izstrādnes ir sastopami **varas sadales modeļi**. Detalizēti varas jautājumi tiks apskatīti otrajā mācību gadā pasniegtajos politoloģijas un demokrātijas lekcijuursos. Šeit, vispārīgam ieskatam, tiek dota tabula, kurā salīdzināti trīs varas sadalījuma modeļi. Tabulu izstrādājusi politoloģe I. Ostrovska:

Modelis	Šķiriskais	Elitārais	Plurālais
Galvenais varas avots	Kontrole pār ražošanas resursiem	Kontrole pār galvenajām sabiedrības institūcijām	Dažādi politiskie Resursi - arī autoritāte un vēlētāju atbalsts
Galvenie varas subjekti	Dominējošā šķira	Relatīvi vienota elite, ko veido korporācijas un valdības līderi	Ievēlēti politiskie līderi, interešu grupas un to līderi
Masu loma	Dominējošā šķira ekspluatē masas un manipulē ar tām	Varas elite ekspluatē masas un manipulē ar tām	Masas ar vēlēšanu un interešu grupu starpniecību kontrolē eliti
Valsts funkcijas	Aizsargāt dominējošās šķiras intereses, reproducēt šķiru sistēmu	Aizsargāt dominējošās elites intereses un institūcijas	Būt par šķīrējtiesnesi interešugrupām, veidot politisku konsensu

[43]

Šeit lietderīgi atzīmēt: šķiru un elites modeļi paredz, ka politikas sfērā dominē valdošās grupas, kas manipulē ar sabiedrības locekļiem, lai iegūtu atbalstu savai politikai. Turpretī plurālistiskajā modelī vara ir izkļiedēta visā sabiedrībā, varas subjekti savā starpā sacenšas un par savu rīcību tiem ir jāatskaitās masām.

3.3. Futuroloģija un sabiedrības nākotnes modelēšana.

Sabiedrībā notiekošo izmaiņu, vēstures procesa jēgas un mērķu, sasniegto stāvokļu izpratne ietver jautājumu par sabiedrības nākotni. Par to jau sen interesējušies sabiedrības

pētnieki. Sevišķi neiedziļinoties futuroloģijas vēstures detaļās, atzīmēsim, ka, sākot ar 19.gs. otro pusi, lielu popularitāti guva tāds literatūras žanrs kā zinātniskā fantastika. Pieņemot, ka zinātne un tehnika nākotnē attīstīsies tāpat kā līdz šim, literāti ar iztēles un fantāzijas palīdzību mēģināja uzburt nākotnes sabiedrības ainas. 19.gs. beigās un 20.gs. sākumā veidojās jauns, savdabīgs zinātniskās publicistikas žanrs – „pārdomas par nākotni”. No zinātniskās fantastikas šis žanrs atšķīrās ar to, ka ieskatīšanās nākotnē notika ne tik daudz ar mākslas cik zinātnes līdzekļu palīdzību. Šim žanram parasti pievērsās zinātnieki, bet dažreiz arī rakstnieki ar labu eksakto izglītību, vai tie, kas ļoti labi pārzināja kādu zinātnes nozari un orientējās zinātnes problēmās kopumā. Zinātnisko pārdomu autori parasti mazāk interesējās par nākotni kopumā, bet vairāk par sev tuviem tehniskā un sociālā progresa aspektiem: enerģētikas, minerālo resursu, pilsētībūvniecības, urbanizācijas, rūpniecības, lauksaimniecības, transporta informācijas, komunikāciju, gēnu inženierijas u.c. problēmām. „Pārdomu par nākotni” tradīcija tika turpināta 20. un 30.-tajos gados. Šajā laikā parādās arī fundamentālas monogrāfijas par zinātnes, tehnikas un ekonomikas attīstības perspektīvām./Piemēram: A.Leiva „Nākotne” (1925), „Zinātne skatās uz priekšu” (1933), F.Džibbsa „Parīt” (1928), A.Birkenheda „Pasaule 2030.gadā” (1930), u.c.

Sevišķi liela interese par nākotni radās pēc Otrā pasaules kara. Plaši sāka lietot vācu sociologa O.Fletheima 1943. gadā ieteikto jēdzienu „**futuroloģija**” [*lat.futurum* nākotne + *gr. loģija* mācība - priekšstatu kopums par cilvēces un Zemes nākotni] . 50.gados zinātnieki intensīvi strādāja, lai pilnveidotu prognozēšanas terminoloģiju un tehnoloģiju (A.Kāns, O.Helmers, F.Polaks, B.de Žuvenels [20] u.c.). 50. un 60. gadu augošajā futuroloģiskās literatūras plūsmā liela daļa darbu bija ļoti līdzīgi 20. un 30. gadu „pārdomu par nākotni” sacerējumiem (D.Šona, H.Stilla, Ž.Furastjē darbi). Zinātnisko atklājumu un tehnisko jaunievedumu ietekmē mainījās tikai zinātniski tehniskais fons, bet nākotnes attēlojums parasti aprobežojās ar tehnisko sasniegumu ilustrēšanu un **tehnoloģiskās attīstības tendenču ekstrapolēšanu** [lat.*extra* ārpus, bez tam + (inter) *polācija* – vienas parādības daļas novērošanā iegūto secinājumu attiecināšana arī uz šās parādības pārējo daļu] **nākotnē**, neskarot jaunas – neordināras (neparastas) pārmaiņas [71].

Arī ekonomikas attīstības prognozēšanā galvenokārt tika izmantota ekstrapolācija. Turklāt, liela vērība tika pievērsta pozitīvajām un stiprajām tendencēm, mazāk izvērtējot negatīvās un vājās tendences. Veidojās visai optimistisks priekšstats par ekonomikas nākotni. Lai turpinātos ekonomiskā izaugsme, vajag tikai ātri reaģēt uz jaunatklājumiem un izgudrojumiem, sabalansēt automatizāciju un nodarbinātību, izmantot efektīvu prognozēšanu, izstrādāt pareizu ekonomisko stratēģiju, palielināt sociālo aizsardzību utt. Kritiski noskaņoto futurologu prognozes par iespējamām grūtībām neguva atsaucību, jo 60-tajos gados ekonomika piedzīvoja uzplaukumu. 50. un 60.-tajos gados tika izstrādātas filozofiskās, ekonomiskās un socioloģiskās koncepcijas, kuras veidoja 60. un 70.-to gadu futuroloģijas teorētiskos pamatus: V. Rostova „Ekonomiskās augšanas stadijas”(1960) [50], R.Arona „Industriālā sabiedrība”(1967) [2]. Vēlāk iznāca D.Bella „Pretīm 2000.gadam”(1970), „Postindustriālās sabiedrības atnākšana” (1973) [5], A.Taurena „Postindustriālā sabiedrība” (1974) [64]. Vairākus gadus futurologu uzmanības lokā bija Hudzonas institūta direktora H.Kāna un viņa līdzstrādnieka A.Vīnera grāmata „2000.gads” (1969) [22]. Šī darba izraisītās diskusijās vērpās ap tehnoloģiskās revolūcijas cēloņiem, par tās radīto sociālo procesu paātrinājuma dabu, izpausmēm un sekām, par tehnoloģiskās revolūcijas ietekmi uz vērtību sistēmu, domāšanu, uzvedību utt.

70. gadu sākumā sāka augt sabiedrības bažas par straujo dabasvides piesārņošanu. Veidojās „ekoloģiskais vilnis”, kas vērsās pret optimistiskajām tehnopoloģētū un „industriālistu” nākotnes prognozēm. Dabasvides degradācija tika saistīta ar zinātniski tehniskās revolūcijas (ZTR) izraisītajām kaitīgajām tendencēm: enerģijas, dabas resursu izšķērdēšanu, rūpniecības un transporta radīto piesārņošanu, superurbanizāciju utt. Izvērsās kampaņa „tehnoloģijas novērtēšanai” (technological assesment), kuras gaitā tika izvirzīta prasība radīt jaunu zinātniski tehniskā progresa koncepciju, kura paredzētu tehniskā progresa zinātnisku vadīšanu un īpašu vērību veltītu cilvēka patiesajām vajadzībām.

Sešdesmito gadu sākumā cilvēka problemātiku neomarksistiskā garā saasināja Herberts Markūze. Viņa darbs „Viendimensijas cilvēks” (One-Dimensional Man) [41] kļuva plaši pazīstams. Pēc H.Markūzes domām, mūsdienu sabiedrībā nav nevienas sfēras, kurā cilvēks justos kā sociālo procesu subjekts nevis objekts, jo viņš pilnībā ir pakļauts anonīmai varai, kura manipulē ar indivīdiem. Šīs neierobežotās varas cēloņus H.Markūze redz tehnikas fetišizēšanā [fr.*fetich* amulets; burvība – nekritiski cienīt, dievināt]. Mūsdienās vairs nav neitrālas tehnikas. Tagad sabiedrība ir kļuvusi par tehnisku sabiedrību, kura funkcionē, nevis pamatojoties uz sociālām, bet gan uz tehniskām likumsakarībām. Tehniskā civilizācija ir radījusi jauna tipa cilvēku – viendimensijas cilvēku. Viendimensijas apziņa un viendimensijas uzvedība raksturo cilvēka attieksmi pret sabiedrību kā viengabalainu organismu. Sadzīves līmenī cilvēku apziņa un uzvedība vērsta uz visdaudzveidīgāko mērķu sasniegšanu, bet dziļākos apakšslāņos tā ir attieksme pret sabiedrību kā atsvešinātiem un dažādas ļaunuma formas iegūstošiem anonīmiem spēkiem. Sabiedrība, kurā valda stingri organizēta kārtība, ir kļuvusi universāla, un tā aptver visus un visas dzīves jomas. Cilvēki neizbēgami kļūst par manipulācijas objektu. Viendimensijas cilvēks nevar ietekmēt šo sabiedrību, jo ir pārāk tai pakļauts. Pēc H.Markūzes domām, šāda organizācija jālikvidē un jānoliedz vispirms apziņā.

Tehnoloģiskā cilvēka problēmas atspoguļotas arī H.Mallera darbā „Frankenšteina bērni” un V.Ferkisa „Tehnoloģiskais cilvēks” [15].

Atdzīvojās arī snaudošās antiscientisma tendences – zinātne tika apvainota masveida iznīcināšanas ieroču radīšanā, dabasvides piesārņošanā, informatīvajā un demogrāfiskajā „eksplozijā” utt. Antiscientisma pārstāvji pārmeta zinātniekiem, ka tie pārvērtuši zinātni par jaunu reliģiju un īpašu pielūgsmes objektu līdzīgu „svētajai govij”. Atskanēja pat aicinājumi radīt tādu dzīvesveidu, kurā zinātne nebūtu vajadzīga (Dž. Platts „Kas mums jādara?”).

Šo dažādo strāvojumu spiediena rezultātā mainījās futuroloģijas veidols. Pārlietu optimistiskās prognozes bija sevi diskreditējušas un zaudējušas popularitāti sabiedrībā. Daļa futurologu – optimisti, saglabājot pamatprincipus, pielāgojās jaunajai konjektūrai [lat. *coniectura* – pieņēmums, minējums], pieklusinot savu optimismu un iekļaujot savās koncepcijās „ekoloģiskās krīzes”

un „tehnoloģijas novērtēšanas” motīvus. Šīs izmaiņas atspoguļojās D. Bella darbā „Postindustriālās sabiedrības atnākšana”, H.Kāna un viņa līdzstrādnieku darbos: „Nākošie 200 gadi” [23], „Pasaules ekonomiskā attīstība” [24] u.c. Pēc D.Bella domām, datoru ienākšana ne tikai ražošanā, bet arī sadzīvē, apkalpojošā sfērā, pārvaldē, garīgā kultūrā izraisa informācijas revolūciju. Datoru un komunikācijas tehnoloģiju saplūšanas rezultātā notiks būtiskas izmaiņas visās dzīves jomās. Izzudīs dalījums centros un perifērijās, mainīsies sociālās attiecības, attīstīsies servisa sabiedrība utt., bet vislielākās pārmaiņas būs cilvēku apziņā. H.Kāns ar domubiedriem norādīja, ka superindustriālā ekonomika, jaunie tehnoloģiskie procesi var radīt sekas, kuras mēs šodien nemaz nevaram iedomāties. Superindustriālā sabiedrība var izraisīt ekoloģiskas un ģenētiskas katastrofas, pasaules mēroga epidēmijas, deformēt apziņas un vērtību sistēmas. H.Kāns tomēr ir optimists un domā, ka sabiedrības intelektuālais potenciāls ir tik augsts, ka cilvēki spēs izstrādāt tādus pasākumu kompleksus, kas atrisinās šīs pretrunas un sagaidāmās problēmas.

Kritiski noskaņoto futurologu vidū 70.-80. gados spilgta „zvaigzne” bija O.Toflers, kura darbi „Nākotnes šoks” (1971) [61], „Ekospazma” (1975) [62], un „Trešais vilnis” (1980) [63] izraisīja plašu rezonansi ne tikai futurologu vidū, bet visā sabiedrībā. O.Toflers raksta ne tikai par pašreizējās un nākotnes sabiedrības ekonomiskiem un zinātniskiem aspektiem, bet arī par to, kā cilvēki šo pasauli uztver, kā izprot notiekošās pārmaiņas un kā tās iedarbojas uz viņiem. Pētīdams cilvēku darbību, reakciju un uztveri dažādās dzīves situācijās, O.Toflers secināja, ka pārmaiņas sabiedrības dzīvē vēl vairāk paātrināsies un tāpēc jāpalīdz cilvēkiem apzināties draudošās briesmas un sagatavoties, piemēroties jaunajiem dzīves apstākļiem. Darbs „Nākotnes šoks” bija adaptācijas teorijas sākums, kas palīdzēja veidot nākotnes apziņas elementus. Lai izveidotu šādas apziņas iedīgļus, vispirms bija jānovērtē pašlaik notiekošie procesi. Pēc O.Toflera domām, mūsdienu sabiedriskās attīstības procesus raksturo četras būtiskas iezīmes: 1) paātrinājums, 2) īslaicīgums, 3) jauninājums, 4) daudzveidība. O.Toflers nonāca pie secinājuma: ja daudzveidība savienojas ar īslaicīgumu un jauninājumu, tad sabiedrība virzās uz vēsturisku adaptācijas krīzi. Tiek radīta cilvēkiem sveša, komplicēta sociālā vide, kas apdraud cilvēku jau ar to vien, ka viņš nespēj atrast jaunus adaptācijas līdzekļus un nezina kā dzīvot jaunajos apstākļos. Notiek adaptācijas mehānisma sabrukšana- process, kuru Toflers nosauc par nākotnes šoku [61].

Darbā „Trešais vilnis” O.Toflers raksta par pāreju un informācijas sabiedrību. Tā nāk kā trešais modernizācijas vilnis ar elektroniku, datortehniku, kosmosa apgūšanu, okeāna dzīļu izmantošanu, biotehnoloģiju. Tam raksturīga orientācija uz individuālu pieeju, kvalitāti, decentralizāciju. Jaunajos darbības veidos noteicošā ir informācija un radoša pieeja. Fabrikas strādniekus, kuriem galvenais ir muskuļu spēks, spēja ilgstoši veikt vienu un to pašu operāciju, nomaina strādājošie, kas ir neatkarīgi, radoši, spējīgi radīt vienreizējas,

kvalitatīvas lietas. Tāpēc vajadzīga laba izglītība un augsta mobilitāte. Tā kā par galveno īpašuma formu kļūst informācija, tad mainās arī īpašuma attiecības, jo informācija nevar piederēt vienam cilvēkam, bet to izmanto daudzi. Informācija kā īpašuma forma atšķiras no citām ar to, ka tā ir neizsmeļama – informācijas izmantošana rada jaunas zināšanas – jaunu informāciju. Tāpēc nākotnes sabiedrībā izglītība būs pati nozīmīgākā nozare [63].

Īpaša loma futuroloģijas attīstībā pieder **Romas klubam**. Romas klubs izveidojās 60. gadu nogalē kā starptautiska nekomerciāla organizācija, kura apvieno zinātniekus, sabiedriskos darbiniekus, uzņēmējus no vairāk kā 30 valstīm. Kluba mērķis – izvērtēt stāvokli ekonomikā, ekoloģijā, demogrāfijā un citās jomās, kā arī noteikt nākotnes perspektīvas. Romas kluba pētījumu rezultāti apkopoti ziņojumu formā. Balstoties uz sistēmteoriju, kluba dalībnieki mēģina radīt pasaules plānošanas principus, noskaidrot attīstības iespējamās alternatīvas un dot valdībām rekomendācijas problēmu risināšanai. Pētniecībā plaši tiek izmantota matemātiskā modelēšana, globālā pieeja un daudzfaktoru sistēmanalīze. Pirmajos ziņojumos klubs mēģināja dot visaptverošas prognozes. Pirmo ziņojumu „Izaugsmes limiti” sastādīja D.Medouzs. Ņemot vērā tādus faktorus kā: pasaules iedzīvotāji, dabas resursi, kapitālieguldījumi, neatjaunojamo resursu izmantošana, vides piesārņojums un pārtikas preču ražošana, ar datoru tika „izspēlēti” iespējamie pasaules attīstības varianti. Secinājumi nebija iepriecinoši – mūsdienu civilizācijai pastāv izaugsmes limiti, kurus nosaka pati daba un cilvēkiem, ja viņi grib izdzīvot, ir jādomā par to robežu, aiz kuras sākas neparedzamas sekas. D.Medouzs piedāvā: regulēt un stabilizēt apdzīvotības līmeni un kapitāla izaugsmi, nodrošināt nepieciešamās lauksaimniecības produkcijas ražošanu, resursu patēriņu un ekoloģiskās situācijas līdzsvarošanu. Otrā ziņojuma „Cilvēce krustcelēs” secinājumi arī ir satraucoši – saglabājoties pašreizējām pasaules attīstības tendencēm, neizbēgami kļūs reģionāli konflikti, kuri notiek agrāk, nekā to paredzēja D.Medouzs. Ziņojumā uzsvērts, ka izdzīvošanas stratēģija nav globālā līdzsvara sasniegšana, bet pāreja uz organisku (ierobežotu) izaugsmi, t.i., dažādu pasaules sistēmas daļu diferencētu attīstību. Ar trešo ziņojumu: „Starptautiskās kārtības pārskatīšana”, kas veikts J.Tinberģera vadībā un veltīts mūsdienu pasaules konfliktu un pretrunu noskaidrošanai, sākās pavērsiens kluba darbībā: atteikšanās no visaptverošām prognozēm un pievēršanās plašam globālo problēmu spektram, kā arī tendence analizēt sabiedrības attīstības perspektīvas ne tikai pēc kvantitatīviem, bet arī kvalitatīviem rādītājiem. Par to liecina ceturtais ziņojums „Aiz izšķērdēšanas laikmeta sliekšņa”, kas veltīts dabas resursu krājumu izpētei; septītais ziņojums – izglītībai; astotais un devītais atspoguļo atšķirību starp bagātajām un nabadzīgajām valstīm; desmitais ziņojums – sabiedrisko sistēmu sociāli politisko institūtu analīzei. Kopš 80. gadu sākuma Romas klubs vēl vairāk sašaurina pētījuma priekšmetu – pāriet uz reģionālu, pat atsevišķu valstu pretrunu un to pārvarēšanas ceļu analīzes, pie konkrētu, sabiedrībai nozīmīgu parādību un to attīstības rezultātu izpētes. Piemēram, A.Kinga ziņojums par mikroelektronikas ietekmi uz sabiedrības dzīvi (1982), kluba projekts „Ferum Humanum” veltīts jaunatnes problēmām (1985), E.Borgezes izstrādātais pētījums par okeāna resursu izmantošanas iespējām (1986) u.c. [46]. Kopš deviņdesmito gadu sākuma Romas kluba darbība vairs nepiesaista plašas sabiedrības uzmanību.

Mūsdienās ar futuroloģiskiem pētījumiem nodarbojas daudzi institūti un organizācijas. To darbību koordinē Nākotnes pētīšanas vispasaules asociācija.

4. Latvijas attīstības perspektīvas

4.1. Sociālisma sistēmas sabrukums. Aptuveni 50 gadus Latvija bija iekļauta PSRS totalitārās varas sistēmā. /Totalitārisms – politiskais režīms, kam raksturīga valsts varas tieksme visaptveroši (totāli) noteikt un kontrolēt pilsoņu politisko, saimniecisko, garīgo un ģimenes dzīvi, pakļaut personības individuālo dzīvi kopīgām sabiedrības interesēm. To raksturo valsts varas koncentrēšanās vienā institūtā, varas nesankcionētu politisko aktivitāšu aizliegums, politisks terors, politiskās apziņas mistifikācija/. Šis fakts noteica ne tikai mūsu gaitu uz neatkarību un izejpozīcijas 90. gadu sākumā, bet arī tās problēmas, ar kurām Latvija saskaras šodien. Jāievēro arī tas, ka gadu no gada mēs attālināmies no sociālistiskās realitātes, un jauniešiem, kas nāk uz mūsu universitāti, ir arvien niecīgāka personiskā pieredze par totalitārās varas reālijām.

Parasti totalitāro valsts varas sistēmu saista ar padomju sociālistisko sabiedrību, pasvītrot, ka totalitāra vara ir komunisma celtniecības pamatnosacījums un priekšnoteikums. Taču šīs varas aizsākumiem ir daudz dziļākas saknes nekā padomju sistēmas 70 gadi. Šajā sakarībā interesi izraisa vairāku Krievijas sabiedrības pētnieku izteiktā doma, ka totalitārā valsts varas sistēma ir cieši saistīta ar Krievijas valstiskuma rašanos un evolūciju, ar Krievijas sabiedrības attīstību daudzu gadsimtu gaitā. Centralizācijai, administrēšanai, spaidu institūtiem bija liela loma jau Krievijas valsts veidošanās laikā. No Ivana IV Bargā un Pētera I laikiem nāk Krievijai raksturīgā valsts varas visvarenība, visatļautība, jebkādu morālu „bremžu” (ierobežojumu) trūkums; absolūta nerēķināšanās ar cilvēkiem, viņu dzīves vērtībām; mežonīgs nežēlīgums pret savu tautu. Visaugstāk tika pacelts „valsts labums”, bet cilvēks atzīts tikai kā līdzeklis šī mērķa sasniegšanai. Cauri gadsimtiem – līdz pat mūsdienām Krievijā saglabājusies prakse uzskatīt, ka valstij ir tiesības un tā drīkst: a) no augšas, b) ar varu, c) atbilstoši cara vai vadoņa priekšstatiem par labumu „aplaimot tautu” un spiest to kļūt laimīgai.

Jāņem vērā vēl viena Krievijas īpatnība – baznīca bija valsts institūts, kas laika gaitā tika cieši iemontēts valstiskajā regulācijas sistēmā (jau 1718.gadā Krievijā tika izveidots Valsts reliģijas departaments). Atšķirībā no citām valstīm, Krievijā baznīca nekad nepieļāva pat visniecīgāko brīvdomību ne reliģijas, ne valsts varas jautājumos.

Valsts reliģija, valsts ideoloģija, viena – visiem obligāta valstiska domāšana kļuva par Krievijas sabiedrības specifisku iezīmi. Jebkādas mēģinājumus apšaubīt šo monopolstāvokli vienlaicīgi nosodīja gan valsts, gan baznīca, gan sabiedriskā doma. Piesardzīgums, aizdomīgums, visu kārtu un slāņu konservatīvisms, pārspīlēta bijība pret pagātni, pret novecojušām tradīcijām un paražām bija savijusies ar apbrīnojamu tautas pazemību, pacietību un ārkārtīgu pasivitāti. Vērtību hierarhija vienmēr bija vērsta no augšas uz leju –

visaugstāk (pirmajā vietā) tika izvirzītas valsts un tās institūtu intereses; tad kārtu un grupu intereses, bet atsevišķa indivīda, personības cilvēciskās intereses neviens nekad neņēma vērā un ar tām nerēķinājās. Valsts un tās institūtu vara praktiski bija visaptveroša, neviena neierobežota un nekontrolēta. Tāpat zinām pamats ir apgalvojumam, ka jau pirms boļševistiskā apvērsuma Krievijā bija izveidojies stabils, Krievijas valstiskuma tradīcijās sakņots pamats centralizētai totalitārai valsts varai.

Pēc boļševistiskā apvērsuma 1917.gadā administratīvi komandējošā pārvalde, totalitārā valsts vara atdzima līdz ar „kara komunisma” ieviešanu, t.i., līdz ar boļševiku partijas lēmumu pāriet uz sociālismu - tiešu produktu apmaiņu, atmetot preču-naudas attiecības. Ļoti ātri boļševiku partija un jaunās valsts struktūras – padomes - birokratizējās. Atdzima un uzplauka administratīvā subordinācija, kancelejiskie sakari; piederību kārtai nomainīja „partijas piederība”, „cara tētiņu” – „visas tautas tēvs” utt. Trīsdesmitajos gados jau pilnībā bija iezīmējušās padomju totalitārās valsts aprises.

Padomju totalitārās valsts varas sistēmu raksturo šādas iezīmes:

- tā ir „partijiska valsts” – vienas vienīgas partijas vara visciešākajā veidā saaugusi ar valsts varu. Komunistiskajai partijai (PSKP) piederēja varas monopols, tā bija pilnībā pārņēmusi visas valsts struktūras, uzurpējusi visas valsts funkcijas – tā vadīja un kontrolēja visas sabiedriskās dzīves jomas un visus pilsoņus. PSKP nebija politiska, bet valstiska organizācija, ap kuru tika imitēta butaforiska pārstāvniecības orgānu – padomju darbība. Partija monopolizēja visus masu saziņas līdzekļus, visu poligrāfisko bāzi. Tās vadībai bija pakļauta armija, drošības un represīvie orgāni.

- Pastāvēja uz valsts īpašuma balstīta stingra saimnieciskās dzīves centralizācija. Pilnīgs komunistu partijas diktāts ekonomikā. Saimnieciskajā dzīvē noteicošie bija ideoloģiski un politiski apsvērumi, nevis ekonomiska lietderība. Tautsaimniecībā dominēja ārpusekonomiskas, uz ideoloģiskām direktīvām balstītas, politiskās vadības, plānošanas un piespiešanas metodes. Tautas vārdā ar „tautas” īpašumu un tās darba rezultātiem izrīkojās nomenklatūra – partijas un valsts aparāta funkcionāri. Indivīdu personiskās vajadzības un intereses tika ignorētas – prioritāte bija „valsts labumam” un „valsts interesēm”, ar kurām faktiski tika maskētas nomenklatūras savtīgās intereses.

- Visas sabiedrības dzīves jomas, ieskaitot izglītību, kultūru, zinātņi un sportu bija pakļautas politiskai vadībai un kontrolei. Valdīja viena ideoloģija – marksisms-ļeņinisms – vulgarizēts un primitivizēts marksisma padomju variants. Valsts iedzīvotājiem bija publiski jādemonstrē šīs ideoloģijas atzīšana, apgūstot (studējot) un propagandējot to. Atbilstoši partijas vadības šī (konkrētā) brīža ideoloģiskajiem orientieriem (kuri bieži mainījās), tika noteikti mākslas un literatūras kritēriji, traktētas morāles un tiesību normas, dota kārtējā oficiālā vēstures interpretācija.

- Raksturīga visu sabiedriskās dzīves izpausmju ideoloģiska (bieži arī politiska) polarizācija. Marksisma-ļeņinisma ideoloģijas „ass”, „mugurkauls” bija šķiriskuma princips jeb šķiriskā pieeja. Tā balstījās uz mācību par šķiru cīņu, kura turpinās un pat saasinās sociālisma apstākļos. Sociālismā tās uzdevums bija ekspluatatoru šķiru apspiešana; šķiriski neapzinīgo elementu (zemniecības, inteliģences) piespiedu pāraudzināšana; jaunas morāles un disciplīnas jeb plašāk – „jauna cilvēka” veidošana; vecās vai kapitālistiskās iekārtas palieku likvidēšana cilvēku apziņā. Šķiriskā pieeja radīja un uzturēja polāru – „melni-baltu” pasaules ainu. Visas sabiedriskās dzīves parādības tika klasificētas (dalītas) proletāriskās –

buržuāziskās, sociālistiskās – kapitālistiskās, derīgās – padomju cilvēkam pieņemamās un kaitīgās jeb padomju cilvēkam naidīgās. Sabiedrībai tika uzspiests stereotips (lielā daļā sabiedrības tas arī iesakņojās) arī cilvēkus dalīt pēc sociālās piederības: savējos jeb mūsējos un svešos jeb ienaidniekos. No mazotnes mēģināja ieaudzināt principu: „Kas nav ar mums – tas ir pret mums”. Aktīvi tika propagandēts naidis, neiecietība pret citādi domājošiem. Valstī tika kultivēts aizdomīgums, neuzticēšanās, denunciācija un slepena ziņu pienesšana. Visaptverošie drošības orgāni („čeka”) realizēja totālu izsekošanu, citādi domājošo iebaidīšanu un vajāšanu. To visu piesedza ar kolektīvisma, partijas un tautas vienības lozungiem.

- Valsts attieksmē pret saviem pilsoņiem dominēja neuzticība un represijas. Par efektīvu totalitārās varas stabilitātes līdzekli tika atzīta un kultivēta cilvēku izspiegošana, metodiska iebiedēšana (piem., ar buržuāziskās ideoloģijas provokācijām), vajāšana un represijas, ieskaitot fizisku iznīcināšanu. Par ideoloģisko un politisko represiju upuriem kļuva ne tikai atsevišķas personas, bet arī sociālas grupas un pat veselas tautas, kuras tika deportētas no to etniskās un vēsturiskās dzimtenes. (Koncentrācijas nometnes jeb „lāģeri” nav fašistu izgudrojums, bet tos krietni agrāk ieviesa boļševiki – Ļeņins un viņa līdzgaitnieki). Bailes no valsts vardarbības un represijām uzturēja nemitīga iekšējā un ārējā ienaidnieka tēla reproducēšana, kā arī nemitīgā cīņa ar „pagātnes paliekām” un iespējamo buržuāziskās ideoloģijās ieplūšanu padomju sistēmā.

- Totalitārā vara koncentrējās tā saucamās nomenklatūras rokās. Kā atzīmē sociologs P.Laķis, tad valsts pārvaldes visas kaut cik nozīmīgās jomas aptvēra nomenklatūras sistēma. Nomenklatūrā ietilpa gan politiskā elite, gan politizētā valsts pārvaldes aparāta augstākais, vidējais un daļēji pat zemākais slānis – arī arodbiedrību, komjaunatnes un vēl dažu citu institūtu vadošie funkcionāri (darbinieki). Nomenklatūra darbojās saskaņā ar birokrātijas standartiem. Tiesa, funkcionēšanas pamatā bija nevis likumi, bet kompartijas radītās instrukcijas vai pat mutiski norādījumi. Nomenklatūra rekrutējās no dažādu sociālo slāņu pārstāvjiem. Kaut arī tās darbinieku izvēlē pastāvēja visai liela dažādība, tomēr var izdalīt vairākas vispārējas prasības, kuras ievēroja kadru atlasē. Kā norāda P.Laķis [31], uz iekļaušanu nomenklatūras sistēmā varēja pretendēt funkcionārs:

- * kuram bija politiskā ziņā „tīra” biogrāfija;
- * kurš pilnībā atzina valdošo ideoloģiju un kārtību;
- * kurš savas darbības uzdevumus uztvēra caur politizētiem sabiedrības izpratnes stereotipiem;
- * kurš savā darbībā vispirms ievēroja pārvaldes formālos nosacījumus, zināmu profesionālās darbības etiķeti, jeb citādi sakot, kurš mācēja nepārkāpt spēles noteikumus konkrētā ieņemamā amata funkciju izpildē, tikai demonstrējot saprātīgu, nomenklatūras noteiktajām robežām atbilstošu, iniciatīvu;
- * kurš bija gatavs nodrošināt nomenklatūras politisko varu, turklāt praktiski par jebkuru cenu, īpaši neizvēloties līdzekļus;
- * kuram bija noteikta sociālpsiholoģiska ievirze: konformisms, varaskāre un vēlme iegūt īpašu statusu attiecībā pret pārējo sabiedrību, tieksme pēc privilēģijām utt.

Padomju nomenklatūras sistēmas ietvaros notika kā horizontālā, tā arī vertikālā kadru rotācija. Horizontālā kadru pārvietošanās nomenklatūras ietvaros notika tad, „kad darbinieks nebija ticis galā ar saviem pienākumiem, pieļāvis tā sauktos „ārkārtējos notikumus”, kuri turklāt kļuvuši par apspriešanas objektu ārpus noslēgtās nomenklatūras sabiedrības, vai arī pārkāpis varas etiķetes noteikumus. Rezultātā šis funkcionārs vairs nevarēja atrasties zināmā pozīcijā varas hierarhijā. Tomēr šie pārkāpumi nav bijuši tik smagi, it īpaši, ja tie neattiecās uz ideoloģisko kompartijas normu neievērošanu, lai šo funkcionāru izslēgtu no nomenklatūras sistēmas. Ja šādā gadījumā neizdevās atrast funkcionāra statusam atbilstošu amatu, tad tika

radīta speciāli šim cilvēkam jauna pozīcija varas piramīdā, nereti citā pārvaldes apakšsistēmā” [31].

Virzība pa karjeras kāpnēm (vertikālā pārvietošanās) lielā mērā bija atkarīga no nomenklatūras iekšējās kārtības nosacījumu izpildes nekā no panākumiem vai neveiksmēm pārvaldes lēmumu izpildē attiecīgajā sabiedrības dzīves jomā. Interesi iekļūt nomenklatūrā un taisīt karjeru „noteica ne tikai vēlme iegūt politisko varu, bet arī zināmas sociālās un materiālās privilēģijas. Padomju sistēmā eksistēja divi materiālo vērtību sadales un pārdales kanāli – atklātais, visai sabiedrībai pieejamais, un slēptais – nomenklatūras darbiniekiem pieejamais. Speciālā slēptā sadale ietvēra lielākajai sabiedrības daļai grūti vai vispār nesasniedzamo materiālo labumu un pakalpojumu piešķiršanu par salīdzinoši simbolisku samaksu. Jo augstāk nomenklatūras hierarhijas piramīdā atradās funkcionārs, jo plašākas bija iespējas izmantot elitārās privilēģijas. Turklāt šī sistēma sekmēja nomenklatūras darbinieku atkarību no piederības pārvaldes aparātam – privilēģijas galvenokārt bija iespējams izmantot tikai tik ilgi, cik tika ieņemts atbilstošais amats. Protams, zināmas privilēģijas saglabājās arī pensijas gados. Tika izveidots visai noturīgs profesionālās politiskās karjeras ceļš – no komjaunatnes uz kompartiju” [31].

- Varas piramīda balstījās uz principu, kas aizgūts no militārās jomas: vadītājam tika dota liela, pat neierobežota vara (sevišķi pār pakļautajiem), bet viņš pats bija stipri atkarīgs (Stalīna laikā – pilnīgi neaizsargāts) no varas piramīdas augstākiem slāņiem. Absolūta vara kulta laikā piederēja tikai vadonim – Stalīnam. Valsts pārvalde balstījās uz principiem: „Neapsriest!”, „Pavēlēts – izpildīt!”. Ņikitas Hruščova laikā totalitārās varas sistēma, pielāgdamās jaunajiem apstākļiem, nonāca pie atziņas, ka tai vajadzīgs tikai butaforisks līderis. Reālās varas nesēju vajag padarīt nereālu - paslēpt pašā valdīšanas mehānismā. Totalitārās sistēmas „vienu galvu” nomainot ar „daudzām galvām” (piem., ar kompartijas Politbiroju), sistēma, līdzīgi pūķim, kļūs neuzvarama – tā būs spējīga ataudzēt jaunu „galvu” pazaudētās vietā. Rezultātā 60. – 70. gados izveidojās īpatnēja situācija – L. Brežņevs, kas atradās totalitārās varas virsotnē, vairs nebija absolūtās varas subjekts, bet arvien vairāk pārvērtās par objektu. Stalīna laikam raksturīgo uzticību vienai personai – vadonim, nomainīja uzticība bezpersoniskam, neidentificējamam partijas un valsts aparātam – nomenklatūrai. Nomenklatūra sevi pārvērta par valsts pastāvēšanas galveno mērķi, bet savus mērķus – par visas tautas mērķiem, kancelejiski birokrātiskos uzdevumus – par valstiskiem, bet valstiskos – par kancelejiski birokrātiskiem uzdevumiem.

- Pastāvēja milzīgas atšķirības starp valdošo ideoloģisko orientāciju un sociālo realitāti. Tika sludināta nāciju vienlīdzība un draudzība, internacionālisms, harmonisks „padomju tautas” veidošanās process. Realitātē tas bija politiski virzīts administratīvs rusifikācijas process, kurā veidojās sovjetizēts krievu tautas variants.

- Plaši propagandētā sociālās vienlīdzības ideja kopā ar valsts nodrošinātā izdzīvošanas minimuma garantijām radīja sabiedrībā plaši izplatītu psiholoģisku parādību, kuru var apzīmēt kā „beztbildību par savu likteni”. Savukārt personīgās iniciatīvas un atbildības samazināšana bija virzīta uz vispārējas pieticības un sociālās nabadzības ievirzes veidošanu indivīdiem.

- Masu politiskās uzvedības pamatā bija vājas un vienpusīgas – tikai padomju ideoloģijā sakņotas - zināšanas par sabiedrību un tās dzīves likumsakarībām. Sabiedrībā valdīja politiska atsvešinātība, pasivitāte, bailes no valsts vardarbības un sociālām nekārtībām. Padomju cilvēku vidū plaši izplatīta bija autokrātijas kā neizbēgama ļaunuma pieņemšana, emocionāla pieķeršanās politiskajam līderim, aktīvs vai pasīvs atbalsts vadoņa kultam.

- Sociālistiskā totalitārās varas sistēma atstāja dziļas pēdas cilvēku dvēselēs. Zinātnieki, kas pēta bijušās sociālisma valstis ieviesuši jēdzienu „**homo soveticus**”, lai apzīmētu sociālisma totalitārās varas radītu cilvēka tipu, tam raksturīgo mentālo sindromu un savdabīgu, šim tipam raksturīgu, adaptīvo reakciju. Šo sociālo tipu raksturo tādas īpašības kā:

tiekšanās pēc acumirkliņa labuma, pasivitāte, apātija, atbildības novelšana uz citu pleciem, nevērīga attieksme pret darbu, infantilisms – palīdzības un aizsardzības gaidīšana no valsts, „melnā” skaudība, savtīga atjautība (nepārtraukti tiek meklētas iespējas valsts un sabiedrības apkrāpšanai, lai gūtu sev labumu) [74]. Sabrūkot totalitārajai sistēmai, šīs īpašības nav izzudušas. Pārnestas uz kapitalismu, tās rada brīnumainas, šai sistēmai neraksturīgas attiecības un uzvedības recidīvus.

Gan mūsu, gan ārzemju literatūrā var sastapt visai atšķirīgus skaidrojumus PSRS sabrukumam. Šī procesa dziļāko cēloņu meklējumos iezīmējas divas polāras pozīcijas. Vienu pārstāv komunisma idejas un sociālisma sistēmas aizstāvji. Viņuprāt sociālisma sistēmas sabrukumu izraisīja nevis iekšēji, bet gan ārēji cēloņi – kapitālistisko imperiālistu un cionistu sazvērestība pret PSRS, kā arī Rietumu monopolu vēlme iegūt savā rīcībā PSRS izejvielas - it sevišķi naftu un gāzi. Pēc komunisma apoloģētu domām, pati par sevi sociālisma ekonomika bija laba un dzīvotspējīga. Tā ļāva nodrošināt padomju valsts drošību un militāro varenību, kā arī nepārtrauktu padomju cilvēku dzīves apstākļu uzlabošanu. Laba bija arī padomju politiskā sistēma, kas „plašām darbaļaužu masām nodrošināja patiesu demokrātiju” un reālu iespēju līdzdarboties sabiedrības dzīvē un pārvaldē. Otrās pozīcijas pārstāvji uzskata, ka PSRS sabrukuma cēloņi atrodami pašā padomju totalitārā valsts varas sistēmā. Šī sistēma ar iesīkstējušo nomenklatūru, milzīgo birokrātiju, centralizēto plānošanu, administrēšanu utt. nebija spējīga pielāgojot padomju sabiedrību mūsdienu apstākļiem. Atpalikusī, neefektīvā, izšķērdīgā komandekonomika zaudēja sacensībā ar augstāk attīstīto rietumvalstu ekonomiskajām sistēmām. Tukšie veikali atmaskoja ideoloģisko plātīšanos ar „panākumiem” Pārtikas programmas realizācijā. Masu komunikāciju un informācijas tehnoloģiju attīstība pavēra „dzelzs priekškaru” un deva iespējas padomju cilvēkiem uzzināt kaut ko vairāk par dzīvi Rietumu attīstītajās valstīs, par tur pastāvošajām cilvēku brīvībām un izaugsmes iespējām.

Meklējot PSRS sabrukuma cēloņus, sevišķi interesantas ir to cilvēku liecības un domas, kuri paši aktīvi līdzdarbojušies PSRS sagraušanā. Šajā sakarībā studentu interesi varētu saistīt viena no 80. gadu „atmodas” līdera un Latvijas Tautas frontes dibinātāja, tās Domes valdes priekšsēdētāja, sociologa, filozofa, prof. P.Laķa grāmata „Vara un sabiedrība. Varas maiņa Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā”. Īsi pakavēsimies pie dažām prof. P.Laķa izteiktajām atziņām.

Padomju Savienības dzīvi lielā mērā noteica divu pretēju tendenču – centralizācijas un decentralizācijas procesu – cīņa. [...] Supercentralizētā tautsaimniecība nevarēja nonākt pretrunā ar atsevišķu reģionu ekonomiskām interesēm, kuras vienotajā Maskavas plānošanas sistēmā tikai daļēji tika ievērotas vai nereti pat atklāti ignorētas. Ne mazāk pretrunīgs Padomju Savienībā bija arī etnisko attiecību kopums. Nacionālās atšķirības vai nu vispār tika ignorētas, vai arī atzītas ierobežotā veidā psiholoģiski kulturālā aspektā (piem., padomju literatūra – sociālistiska saturā, nacionāla formā), kā arī izpaudās „nacionālo kadru” politikā dažādās valsts pārvaldes un plānveidīgās tautsaimniecības institūcijās. [...]

Kā tautsaimnieciskajā un etniskajā, tā arī citos aspektos politiski noteiktā centralizācijas tendence dominēja pār decentralizācijas tendenci. Tomēr šī centralizācijas tendence, kuru balstīja gan ideoloģija, gan tautsaimnieciskās struktūras, gan represīvā aparāta plašās iespējas, nespēja pilnībā iznīcināt decentralizācijas tendenci sabiedrībā. Tās pamatā galvenais bija ne tik daudz ekonomisko interešu atšķirības un reģionālās tautsaimniecības īpatnības, pat ne pamatiedzīvotājiem radītās sociālās problēmas nesamērīgas mehāniskās migrācijas rezultātā, bet gan reālās, oficiālajai ideoloģijai pretējās vērtības indivīda apziņā – viskonsekventāk izplatītas Baltijas valstu pamatiedzīvotāju priekšstats. Šo vērtību eksistenci noteica gan negatīvā attieksme pret vulgāro un populistisko padomju imperiālistisko ideoloģiju, kura bija krasā pretstatā ar sociālo realitāti (vispārēja nabadzība), izspiegošanas un represīvās darbības dominante valsts pārvaldē u.c.), gan vēsturiskā pieredze – neatkarīgās, nesalīdzināmi demokrātiskākās, ekonomiski attīstītās Latvijas brīvvalsts pastāvēšana starp diviem pasaules kariem. Latvijai, tāpat kā abām pārējām Baltijas valstīm, iegūt reālu valstisko neatkarību bija iespējams tikai tad, kad centralizācijas un decentralizācijas tendences politiskā aspektā Padomju Savienībā sasniegs īslaicīgu, trauslu dinamiskā līdzsvara stāvokli. Tāds līdzsvars nevarēja būt ilgstošs, jo ņemot vērā visu ekonomisko, politisko un sociālo apstākļu kopumu, maza varbūtība bija sagaidīt jau tuvākajā PSRS (vai Krievijas impērijas) pilnīgu sabrukumu, tomēr savdabīgs „pussabrukšanas” stāvoklis bija iespējams” [31].

P.Lača viedoklis par ekonomisku cēloņu lomu PSRS sabrukumā atšķiras no daudzu ekonomistu uzskatiem šajā jautājumā. Pēc P.Lača domām, kaut arī Padomju Savienībā un Latvijā notiekošie ekonomiskie procesi ietekmēja politikas jomu, tomēr attiecībā uz aplūkojamo varas maiņu tiem bija zināmā mērā tikai fona nozīme. „Baltijas valstīs galvenā loma varas krīzes izraisīšanā bija politisko attiecību raksturam un politiskajai psiholoģijai. Krīze, kurā atradās plānveidīgā sociālistiskā tautsaimniecība, varēja turpināties vēl diezgan ilgu laiku, neizraisot radikālas iekšpolitiskas izmaiņas.[...] Padomju Savienībā astoņdesmito gadu beigās aizsāktu politiskā režīma liberalizācijas procesu vismaz sākotnēji nevarēja uzskatīt par sabiedrības demokratizāciju, tomēr nenoliedzami samazinājās autoritārā režīma kontroles stingrība pār politiskiem procesiem, pirmām kārtām – politiskā cenzūra pār masu informācijas līdzekļiem. Līdz ar to pavērās iespējas plašākām opozicionārām aktivitātēm dažādos impērijas reģionos. Latvijā līdztekus vispārējai padomju ideoloģijas un totalitārisma kritikai izvērsās opozicionārās kultūrvēsturiskās un ekoloģiskās aktivitātes – D.Īvāna un A.Snipa rosinātā „Daugavas kampaņa”, kuras mērķis bija apturēt padomju impērijas iespējas turpināt „vienotā nedalāmā tautsaimnieciskā kompleksa” izvērsumu Latvijā, nerēķinoties ar ekoloģiskiem un kultūrvēsturiskiem apstākļiem. Šī darbība līdztekus citām aktivitātēm kultūras sfērā attīstīja nacionālās pašapziņas sabiedrisko dimensiju. Veidojot pretsparu Maskavas centralizētajai patvaļai saimnieciskajā sfērā un ideoloģijā, tika aizsākts arī nozīmīgs posms demokratizācijā – plašāku sabiedrības slāņu iesaistīšana sociāli nozīmīgu lēmumu sagatavošanā un pieņemšanā.[...]”

Latvijā, tāpat kā abās pārējās Baltijas valstīs, jau kopš 1987.gada izvirzījās nacionālās neatkarības ideja. Sākotnēji tā vairāk bija saistīta ar vēsturiskās pieredzes apzināšanu (piem., staļinisma represijām pret Latvijas tautu) un centieniem atjaunot nacionālās simbolikas apriti masu apziņā. Nacionālās neatkarības ideja pašos pirmsākumos bija saistīta ar demokrātisku sabiedrības izpratni. Pirmkārt, tā balstījās uz vienu no svarīgākajiem demokrātijas principiem – tautas pašnoteikšanās tiesībām. Otrkārt, tā ietvēra asu padomju varas izvērsto represiju kritiku cilvēktiesību, indivīda brīvības vārdā.[...]

Neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošana bija absolūti nepieņemama padomju impērijas politikai un ideoloģijai. Padomju impērijā piekoptās politiskās loģikas būtība bija vienkārša – ja eksistē nedalāma PSRS, tad pastāv arī sociālisms – kaut arī „humanizēts ar cilvēcisku seju”. Tādēļ neatkarības ideja politiskajā kustībā varēja attīstīties un izvērsties krietni lēnāk un

pakāpeniskāk, sākotnēji tikai oficiāli pieļautajos „ekonomiskās patstāvības” un kultūrautonomijas ietvaros.[..]

Padomju impērijas reformu līderi labi saprata, ka savus mērķus nespēs sasniegt tikai ar „galma apvērsuma” palīdzību vai arī, pieņemot kādus PSKP CK Plēnumu lēmumus. Režīma liberalizācijai bija nepieciešamas plašu sabiedrības slāņu aktivitātes, kuras radītu zināmu pretsparu galēji konservatīvajam militāri rūpnieciskajam kompleksam un kompartijas aparātam. Turklāt ar šo aktivitāšu palīdzību bija iecerēts noteiktā mērā izvērst tautsaimnieciskās aktivitātes (piem., kooperatīvu kustību), lai mazinātu sociālo spriedzi. Tomēr sabiedriskajām aktivitātēm bija noteiktas robežas – politiskie mērķi bija jāaskaņo ar valdošās elites interesēm, saglabājot PSRS Konstitūcijā noteikto kompartijas vadošo lomu, valsts sociāli ekonomiskās un politiskās iekārtas pamatus.[..]

Grūtības šī kompartijas plāna īstenošanā radās vairāku apstākļu dēļ. Pirmkārt, sociāli politiskās vēstures likumsakarības izsaka to, ka ārkārtīgi sarežģīti stingri reglamentēt masu kustības virzību, it īpaši, ja tai ir pietiekami spēcīga integrējoša vērtību apziņa, pretēja valdošās elites interešu lokam. Šādos gadījumos gandrīz vienmēr veidojas pretstata situācija starp veco un jauno politisko spēku, un tās atrisinājums ir vismaz viena relatīva uzvara. Otrkārt, nomenklatūra bija pārāk pašpietiekama un nespēja adekvāti novērtēt izveidojušos situāciju, līdz ar to padomju politiskā elite īstenoja savu darbību atbilstoši rutinētām, jaunajos apstākļos neefektīvām shēmām. Turklāt Latvijā reāls atbalsts šim mērenajam reformu kursam bija minimāls, jo visai ātri notika politisko spēku polarizācija, tā bija daudz krasāka, nekā bija cerējusi valdošā politiskā elite, turklāt tai visai negaidīts bija arī konfrontācijas pamats. Treškārt, sāka pavērties „dzelzs priekšgars” – Padomju Savienība veidoja dialoga attiecības ar brīvo pasauli, un šajā politiskajā tirgū Baltijas valstu okupācijas fakts bija samērā labs arguments Rietumu rokās. Turklāt šajā kontekstā vairs nevarēja pilnībā ignorēt Rietumu pārmetumus par nemitīgajiem cilvēktiesību pārkāpumiem padomju impērijā. Par iespējām ierobežot militāro sacensību, kuru nespēja izturēt padomju komandekonomika, par iespējām saglabāt zināmu starptautisko līdzsvaru un par principā neatmaksājamiem Rietumu kredītiem arī bija jāmaksā ar zināmu piekāpšanos radikālākām reformām.[..]

Minētie apstākļi bija pietiekami labvēlīgi, lai varētu rasties plaša opozīcija. Tiesa, neskatoties uz visiem aksioloģiskiem un emocionāliem apsvērumiem, šai opozīcijai bija jāizvēlas pareiza, situācijai atbilstoša politiskās darbības taktika, lai padomju elite ar bagātīgu represīvo metožu arsenālu to nesagrautu jau sākuma stadijā. Tādēļ tika izvēlēts „solī pa solim” ceļš jeb pieaugošo prasību virzība. Kā parādīja vēsturiskā prakse, šī taktika, izmantojot padomju politiskās sistēmas iekšējā pretrunīguma radīto īslaicīgo režīma atslābumu, attaisnojās, jo noveda pie izvirzītā galamērķa – neatkarīgās valsts atjaunošanas, kurai ir potences veidoties par demokrātisku, uz brīvā tirgus pamatiem organizētu sabiedrību” [31].

4.2. Latvija pārejas periodā un attīstības alternatīvas. Pārejas periods ir tas laika posms, kuru postsociālisma valstis pavada ceļā no iepriekšējās sistēmas uz jaunu – tirgus orientētu, demokrātisku un tiesisku sabiedrību. Pirms iedziļināties pārejas perioda norisēs, jāatzīmē, ka Rietumu attīstītajā pasaulē nepastāv visu atzīts un visu pieņemts demokrātiskās institūcijās un tirgus ekonomikā balstītas sabiedrības etalons, pēc kura būtu jālīdzinās visām valstīm, tai skaitā arī Latvijai. Katra valsts attīstās savādāk, atbilstoši tās pagātnei un konkrētai vēsturiskai situācijai. Tas pats attiecas uz pārejas procesā esošajām valstīm. Un tomēr, skatot Latviju pārejas periodā, ir svarīgi konstatēt to, kas šajā procesā ir kopīgs ar citām postsociālisma valstīm un kādas ir mūsu specifiskās problēmas.

Visu postsociālisma valstu kopīgās iezīmes:

- pārejas valstīs notiekošie procesi ir neordināri, jo pasaules vēsturē nav precedentu un gatavu recepšu, kādā veidā no komunistiska režīma sekmīgi pāriet uz demokrātisku un brīvā tirgus sabiedrību.

- Pārejas valstis neiederas ne attīstīto valstu, ne tradicionālo jaunattīstības valstu kategorijā. Pārejas valstis stipri atšķiras no trešās pasaules valstīm ar to, ka visus pēckara gadus tās ne tikai ar savu industriāli urbanizēto sabiedrības ārējo veidolu, bet arī pēc svarīgākajiem demogrāfiskajiem rādītājiem vairāk līdzinājās Ziemeļiem nekā Dienvidiem. Cits aspekts: tagad, pārveidojot šo zemju neefektīvās ekonomiskās sistēmas, sociālajā jomā aktuālākais ir nevis uzlabot sabiedrības locekļu veselību un izglītības līmeni, bet gan nosargāt to līmeni, kas jau sasniegts. Daudzās jaunattīstības valstīs veselības un izglītības problēmas cenšas risināt, palielinot valsts lomu, bet pārejas valstīm ir jāpanāk tieši pretējais – jāsamazina hipertrofētā valsts loma cilvēku dzīves regulēšanā [33].

- Visām pārejas valstīm raksturīgs garāks vai īsāks ekonomiskās krīzes periods, kura laikā strauji samazinās iekšzemes kopprodukts un sevišķi rūpnieciskā ražošana. (Iekšzemes kopprodukta kritums Latvijā bija ievērojami dramatiskāks nekā citās postsociālisma valstīs. 1995.g. Latvijas IKP sastādīja tikai 54% no 1989.gada līmeņa /salīdzinājumam: Polijā - 97%, Slovēnijā - 94%, Ungārijā – 86%, Čehijā - 85%, Bulgārijā – 75%, Igaunijā – 74% /) [7].

- Inflācija uz laiku tuvojas hiperinflācijai vai tiešām pārvēršas hiperinflācijā.

- Notiek privatizācija un palielinās privātā sektora loma.

- Pieaug sociālā nevienlīdzība (nevienlīdzība ienākumu sadalē un ienākumu līmenī, dzimumu nevienlīdzība, etniskā nevienlīdzība, paaudžu iespēju nevienlīdzība, reģionālās atšķirības).

- Dzīves līmenis sevišķi krītas tiem, kas atkarīgi no valsts budžeta: pensionāriem, invalīdiem, bezdarbniekiem.

- Krītas vispārējais veselības līmenis.

- Demokrātijas pamatmehānisms – vēlēts parlaments parādās drīz, bet liberālas demokrātiskas sistēmas dienīšķā infrastruktūra – efektīva un taisnīga tiesu vara, pilsoņu līdzdalība partijās un nevalstiskās organizācijās veidojas lēnāk [33].

- Pārejas sabiedrībās vēsturiskais laiks rit straujāk nekā stabilās sabiedrībās. Neatliekami atbildīgi lēmumi jāpieņem salīdzinoši īsos laika posmos, kad nav iespējams veikt plašas ekspertīzes un ievadīt sabiedrībā ilgstošas diskusijas. Bieži tam trūkst gan intelektuālo, gan finansiālo resursu. Tas neizbēgami noved pie kļūdām valsts institūciju darbībā [53].

Pārejas posma īpatnības Latvijā:

Pēc E.Semaņa domām, „Latvijas pārejas specifiku nosaka apstākļi, ka šajā pārejā vienlaikus iezīmējušās trīs trajektorijas vai gultnes: 1) pāreja no okupētas

teritorijas statusa uz valstisko neatkarību jeb deokupācijas gultne; 2) pāreja no viena politiska režīma uz otru – optimālā variantā uz liberālās demokrātijas iedibināšanu; 3) pāreja no „valsts sociālisma” uz tirgus ekonomiku jeb t.s. „apgrieztā revolūcija” – virzība uz moderno tirgus saimniecību. Sākotnēji Latvijas dienaskārtībā dominēja neatkarības jautājums. Tad, kad valstiskā neatkarība formāli tika atgūta, dienaskārtībā sāka dominēt politiskā režīma un brīvā tirgus attīstības problēmas” [53].

Valstiskās neatkarības atgūšana.

P.Laķis vērs uzmanību uz to, ka politiskās varas maiņa Latvijā notika dažu gadu garumā un ietvēra trīs posmus:

- jaunā nacionāli demokrātiskā politiskā spēka veidošanās sākums un padomju varas krīzes iestāšanās;

- divvaldības posms – tā būtību galvenokārt izteica leģitimētās un reālās politiskās varas dažādu pretstata izpausmju cīņa, turklāt šajā posmā ir visasākā dažādo politisko spēku konfrontācija;

- jaunās neatkarīgās valsts varas faktiskā tapšana un nostiprināšanās, tās starptautiska atzīšana, sabiedrisko attiecību liberalizācija, jauno ekonomisko un sociālo struktūru veidošanās sākums [31].

Kā raksta P.Laķis, tad „jaunās politiskās varas veidošanās saturs Latvijā bija nacionālas neatkarības kustība saistībā ar cīņu par sabiedrības demokratizāciju; vienīgais tuvākais mērķis līdz ar to bija – izklūšana no PSRS un neatkarīgas Latvijas valsts atjaunošana. Šīs kustības virzību lielā mērā noteica pašas Padomju Savienības politiskā būtība – imperiālistisko pretenziju un komunistisko principu nesaraucama vienība. Glābt latviešu tautu no iznīcības, faktiskas asimilācijas jaunajā „vēsturiskajā kopības formā ”padomju tauta” varēja, vienīgi izcīnot valstisko neatkarību. Šāds ceļš arī deva cerības izklūt no autoritāra režīma, sākt veidot liberāli demokrātisko sabiedrību, jo sagaidīt pārskatāmā nākotnē impērijas reālu demokratizāciju bija bezcerīgi [31].

1985. gads. Padomju Savienībā sākas pārbūves jeb „perestroikas” process, kas ievadīja vecā un degradētā režīma ierobežotu liberalizāciju „no augšas”. Toreizējais komunistiskās elites reformistiski noskaņotais spārns M.Gorbačova vadībā uzsāka pārmaiņu procesu, kurš tad arī deva impulsus (pašai tālaika komunistiskajai elitei to vēl neapzinoties) straujai režīma „atvēršanai” pārmaiņām. Sākās būtiskas pārmaiņas arī Latvijā.

Īsa notikumu hronika.

1988. gada 1.-2.jūnijs. Latvijas Rakstnieku savienības valdes paplašinātais plēnums ar arhitektu, dizaineru, žurnālistu, teātra darbinieku savienību vadītāju un ekspertu piedalīšanos.

1988. gada 6.oktobris. LPSR Augstākā Padome (AP) pieņem lēmumu par latviešu valodas statusu – tā kļūst par valsts valodu.

1988. gada 8.-9. oktobris.) Latvijas Tautas frontes (LTF) dibināšanas kongress. LTF atbalsta grupas apvieno vairāk nekā 110000 dalībnieku.

1989. gada 12.marts. LTF manifestācijā Daugavmalā piedalās 200000 cilvēku.

1989. gada 28.jūlijs. LPSR AP pieņem deklarāciju par Latvijas valsts suverenitāti.

1989. gada 23. augusts. „Baltijas ceļš” – Igaunijas, Latvijas, Lietuvas tautas kustību iedvesmota akcija – simtiem tūkstošu cilvēku sadošanās rokās – par neatkarības atjaunošanu.

1989. gada 28. decembris. LPSR AP svītro LPSR Konstitūcijas 6. pantu par „komunistiskās partijas vadošo lomu”.

1990. gada 15. februāris. LPSR AP pieņem „Deklarāciju jautājumā par Latvijas Valstisko neatkarību” un grozījumus LPSR Konstitūcijā, atzīstot par oficiālo valsts simboliku sarkanbaltsarkano karogu, 1921. gadā apstiprināto ģerboni un himnu „Dievs, svētī Latviju!”.

1990. gada 24. februāris. Notiek Latvijas Neatkarīgās KP piekritēju konference, skaidri iezīmējas šķelšanās vecā režīma elitē.

1990. gada 18. marts. LPSR AP vēlēšanās LTF gūst pārliecinošu uzvaru.

1990. gada 4.maijs. LPSR AP pieņem „Deklarāciju par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”. Tiek noteikts pārejas periods Latvijas Republikas valsts varas *de facto* atjaunošanai līdz LR Saeimas vēlēšanām.

1990. gada 7.maijs. Par LR Ministru Padomes priekšsēdētāju apstiprināts I.Godmanis.

1990. gada 15. maijs. Pirmā topošās demokrātijas pārbaude – vecās varas piekritēji mēģina ieņemt Augstākās Padomes ēku.

1991. gada 13. janvāris. LTF izsludinātajā Vislatvijas protesta manifestācijā sakarā ar iespējamo bruņoto apvērsumu un Padomju armijas bruņotajām akcijām Lietuvā piedalās apmēram 500000 cilvēku.

1991. gada 13.-27. janvāris. „Barikāžu dienas”. Agrīnā demokrātija iztur otro pārbaudījumu – vecās varas piekritēju pirmo mēģinājumu sarīkot apvērsumu. Pēc LTF ierosinājuma Latvijas iedzīvotāji apsargā Augstāko Padomi, Ministru Padomi, TV centru Zaķusalā un citas ēkas. LKP CK vadītā „Latvijas sabiedrības glābšanas komiteja” 10000 cilvēku mītiņā ASK stadionā paziņo par visas likumdevējas un izpildvaras funkciju pārņemšanu. 20.janvārī OMON iebrukuma laikā Latvijas Iekšlietu ministrijā tiek nogalināti vairāki cilvēki.

1991. gada 3. marts. Vislatvijas aptaujā par neatkarīgu un demokrātisku Latviju nobalso 73,8% no 87,5% Latvijas iedzīvotāju, kas piedalījās aptaujā.

1991. gada 19.-21. augusts. Valsts apvērsuma mēģinājums Padomju Savienībā. PSRS desanta karaspēka un OMON bruņotas akcijas Latvijā. Agrīnā demokrātija iztur trešo pārbaudījumu – nesekmīgu apvērsuma mēģinājumu. Sākas PSRS sabrukums. Pārejas periodā iestājas pavērsiens: vecās varas piekritēji tiek nostumti politiskās spēles perifērijā.

1991. gada 21. augusts. Augstākā Padome pieņem Konstitucionālo likumu par Latvijas Republikas valstisko statusu.

1991. gada 18. septembris. Latvija kļūst par ANO locekli.

1993. gada 5.-6. jūnijs. Notiek otrās „dibinošās vēlēšanas”- 5.Saeimas vēlēšanas. Ar jaunievēlētās Saeimas sanāksšanu pilnībā tiek atjaunota LR Satversmes darbība un Latvijas valsts kā parlamentāra republika.

1993. gada 7. jūlijs. LR Saeima par Valsts prezidentu ievēl G.Ulmani.

1993. gada 20. jūlijs. Tiek izveidota politiski atbildīga „mazākuma” valdība V.Birkava vadībā.

1995. gada augusts. Tiek izvests Krievijas karaspēks. (Līgums starp Krieviju un Latviju par karaspēka izvešanu parakstīts 1994.g. 30.aprīlī) Deokupācijas jautājumu atrisināšana paver iespējas koncentrēt politiskos resursus demokrātiskā politiskā režīma un tirgus ekonomikas attīstībai [31].

Latvijai pretstatā dažām citām Austrumeiropas valstīm izdevās nevardarbīgi likvidēt komunistisko totalitārās varas režīmu, atgūt valstisko neatkarību un panākt Krievijas armijas izvešanu.

Demokrātijas iedibināšana un attīstība.

Latvijā valsts suverenitātes atjaunošana nozīmēja formālu pāreju no totalitārās politiskās sistēmas uz demokrātisko. Latvijas atšķirība no Centrāleiropas valstīm bija tā, ka Latvijā neatkarīgas valsts institūti nepastāvēja kopš 1940.gada. Bija jāatjauno visu likumdevējas un izpildvaras institūtu darbība. Jāņem vērā arī tas, ka deviņdesmito gadu sākumā bija nepieciešams saskaņot divas visai atšķirīgas tiesiskās sistēmas – Latvijas pirmās brīvvalsts un padomju sistēmu. Tikai 1993.gada jūnijā pilnā spēkā stājās Satversme, atjaunojās parlamentārā vara. Gan pirms, gan pēc tam politiķi un politologi aizrautīgi diskutēja vai nav nepieciešama jauna Satversme, vai arī vecajā jāizdara izmaiņas. Uz laiku tika panākta vienošanās par to, ka tiks atjaunota parlamentāra republika jeb t.s. Pirmā republika, kā Latvija būs nacionāla valsts, ka nav vajadzīga jauna Satversme un esošo cik vien iespējams jā saglabā nemainīgu. Tomēr turpmāko gadu notikumi liecina, ka dažādi politiskie spēki, dažādu motīvu vadīti, arvien no jauna mēģina apstrīdēt un koriģēt tos spēles pamatprincipus, kas fiksēti Satversmē (piem., diskusijas par tautas vēlētu prezidentu, priekšlikumi proporcionālās vēlēšanu sistēmas vietā noteikt jauktu vēlēšanu sistēmu, iekļaut Satversmē cilvēktiesību pamatprincipus utt.). Uz šo parādību ir vērts paskatīties plašāk: „pārejas laikā politiskās spēles noteikumi nav skaidri definēti, tos pastāvīgi koriģē un apstrīd. Politiskie aktieri faktiski ne tik daudz cīnās par to, lai tūlīt piepildītu savas (vai savu pārstāvēto) tiešas politiskās intereses, cik par to, lai panāktu sev izdevīgu procedurālo noteikumu ansambli. Šis ansamblis nākotnē nosacīs uzvarētājus un zaudētājus, jo, piemēram, reglamentēs, kādas metodes tiks lietotas uz politiskās skatuves un kādi aktieri drīkstēs uz tās darboties. Pārejas laikā Latvijā plašākā nozīmē tā ir cīņa tādos principiālos jautājumos kā pilsonība, vēlēšanu norise, izpildvaras, likumdošanas un tiesu institūciju savstarpējās attiecības, vietējās (pašvaldību) un centrālās varas dalījums, valsts ārpolitikas orientācija, nemaz jau nerunājot par privatizāciju, īpašumtiesībām un citiem ekonomisko attiecību jautājumiem” [53]. Šeit jāatzīmē viena būtiska lieta – kaut gan pastāv viedokļu un pozīciju konfrontācija, Latvijā „nav nedz pasludināta, nedz mazākā mērā īstenota atkāpšanās no brīvā tirgus reformu iniciatīvām un šoka terapijas metodēm”, vienlaikus nodrošinot visai stabilu sociālo un politisko situāciju valstī [7].

Svarīgākie demokrātijas nosacījumi atspoguļojas katras valsts pamatlikumā. No Satversmes izriet, ka Latvijā pastāv **pārstāvniecības demokrātija** – pilsoņi ievēlē pārstāvjus (deputātus) un pilnvaro viņus pieņemt politiskus lēmumus, izstrādāt likumus un īstenot pasākumus sabiedrības labā. Pārstāvniecības institūcijas ir ne tikai parlaments (Saeima), bet arī teritoriālās pašvaldības likumdevēji – pilsētu, pagastu, rajonu padomes. Satversme atrunā gadījumus, kad spēkā ir tiešā demokrātija, t.i., kad visi pilsoņi var personīgi piedalīties sabiedriski nozīmīgu lēmumu pieņemšanā **bez** ievēlētu pārstāvju vai

ieceltu ierēdņu starpniecības. Satversme paredz, ka tauta (pilsoņu kopums) izmanto tiešo demokrātiju:

- tieši ievēlot Saeimu;
- pieņemot vai atceļot likumus tautas nobalsošanas ceļā (arī izmainot Satversmi). Šāda tautas nobalsošana /referendums/ notika sakarā ar iestāšanos Eiropas Savienībā;
- iesniedzot Saeimai priekšlikumus par likumu pieņemšanu (piem., tautas nobalsošana par aizliegumu privatizēt Latvenego).

Kaut arī Satversme atjaunoja parlamentāro varu, tomēr jautājums par reālo varu palika atklāts. Satversme principā pieļauj dažādus varas sadales modeļus. Iepriekšējā tēmā jau tika apskatīti šķiriskais, elitārais un plurālais varas modeļi (skat.: šī lekciju konspekta 64.lpp.). Pēc daudzu sociologu un politologu domām Latvijā varas sadalījums izveidojās un tās sadale attīstās atbilstoši elitārajam modelim [43].

Līdzās varas sadalei arī sociālā stratifikācija raksturo sabiedrības izvēlēto attīstības ceļu. Atcerēsimies iespējamās sociālās stratifikācijas variantus (skat.: šī lekciju konspekta 62.lpp.). Socioloģes B.Zepas veiktie pētījumi rāda, ka mūsu sabiedrības sociālā struktūra visvairāk atbilst A modelim, kurā ir neliela elite, bet sabiedrības lielāko daļu veido zemākie slāņi. B.Zepa norāda, ka tāda sociālā struktūra nav morāli pieņemama un ir sociāli bīstama: sabiedrība, kurā vislielākais ir trūcīgais slānis, nav sociāli droša. Tajā neizbēgami plaukst noziedzība un arvien neatlaidīgākas kļūst pret valdības politiku vērstas protesta akcijas. Arvien vairāk cilvēku vairs necer izkļūt no sabiedrības zemākajiem slāņiem; viņu pilsoniskā apziņa krītas, un tas viņiem liedz būt sociāli aktīviem sabiedrības locekļiem [70].

Zinot sabiedrības sociālo struktūru, vieglāk saprast, kāds šajā sabiedrībā ir spēku samērs un cik demokrātiska tā ir. Jāatzīmē, ka A modeļa sabiedrībās, demokrātija ir vāji attīstīta. Tāpēc, lai mūsu valstī rastos stabils pamats demokrātijas attīstībai, mūsu sabiedrībā ir jāveido plašs vidusslānis un jāattīsta pilsoniskā sabiedrība. Tās pilnasinīgai funkcionēšanai nepieciešams izvērst nevaldības organizācijas, kuras līdzdarbotos valsts institūtu kontrolē, sociālās palīdzības organizēšanā, ienākumu pārdalē, rekreācijas nodrošināšanā, bērnu aprūpē utt. Kā atzīmē I.Ostrovskā, tad šobrīd skaidri iezīmējusies šo organizāciju distancētība no valsts: organizāciju spējas novadīt informāciju likumdevējvaras un izpildvaras struktūrām, kontrolēt un ietekmēt lēmumus un vienošanos, t.i., sadarbība ar valsts institūcijām, ir tuvas nullei [43]. Nevaldības organizāciju mazattīstību un mazspēju ietekmē daudzi faktori, piemēram, tas, ka materiālās izdzīvošanas problēmas absolūtam iedzīvotāju vairākumam ir primārās, līdz ar to saprotama ir viņu nevēlēšanās pašorganizēties un iesaistīties nevaldības organizāciju aktivitātēs; nevaldības organizāciju visaptveroša ekonomiska atkarība no valsts un tās birokrātijas; vienotu mērķu, materiālās bāzes un izteiktu līderu trūkums u.c.

Virzība uz tirgus saimniecību.

Pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas Latvijai teorētiski bija trīs ekonomiskās attīstības alternatīvas:

1) Mēģināt „atdzīvināt”, uzlabot plānveida komandekonomiku, ieviešot tajā dažus tirgus elementus, palielinot ražošanas uzņēmumu patstāvību, izvēršot kooperatīvu kustību utt. Saprotamu iemeslu dēļ šis ekonomikas modelis Latvijā tika noraidīts.

2) Pāriet uz brīvā tirgus ekonomiku - uz „tīru” kapitālismu ar tajā vadošo principu „laissez fair”. Valdošā politiskā elite izvēlējās šo variantu. To apliecina Latvijas valdības atkārtoti aizstāvētā pozīcija, ka tā uzņemas atbildību tikai par makroekonomisko reformu realizāciju. Šādai nostājai bija vairāki objektīvi cēloņi: a) atjaunojot valstisko neatkarību, bija jāatjauno pirmsociālisma īpašuma attiecības – jāveic padomju varas atņemto īpašumu denacionalizācija. b) Neefektīvi – ar zaudējumiem strādājošajiem padomju laika uzņēmumiem bija jāatrod saimnieki (īpašnieki), kas ar savām investīcijām un uz savu risku būtu gatavi pielāgot šos uzņēmumus tirgus apstākļiem. Latvijā sākās masveida privatizācija, kura 2003.gadā vēl nav beigusies. c) Tirgus bija jāpadara pilnīgi brīvs, lai atjaunotās valsts iedzīvotājus nodrošinātu ar pārtikas un sadzīves precēm.

3) Valdošā elite varēja sekmēt jauktās ekonomikas veidošanos Latvijā. Tomēr elite noraidīja šādu iespēju, uzskatot, ka kapitāla uzkrāšanas laikā jauktā ekonomika ir neefektīva, jo kavē kapitāla koncentrēšanos uzņēmīgāko un apsviedīgāko cilvēku rokās. Svarīgs bija arī secinājums, ka tikai brīvā tirgus ekonomika var dot izšķirīgu triecienu padomju komandekonomikai un ar to saistītajām sociālajām ilūzijām.

Latvijas ekonomistu un politiķu vidū laiku pa laikam atjaunojas strīds par to kāds ekonomikas tips ir vispiemērotākais Latvijai un kāds tips pie mums pastāv pašlaik. Vieni uzskata, ka pie mums ir „mežonīgais” kapitālisms, kas Rietumu valstīs pastāvēja kapitāla uzkrāšanas laikā. Citi apgalvo, ka Latvijā, tāpat kā citās postsociālisma valstīs, pastāv jauktā pārejas tipa ekonomiskā sistēma. Šīs sistēmas ietvaros jāveic grūtas un nereti arī nepopulāras darbības – privatizācija, rūpniecības un lauksaimniecības pārstrukturēšana, jānodrošina bezdeficīta budžets, efektīva nodokļu iekasēšana, stingra monetārā politika, eksporta un importa sabalansēšana, ārvalstu kredītu piesaistīšana un to efektīva un likumīga izmantošana, banku sistēmas nostabilizēšana, valsts aparāta reorganizācija, līdzsvarota reģionu attīstība, jaunu darbavietu radīšana, sociālās nodrošināšanas sistēmas reorganizācija, cīņa pret korupciju un, protams, iedzīvotāju labklājības līmeņa celšana. Laika gaitā klāt nāca arī citi uzdevumi, piemēram, saimnieciskās likumdošanas pieskaņošana Eiropas Savienības prasībām. Jāpatur prātā, ka „reformas jāveic apstākļos, kad, no vienas puses, varai nākas izjust lielu spiedienu no tām nelielajām, bet aktīvajām grupām, kuras nesakārtoto likumdošanu cenšas izmantot savu ekonomisko interešu realizācijai,

bet, no otras puses, pastāv visai ievērojama masu apātija, pesimisms un politiskā atsvešinātība, kas rada labvēlīgus apstākļus varas ļaunprātībām” [7].

Svarīgs Latvijas ekonomiskās augsmes nosacījums ir vidējās un mazās uzņēmējdarbības izvēšana. Pēc I.Ostrovskas domām, vairāku iemeslu dēļ šīs uzņēmējdarbības attīstība noris ļoti lēni. Pirmkārt, tā vietā, lai galveno uzmanību veltītu ekonomikas pārstrukturēšanai, valsts daudz enerģijas tērē finansu un tirdzniecības superelites veidošanai. Otrkārt, valsts birokrātija nevēlas atteikties no kontroles pār materiālo resursu ražošanu un sadali. Treškārt, valsts nevar izkontrolēt ievērojamu daļu no apritē esošā kapitāla. Valsts nespēj iekasēt visus tai pienākošos nodokļus ne tikai nodokļu iekasēšanas institūciju mazspējas dēļ, bet arī tāpēc, ka tai jāstāpjas ar ievērojamu ēnu ekonomikas pretestību. Ceturtkārt, sabiedrībai nav līdzekļu, lai privatizācijas procesā reāli konkurētu ar varas turētājiem. Ēnu ekonomikas rīcībā esošie materiālie resursi kalpo kā pamats „ēnu sabiedrības” eksistencei. Ar laiku valsts un „ēnu sabiedrība” integrējās un korumpējās, attīstot plašu nelegālu valsts resursu privatizācijas procesu. Notikumu pašreizējā attīstība ir lielā mērā agrāk „prihvatizēto” resursu legalizācija [44]. Gausa vidējās un mazās uzņēmējdarbības attīstība kavē plaša vidusslāņa veidošanos, bet tas savukārt bremzē pilsoniskas sabiedrības attīstību.

Ļoti būtiskas izmaiņas ir notikušas sociālās drošības sfērā. Sabrūkot plānveida ekonomikai, daudzi agrākie valsts uzņēmumi pārstāja strādāt. Ļoti būtiski samazinājās saražotais iekšzemes kopprodukts un līdz ar to valsts ieņēmumi. Tas ļoti sāpīgi skāra sociālo nodrošināšanu un sociālo palīdzību. Latvijas valstij bija jāizstrādā sava sociālā politika. Ilgu diskusiju un eksperimentu rezultātā šāda politika tika izstrādāta. 1996.-1997.gados Latvijā pieņemtie likumi par sociālo nodokli, valsts pensijām, obligāto sociālo apdrošināšanu bezdarba gadījumā u.c., liecina, ka mūsu likumdevēji par sociālās politikas pamatu izvēlējušies konservatīvās (vai korporatīvās) labklājības valsts modeli.

4.3.Latvijas attīstības novērtējums un iekļaušanās ES.

Pārejas valstu sekmes ceļā uz attīstītu sabiedrību pārsvarā mēdz vērtēt pēc ekonomiskiem rādītājiem. Rietumu pasaules sociāli filozofiskajā domā pēdējās desmitgadēs nostiprinājies viedoklis, ka ekonomiskā izaugsme nav un nedrīkst būt pašmērķis. Attīstības centrā ir jābūt cilvēka dzīves kvalitātei – gan tagad, gan arī nākotnē. Pie tam svarīgs ir ne tik daudz atsevišķa indivīda dzīves līmenis konkrētā laika brīdī, cik sabiedrības dzīves kvalitāte kopumā un perspektīvās skatījumā. **Tautas attīstības koncepcija**, kas sākotnēji izklāstīta pirmajā UNDP pasaules pārskatā par tautas attīstību (1990), /UNDP- United Nations Development Programme – ANO Attīstības programma/. Pārskatā tiek apstrīdēts līdz 80. gadu beigām plaši izplatītais viedoklis, ka cilvēces labklājības un „progresā” mēraukla ir ekonomiskās attīstības līmenis. Lai gan ekonomiskā augsmē ir nepieciešama, ar to vien nepietiek. Tautas attīstības koncepcija uzsver

to, ka ir svarīgi, lai ekonomiskās attīstības radītās bagātības uzlabotu cilvēka dzīvi. Attiecīgi, ienākumu pietiekamība, lai cik tā būtu svarīga, ir tikai viens no labas dzīves priekšnoteikumiem. Tādējādi, raksturojot attīstību, tā jāaplūko ne tikai no ienākumu un bagātību augsmes viedokļa. Attīstības degpunktā ir jābūt cilvēkam kā noteiktas sabiedrības loceklim – sabiedrības, kas nodrošina (vai nenodrošina) viņa pilnvērtīgu dzīvi [34].

Tautas attīstības jēdziens ir vispusīgs. UNDP tautas attīstību definē kā cilvēka spēju paplašināšanos un attiecina uz visiem cilvēkiem. Ir ļoti svarīgi, lai cilvēkam būtu pieejamas pamatiespējas: dzīvība un drošība, tīrs ūdens un veselīga pārtika, laba veselība un tās aprūpe, laba izglītība, darbs un pieklājīgs dzīves līmenis. Tikai tad, ja ir pieejamas šīs pamatiespējas, cilvēkiem paveras citas svarīgas iespējas – veidot pilsonisko sabiedrību, piedalīties politiskajā dzīvē, uzlabot savu valsti, rūpēties par vidi, mazināt neuzticību starp grupām, palīdzēt mazaizsargātajiem un izkopt savu individualitāti [35].

Lai mērītu un salīdzinātu tautas attīstību dažādās valstīs, UNDP ir izstrādājis **tautas attīstības indeksu (TAI)**. Tas ietver trīs pamatindikatorus:

- pirktspējas paritātes dolāros rēķinātu gada iekšzemes kopproduktu (IKP) uz vienu iedzīvotāju (N);
- paredzamo mūža ilgumu (M);
- iedzīvotāju izglītības līmeni, ko rēķina pēc diviem parametriem – pieaugušo lasītprasme un pamatskolēnu, vidusskolēnu un studentu īpatsvars attiecīgajās vecumgrupās (I) [34].

Kopš 1994.gada ziņojuma šos indeksus jebkuram rādītākam X aprēķina pēc šādas formulas:

$$\text{Indekss} = \frac{\text{Rādītāja } x \text{ faktiskā vērtība} - \text{mīnus rādītāja } x \text{ minimālā vērtība}}{\text{Rādītāja } x \text{ maksimālā vērtība} - \text{mīnus rādītāja } x \text{ minimālā vērtība}}$$

Piemērs: 1994.gadā pasaulē minimālais vidējā mūža ilgums bija 25 gadi, maksimālais – 85 gadi. Tātad Latvijā mūža ilguma indekss 1994. gadā ir

$$\frac{66,4 - 25}{85 - 25} = 0,69$$

Diviem pārējiem indeksiem aprēķināšanas kārtība ir mazliet sarežģītāka. Izglītības līmeņa indeksā ietilpst divi rādītāji: pieaugušo lasītprasme (L) un koeficients, kurš atspoguļo, cik procenti no katras vecumgrupas apmeklē attiecīgā līmeņa (pamatskolas, vidusskolas vai augstskolas līmeņa) izglītības iestādi (A). Šos rādītājus tāpat kā mūža ilgumu pārvērš daļskaitlī. Uzskatot, ka lasītprasme ir nozīmīgāks rādītājs, tam izglītības līmeņa aprēķinā tiek dots lielāks svars:

$$I = (2L + 1A) / 3$$

Savukārt uz vienu iedzīvotāju gūto ienākumu indeksu (N) rēķina, par pamatu izmantojot nacionālo kopproduktu, kas rēķināts pēc pirktspējas paritātes. Veicot aprēķinus, tiek iestrādāts pieņēmums, ka papildu ienākumi virs pasaules vidējā ienākuma uz vienu iedzīvotāju (1992.g. \$ 5120 – rēķināts pēc pirktspējas paritātes) relatīvi maz ietekmē kādas sabiedrības patieso labklājības līmeni, un tā rodas „svērtais IKP uz 1 iedzīvotāju”. Tad ienākumu indekss tiek rēķināts tāpat kā pārējie, izmantojot maksimālo (\$ 5448) un minimālo (\$ 100) svērto ienākumu uz vienu iedzīvotāju.

Kopējo TAI aprēķina, trīs pamatindeksus I, M un N saskaitot kopā un summu dalot ar 3 [33].

Šie trīs indikatori raksturo tautas attīstības svarīgākās dimensijas: materiālo labklājību, veselību, zināšanas. TAI var būt robežās no 0 līdz 1. Par valstīm ar zemu tautas attīstības līmeni uzskata tās, kur TAI ir zemāks par 0,5; par valstīm ar vidēju tautas attīstības līmeni uzskatā tās, kur TAI ir robežās no 0,5 līdz 0,799. Savukārt valstis, kur TAI ir 0,8 un augstāks, kvalificē kā tautas attīstības ziņā vislabvēlīgākās [35].

Pie valstīm ar augstu attīstības indeksu lielākoties pieder valstis ar augstiem ienākumiem – ASV, Kanāda, Japāna, Jaunzēlande, Austrālija, Eiropas Savienības valstis, Norvēģija u.c. industriāli attīstītās valstis. Tomēr saikne starp ekonomisko augsmi un uzlabojumiem tautas dzīvē ir iespējama tikai tad, ja ekonomisko pieaugumu virza tā, lai tas sekmētu tautas attīstību, mazinātu nabadzību un atstumtību, saudzētu vidi un nodrošinātu ilgspēju. Lai gan Latvijā vērojama konsekventa makroekonomiskā uzlabošanās, noturīga saikne starp ekonomiskajiem panākumiem un tautas lielākās daļas dzīves kvalitātes uzlabošanos vēl nav panākta [35].

Pie valstīm ar augstu attīstības indeksu lielākoties pieder valstis ar augstiem ienākumiem – ASV, Kanāda, Japāna, Jaunzēlande, Austrālija, Eiropas Savienības valstis, Norvēģija u.c. industriāli attīstītās valstis. Tomēr saikne starp ekonomisko augsmi un uzlabojumiem tautas dzīvē ir iespējama tikai tad, ja ekonomisko pieaugumu virza tā, lai tas sekmētu tautas attīstību, mazinātu nabadzību un atstumtību, saudzētu vidi un nodrošinātu ilgspēju. Lai gan Latvijā vērojama konsekventa makroekonomiskā uzlabošanās, noturīga saikne starp ekonomiskajiem panākumiem un tautas lielākās daļas dzīves kvalitātes uzlabošanos vēl nav panākta [35].

Latviju „uz leju velk” relatīvi zemais IKP uz vienu iedzīvotāju (no ES kandidātvalstīm tas ir zemāks tikai Bulgārijā un Rumānijā), bet „uz augšu celj”, galvenokārt, relatīvi labākais izglītības rādītājs [35].

TAI pamatindeksu aprēķināšanas metodikā gadu gaitā tiek mainīta un pilnveidota. Notiek arī statistikas datu precizēšana. Tāpēc dažādās publikācijās, kas veltītas tautas attīstībai, parādas atšķirīga informācija par, piemēram, Latvijas TAI vērtību un Latvijas vietu pasaulē. Salīdzināšanai tiek dotas divas tabulas:

pirmajā tabulā Igaunijas, Latvijas un Lietuvas TAI vērtības ņemtas no: Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1998.- R., 1998. ;

otrajā tabulā šo valstu TAI vērtības ņemtas no gadskārtējiem ANO Human Development Report izdevumiem.

1.tabula

TAI vērtība Igaunijai, Latvijai, Lietuvai						
Valsts	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Igaunija	0,872	0,867	0,862	0,749	0,776	0,758
Latvija	0,868	0,865	0,857	0,820	0,711	0,704
Lietuva	0,881	0,868	0,769	0,719	0,762	0,750

2.tabula

TAI vērtība Igaunijai, Latvijai, Lietuvai								
Valsts	1990	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Igaunija	nav datu	0,776	0,758	nav datu	0,773	0,801	0,812	0,826
Latvija	0,803	0,711	0,704	nav datu	0,744	0,771	0,791	0,800
Lietuva	0,814	0,762	0,750	nav datu	0,761	0,789	0,803	0,805

Līdzīgas atšķirības parādās, uzrādot Latvijas vietu pasaulē.

Trešajā tabulā parādīta Latvijas vieta pasaulē, kāda fiksēta ikgadējos izdevumos: „Latvija. Pārskats par tautas attīstību ...” un CSP gadagrāmatās

Ceturtajā tabulā parādīta Latvijas vieta pasaulē, izmantojot ANO ikgadējo izdevumu: „Human Development Report”.

3.tabula

Latvijas vieta pasaulē pēc TAI									
1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
35	30	48	55	92	92	74	63	50	48

4.tabula

Latvijas vieta pasaulē pēc TAI							
1990	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
37	92	92	Nav datu	74	63	50	53

Tautas attīstības raksturošanai izmantojami arī citi UNDP izstrādātie indeksi un rādītāji (dzimumu iespēju rādītājs, tautas nabadzības indekss, Džini indekss u.c.). Piemēram, Džini indekss atspoguļo materiālās labklājības polarizāciju – rāda cik vienlīdzīgi valstī tiek sadalīta ienākumu masa. Ja tas ir 0, tad ienākumu sadalē pastāv absolūta vienlīdzība, bet ja tas ir 1, tad pilnīgi pretēji

– pastāv galēja nevienlīdzība – visus ienākumus saņem viens vai daži cilvēki [35].

Džini indekss

	1997	1998	1999	2000	2001
Igaunija	0,34	0,35	0,35	0,36	0,37
Latvija	0,31	0,32	0,33	0,34	0,35
Lietuva	0,31	0,31	0,31	0,32	0,33

Džini indeksa nepārtraukta palielināšanās liecina, ka Latvijā turpinās materiālās labklājības polarizācija – palielinās plaisa starp bagātajiem un nabagajiem.

Dažādo indeksu un rādītāju mērķis ir nevis piešķirt valstīm rangus, bet rosināt uz diskusiju par attiecīgai zemei būtiski svarīgajiem tautas attīstības uzdevumiem, kas pieskaņoti šo zemju kultūras savdabībai un nākotnes mērķiem. Tautas attīstība ir radošs process, un Latvijā lielāka vērtība būtu jāvelta tautas attīstības idejām (plāniem, koncepcijām) un tiem mūsu stāvokļu raksturojumiem, kas mūs var tuvināt pasaules attīstītākajām valstīm, piemēram, iedzīvotāju valodpratībai, datorprasei, iespējām piekļūt komunikācijām, internetam u.tml. Tikai kopsolī ar modernajām attīstības tendencēm Latvijai var atgriezties Eiropas tautu saimē [35].

Latvija daudzas nākotnes cerības saista ar iekļaušanos Eiropas Savienībā. Ceļš uz šo pasaulē lielāko ekonomisko apvienību nav bijis vienkāršs.

LATVIJAS gaita uz ES

1991.g. 27.augusts. Eiropas Kopiena atzina Latvijas neatkarību.

1992.gadā Latvijas valdība sāk parakstīt dažādus tirdzniecības līgumus ar EK.

1994.g. novembris. Latvijas Ministru kabinets atver Eiropas integrācijas biroju.

1995.g. aprīlis. LR Saeima pieņem Latvijas Ārpolitikas koncepciju ar prioritātēm – integrācija ES un NATO.

1995.g. 12.jūnijs. Latvijas valdība paraksta Eiropas līgumu par Asociācijas izveidošanu starp ES un Latviju.

1995.g. 27.oktobris. Latvijas valdība iesniedz pieteikumu par iestāšanos Eiropas Savienībā.

1995.g. novembris. Saeima nodibina Eiropas lietu komisiju. Sākas īpašu komisiju un nodaļu veidošana visās ministrijās.

1997.g. decembris. ES Padome Luksemburgā pieņem lēmumu par 6 valstu uzaicināšanu uz iestāšanās sarunām. Latvija nav šo valstu vidū, jo tās gatavība tiek atzīta par nepietiekošu.

1998.g. decembris. ES Padome atkal atzīst, ka Latvijas progress ir nepietiekošs sarunu uzsākšanai.

1999.g. decembris. Helsinkos ES Padome uzaicina Latviju uz sarunām par iestāšanos ES.

2000.g. februāris. Oficiāli atklātas sarunas par iestāšanos ES ar Latviju.

2002.g.13. decembris. Kopenhāgenā Latvija tiek uzaicināta iestāties Eiropas Savienībā.

2003.g. septembris. Notiek referendums par iestāšanos ES.

Lai students patstāvīgi varētu novērtēt iespējas, kādas Latvijai paveras Eiropas Savienībā, un to, kādā mērā Latvija spēs ietekmēt sev būtisku lēmumu pieņemšanu, ir kaut vai īsumā jāiepazīstas ar svarīgākajām ES institūcijām un to pilnvarām.

Varas dalīšana ES. Varas dalīšana ES īstenojas starp:
Eiropas Komisiju kā izpildvaru;
Eiropas Parlamentu kā ES pilsoņu pārstāvniecību ES līmenī;
Ministru Padomi kā visu ES valstu valdību pārstāvniecību ar lēmēj- un izpildvaras tiesībām.

Vispārinot lēmumu pieņemšanas procedūras ES, var teikt, ka lēmumu projektus izstrādā Eiropas Komisija, tad Eiropas Parlaments šo jautājumu izskata, un visbeidzot Ministru Padome pieņem galīgo lēmumu [13].

Eiropas Parlaments. Eiropas Parlaments ir Eiropas Savienības dalībvalstu pilsoņu vēlētā ES institūcija, kuras galvenā mītne ir Strasbūrā. Neviena no ES institūcijām nevar pieņemt likumus viena pati, tām ir jāņem vērā arī citu institūciju viedokļi. Eiropas Komisija iesniedz priekšlikumus, **par kuriem tiek diskutēts Eiropas Parlamentā**, pirms tiek pieņemts galīgais lēmums Ministru Padomē.

Kopš 1979. gada, Eiropas Parlamenta deputāti tiek ievēlēti tiešās, vispārējās vēlēšanās uz 5 gadiem. Vēlēšanas visās ES dalībvalstīs notiek vienlaicīgi, taču vēlēšanu procedūra nav vienāda. Parasti dalībvalstis izmanto nacionālo vēlēšanu sistēmu. Parlamentā ir pārstāvētas gandrīz 100 politiskās partijas, kas apvienojas frakcijās. Politiskās frakcijas ietver visu politisko ideoloģiju spektru. Parlaments pats ievēl savu Eiropas Parlamenta Prezidentu. Parlaments sastāv no Prezidenta, Ģenerālsekretāra, 14 viceprezidentiem, 17 komitejām un darba grupām. Parasti Parlamentā jaunais priekšlikums nonāk caur kādu no komitejām. Plenārsēdēs priekšlikums tiek diskutēts, un Parlaments balso par priekšlikumu. Lai priekšlikumu pieņemtu, vairumā gadījumu tiek pieprasīts absolūtais balsu vairākums. Eiropas Parlamenta spēja ietekmēt lēmumu ir atkarīga no procedūras, kura tiek izmantota. ES ir sekojošas lēmumu pieņemšanas procedūras:

- koplēmumu pieņemšanas procedūra;
- sadarbības procedūra;
- piekrišanas procedūra.

Noteiktos gadījumos Parlaments var apturēt vai, atsevišķos, pat noraidīt lēmumu. Dažreiz Parlaments var darboties tikai kā padomdevējs. Lēmumu pieņemšanas procedūras, pēc kurā vadīties ir noteikta ES pamatlīgumos.

Saskaņā ar Nicas līgumu Eiropas Parlamentā būs 732 deputāti. Parlamentā ievēlēto deputātu skaits ir atkarīgs no konkrētās valsts iedzīvotāju skaita [13].

ES Ministru Padome (MP). MP ir galvenā un augstākā ES lēmēj institūcija, bet tai nav likumdošanas iniciatīvas. MP sastāv no ministriem,

kas ir ES valstu valdību pārstāvji. To, kuras nozares ministrs katru reizi pārstāv valsti MP, atkarīgs no izskatāmā jautājuma.

MP darbu organizē **Sekretariāts** un koordinē **Vispārējo lietu padome**, kurā reizi mēnesī satiekas ES valstu ārlietu ministri.

MP pieņem lēmumus, kas skar kopējo tirgu, lauksaimniecību, sociālo sfēru un darba tirgu utt. Tie ir *pārnacionāli* lēmumi, kas ir tiesiski saistoši visām dalībvalstīm.

MP pastāv dažādi lēmumu pieņemšanas mehānismi.

Vienprātības princips tiek izmantots, ja jautājums tieši skar ES kopīgo politiku īpaši svarīgās jomās: nodokļos, ražošanas politikā, tirdzniecībā utt.. Balsojumā ikvienai valstij ir veto tiesības. Šeit tiek pielietots „viena valsts – viena balss” princips. Ja nav skaidrs, vai konkrētais jautājums prasa vienprātības principu balsošanā, tad talkā nāk Eiropas Justīcijas tiesa, kas izlemj, kāds balsošanas princips konkrētajā gadījumā jālieto.

Kvalificētais vairākums kā balsošanas principos tiek izmantots vairumā gadījumu, proti, kad lēmums skar kopējo tirgu, konkurenci, lauksaimniecību, zivsaimniecību, patērētāju aizsardzību, ārvalstu investīcijas, vides un ekonomiskās koordinācijas jautājumus. Kvalificētā vairākuma gadījumā katrai valstij ir noteikts balsu skaits. 2000.g. decembrī. Nicā ES Padome apstiprināja jauno –Nicas līgumu, kurā noteikts arī valstu balsu īpatsvars MP pēc paplašināšanās. Lēmumu pieņemšanai būs nepieciešamas 255 no 345 balsīm, turklāt kvalificētam vairākumam ir jāpārstāv vismaz 62% ES iedzīvotāju. Saskaņā ar Nicas līgumu aptuveni 90% lēmumu MP tagad tiks pieņemti ar kvalificētā vairākuma balsojumu [13].

Eiropas Komisija (EK). Eiropas Komisija ir lielākā no ES institūcijām. Tai vienīgajai ir tiesības ierosināt jaunus likumprojektus un citus normatīvos aktus. Komisijas uzdevumos vēl ietilpst:

- līdzdalība un pārrunas visos normatīvo aktu pieņemšanas posmos;
- Savienības finansu administrēšana;
- strukturālo fondu uzraudzība;
- sekot līdzi ES likumu pareizai piemērošanai un reaģēt likumu pārkāpšanas gadījumos ;
- vest sarunas ar citām valstīm vai starptautiskām organizācijām ES vārdā; u.c. uzdevumi.

Komisija sastāv no locekļiem - komisāriem, no kuriem viens ir Prezidents. Šos komisārus nominē dalībvalstis uz pieciem gadiem. Komisiju apstiprina Eiropas Parlaments. Tas var atlaist Komisiju, izsakot tai neuzticību. Komisāri nepārstāv savas valstis, bet visas Savienības kopīgās intereses. Komisāri nedrīkst prasīt vai saņemt jebkādas vadlīnijas no savām valdībām vai citām nacionālām institūcijām, un dalībvalstīm savukārt ir jārespektē Komisijas locekļu neatkarība. Katrs komisārs ir atbildīgs par vairākām jomām, kā arī par vienu vai vairākām no Komisijas „ministrijām”, ko sauc par Ģenerāldirektorātiem.

2003.gadā Komisijā – 20 komisāri, Prezidents Romano Prodi (Itālija), un Komisijas dažādos līmeņos nodarbināti ap 15500 darbinieku kā ierēdņi, sekretāri un tulki.

Atbilstoši Nīcas (2000.g.) līgumam pēc 2005.g. katra dalībvalsts varēs nominēt vienu komisāru. Tomēr šāda kārtība tiks piemērota tikai līdz brīdim, kamēr ES dalībvalstu skaits nepārsniegs 27 [13].

Eiropas Justīcijas tiesa arī pieskatāma pie svarīgākajām ES institūcijām. Tā nodrošina tiesību ievērošanu saskaņā ar Līgumu, interpretē un piemēro to. Tiesas sastāvā ir pa vienam tiesnesim no katras dalībvalsts un vēl viens, kā arī 9 advokāti. Tiesnešus, savstarpēji vienojoties, uz sešiem gadiem ieceļ ES valstīs. Tiesa ir neatkarīga institūcija, tā atrodas Luksemburgā. Tiesa pārbauda, vai savienības institūciju pieņemtie likumi atbilst ES līgumiem. Tiesa, balstoties uz nacionālo tiesu lūgumiem, izvērtē ES nolikumu likumību. Tiesas spriedumi un likumu interpretācijas veicina Eiropas likumu kopuma veidošanos, kas tiek piemērots visās ES valstīs. Eiropas Savienības likumdošanas jomā Tiesas lēmumi atceļ nacionālo tiesu lēmumus.

Latvijas konkrētie ieguvumi un zaudējumi būs redzami tikai laika gaitā. Tie būs atkarīgi ne tikai no tā, cik efektīvi mūsu ierēdņi un politiķi spēs aizstāvēt Latvijas intereses ES struktūrās, bet arī no Latvijas iedzīvotāju prasmes un neatlaidības izmantot ES piedāvātās iespējas. Tās ir situatīvas parādības un tāpēc par tām tiks runāts lekcijās auditorijā [13].

Literatūra

1. Aristotelis. Nikomaha ētika.- R., 1985.
2. Aron.R. The industrial society.- N.Y. 1967.
3. Aron R. Introduction to the Philisophy of History.- London, 1961.
4. Beck U. What is globalisation.- Cambridge, 2000.
5. Bell D. The Coming of Post-industrial Society. Adventure in social forecasting.- N.Y., 1973.
6. Berlin I. The concept of sciencific history // Philosophical Analipsis and History. Ed. Dray.W.H.,- N. Y., 1966.
7. Broks J., Ozoliņš U., Ozolzīle G., Tabuns A., Tisenkopfs T. Demokrātijas stabilitāte Latvijā: priekšnoteikumi un izredzes // Sabiedrības pārmaiņas Latvijā.- R., 1988. 142.-173.lpp.
8. Brumanis Ā. Kristīgā sabiedrības mācība.- R., 1994.
9. Bružis M. Pasaules uzskats jeb cilvēks dabā, sabiedrībā un mūžībā.- R., 2002.
10. Buceniece E. Saprāts nav ilūzija. Rietumu filozofija modernisma situācijā.- R., 1999.
11. Buceniece E. Individuālais likums, sabiedrība, nauda // Nauda. Dzīvesstils. Identitāte. Veltījums Georgam Zimmelam – dzīves filozofam un sociologam. LU zinātniskie raksti, 629.sēj.- R., 2000. 72.-79.lpp.
12. Cilvēks un dzīve socioloģijas skatījumā.- R., 1996.
13. Eiropas integrācijas biroja mājas lapa: [http:// www.eib.lv](http://www.eib.lv)
14. Eliade M. Sakrālais un Profānais.- R., 1996.
15. Ferkiss V.S. Tecnological man.- N.Y., 1969.
16. Fuko M. Patiesība. Vara. Patība.- R., 1995.
17. Gidenss E. Sabiedrības veidošanās.- R., 1999.
18. Giddens A. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age.- Cambridge, 1991.
19. Human Development Report 2001.- N.Y.-Oxford.,2001.
20. Jouvenel B.de. Yhe art of conjecture.- N.Y., 1967.
21. Kasirers E. Apcerējums par cilvēku.- R., 1997.
22. Kahn.H., Wiener A. The year 2000: A framework for speculation.- London, 1969.
23. Kahn.H., Brown W., Mertel L. The next 200 years : A scenario for America and the world.- N.Y. 1976.
24. Kahn H., with Hudson institute. World economic development: 1979 and beyond.- Boulder (Col.), 1979.
25. Klīve V.V. Ticības ceļos: Reliģiju vēsture.- R., 1996.
26. Kons I. „Es” atklāšana.- R., 1982.

- 27.Kūle M. Ceļš saprašanas labirintos.- R., 1989.
- 28.Kūle M.,Kūlis R. Filosofija.- R., 1996.
- 29.Lackey P.N. Invitation to Talcott Parson's Theory.- Houston, 1987.
- 30.Laķis P. Cilvēks un sociālā utopija.- R., 1992.
- 31.Laķis P. Vara un sabiedrība. Varas maiņa Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā.- R., 1997.
- 32.Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1995.- R., 1995.
- 33.Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1996.- R., 1996.
- 34.Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1997.- R., 1997.
- 35.Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1998.- R., 1998.
- 36.Latvija. Pārskats par tautas attīstību 1999.- R., 1999.
- 37.Latvija. Pārskats par tautas attīstību 2000/2001.- R., 2001.
- 38.Līkijis R., Levins R.. Sākotne.- R., 1983.
- 39.Lukrēcijs Kārs T. Par lietu dabu.- R., 1995.
- 40.Markss K. Par politiskās ekonomijas kritiku // Markss K., Engelss F. Darbu izlase, 1.- R., 1979.
- 41.Marcuse H. One-dimensional man.- Boston, 1964.
- 42.Mesers A. Tagadnes filozofija. Vācija.- R., 1936.
- 43.Ostrovskā I. Varas sadale // Cilvēks un dzīve socioloģijas skatījumā.- R., 1996. 74.-82.lpp.
44. Ostrovskā I. Valsts un pilsoniskā sabiedrība: savstarpējo attiecību attīstība pārejas periodā // Sabiedrības pārmaiņas Latvijā.- R., 1998. 71.-88.lpp.
- 45.Overend T. Social Idealisms and the Problem of Objectivity.- St.Lucia, 1983.
- 46.Ozoliņa Ž. Pasaules globālās attīstības doktrīnas: Metod. Izstrādne.- R. 1991.
- 47.Polanyi M., Prosch H. Meaning.- Chicago, 1975.
- 48.Rajevska F. Sociālā politika // Cilvēks un dzīve socioloģijas skatījumā.- R. 139.-155.lpp.
- 49.Robertson R.Mapping the global condition: globalisation as a central concept / Featherstone, Mike (ed) // Global culture: nationalism, globalisation and modernity.- London., 1996. pp.15.-30.
- 50.Rostov W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Comunist Manifesto.- Cambrige, 1960.
- 51.Rubenis A. Senās Grieķijas dzīve un kultūra.- R., 1994.
- 52.Rungule R. Sociālā stratifikācija //Cilvēks un dzīve socioloģijas skatījumā.- R.,1996. 46.-55. lpp.
- 53.Semanis E. Pāreja no totalitāriem un autoritāriem režīmiem uz demokrātiskiem režīmiem // Ievads politikā.- R.,1998. 132.-157.lpp.
- 54.Socioloģijas skaidrojošā vārdnīca.- R., 1997.
- 55.Tautas attīstība.- R., 2002.

56. The Cambridge Dictionary of Philosophy. Ed. Audi R.- Cambridge, 1995.
57. The Concise Oxford Dictionary of Sociology. Ed. Marshall G.- Oxford, 1994.
58. The Oxford Dictionary of Philosophy. Ed. Blackburn S.- Oxford, 1994.
59. The Penguin Dictionary of Sociology. Ed. Abercrombie N., Hill S., Turner B.- London, 1988.
60. The Social Science Encyclopedia. Ed. Kuper A.- London, 1996.
61. Toffler A. Future Shock.- N.Y., 1971.
62. Toffler A. The eco-spasm.- N.Y., 1975.
63. Toffler A. The Third Wave.- London, 1981.
64. Touraine A. The Post-industrial Society.- London, 1974.
65. Veinbergs J. Piramīdu un zikurātu ēnā.- R., 1988.
66. Vipers R. Vēstures lielās problēmas.- R., 1990.
67. Vīts Dž.E. Postmodernie laiki. Kristīgs ceļvedis mūsdienu domas un kultūras izpētē.- R., 1999.
68. Wallerstein I. Social development, or development of the world-system? / Albrow, Martin and Elizabeth King (eds) // Globalisation, Knowledge and Society.- London, 1990. pp.157.-172.
69. Winch P. The Idea of a Social Science and it's Relation to Philosophy. – London. 1960.
70. Zepa B. Valsts statusa maiņa un pilsoniskā apziņa // Sabiedrības pārmaiņas Latvijā.- R., 1998. 89.-141.lpp.
71. Zvejnieks A. Ieskats futuroloģijas vēsturē // Cilvēks. Izglītība. Kultūra. Sestais laidniens.- R., 1997. 28.-38.lpp.
72. Zvejnieks A. Tradīcija, inovācija un tikumība // Cilvēks. Izglītība. Kultūra. Septītais laidniens.- R., 1998. 27.-33.lpp.
73. Громов И., Мацкевич А., Семенов В. Западная теоретическая социология.- Санкт-Петербург, 1996.
74. Шацкий Я. Утопия и традиция.- Москва, 1990.
75. Штомка П. Социология социальных изменений.- Москва, 1996.

